

JELLEMLÁTÁS ÉS JELLEMIGÉZÉS

ÍRTA

DR NOSZLOPI LÁSZLÓ

EGYETEMI MAGÁNTANÁR

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1935

Nihil obstat. *Dr. Michael Marcell*, censor dioecesanus. Nr. 2975/1935.
Imprimatur. Strioonii, die 19. Septembris 1955. *Dr. Jūlius Machovich*, vicarius
generális.

Stephaneum nyomda r. t. Budapest, VIII., Szentkirályi-u. 28. — A nyomdáért
felelős: ifj. Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

KARAKTEROLÓGIA még nem teljesen kialakult, hanem a születés állapotában levő tudomány, amely úgy tíz év előtt Németországban nagy divatba jött, s ezzel együtt abba a veszedelembé is jutott, hogy a dilettantizmusnak és a szenzációéhségre építő üzleti szellemnek zsákmányává lesz. Vannak tünetek, amelyek valószínűvé teszik, hogy a magyar szellemi élet, — amely a nyugati szellem mögött tíz évi késedelemmel szokta végigcsinálni amannak új mozgalmait és irányait — most érkezett el arra a pontra, hogy a karakterológiai érdeklődés hullámai elöntsék.

Ilyen körülmények között merész vállalkozás szigorú tudományos igénnyel jellemtani munkát közzétenni.

Bármilyen vakmerő is a vállalkozás, tudományos kötelességgé teszik a veszélyeknél is fontosabb körülmények, i. Nem utolsó sorban az olvasóközönség érdeke, amelynek tájékoztatlanságát abban az esetben, ha komoly szakmunka közérthető stílusban nem jelenik meg idejekorán, silány fércművek elhelyezésére lehet felhasználni. 2. Égetően sürgetős egy alapos karakterológiai tájékozódás a mai társadalmi átalakulás korában a társadalomtudomány és társadalompolitika szempontjából. A megmerevedéssel, kasztszellemmel szemben, korunk társadalmá az ellenkező végletbe esett: a társadalom rétegezettsége fellazult és a jogosulatlan, féktelen tömeg-törtetés számára korlátlanok a lehetőségek. E két ellentéttel szemben a helyes közép: az az állapot, amelyben

minden tag azt a helyet foglalja el a társadalomban, ami jellemtulajdonságainál fogva megilleti. E tekintetben könyvünk tartalmilag egyenes folytatása *Platón Politeia-jának*, amelyben társadalombölcseletileg igen jelentős módon a mi típusainkkal nagyrészt megegyező karakterológia szerint találnak elhelyezést az eszményi államban a polgárok. 3. De talán a legfontosabb egy karakterológiai tájékozódás ma a kereszténység szempontjából. A kereszténység meggyőző ereje Jézus Krisztus karakterológiai tulajdonságain nyugszik. Az *ő jelleme* itt az egyik végső kezesség: «Ha magam teszek is magam felől bizonytságot, igaz az én bizonyágom ...» (Ján. 8,14.)

A mai létezésnek nagy kérdései, amelyeket a jellem-tani vizsgálódás magában foglal, alkotják tehát e könyv anyagát. Nem kiagyalt elméleteket és nézeteket, hanem bebizonyítható tényeket ad elő, azzal az óhajjal, hogy hasznavehető legyen a jellem és személyiség tudományos megismerése szempontjából.

Budapest, 1935 április 3.

BEVEZETÉS.

(A lélektan három faja.)

1. Kényszerű divattá lett korunk válságát emlegetni. E válság egyik jellemző vonása, hogy az ellentétes és egyoldalú irányoktól, az -izmusoktól hordozott értékek magasabb szintézisét nem találjuk meg. A társadalmi és politikai életben pl. a liberalizmus a szabadság társadalombölcseleti értékét akarja mindenekfelett, de csak a szervezethez és szervezéshez társadalombölcseleti értékeinek rovására tudja megvalósítani: a társadalom individualisztikus bomlasztása útján. A hitlerizmus, fasizmus és az állami mindenhatóságnak, diktatúráknak egyéb formái a közösség szorosabb kötelékeit akarják, de ez viszont az egyén szabadságának rovására történhet csupán. Ez az egy példa, — amelyhez hasonlókat mindenki könnyen találhat magának a mai élet egyéb: kulturális, gazdasági, világnézeti stb. területein is — elegendő állításunk szemléltetésére: a ma válsága a különböző értékek megvalósítását egyoldalú irányokhoz és azok veszélyeihez köti.

A lélektan mai állása is felmutat ellentétes irányokat, amelyek között szakadék mutatkozik. Egyik irány a szellemtudományos lélektan, amely a lelki életet értelmes, jelentést hordozó elemekből akarja megmagyarázni. Érdeme, hogy a lelki folyamatoknak oksági, fizikai, vegytani vagy élettani adottságokra vissza nem vezethető értelmességet felfedezi és vizsgálja. A térbeli világban csak okok és okozatok találhatók, lelki életünkben viszont intenciókra és indoklásra is bukkanunk. A lelki élet így

szellemi létté is lesz, időfeletti logikai érvényességek és értékek világába nő bele. A lelki élet, továbbá egyéni, áthatlan, magányos, élményei nem élhetők utána hű leképezéssel. A lelki léttől hordozott szellemi tartalom ellenben megérthető és így leközelíthető, továbbadható.

2. Lelki létezése mindenkinek csak önmaga számára van. Ez az egyén ezoterikus létezése, amellyel — amint erre újabban *Nic. Hartmann* finom elemzése mutatott rá — együttérezhetünk, de amelybe bele nem növekedhetünk. Ha mással együtt örülünk, vagy szenvedünk, ez egy második öröm vagy szenvedés lesz az eredeti mellett, és ettől — minden bensősége mellett is — minőségileg különböző. Ugyanez állapítható meg az idegen értelmi és akarati folyamatokról is. A más gondolatát, ha felfogtuk, szintén utánagondolhatjuk. Ez azonban lélektanilag ugyancsak egy második gondolkodásaktus, egy másik tudat aktusa lesz.

Visszont ugyanazt a szellemi gondolattartalmat, jelentést többen is gondolhatják. A gondolat jelentése lényegénél fogva objektív, és ugyanezt mondhatjuk el az akarat célkitűzéseiről, a törekvés és alkotás irányairól, az értékelés és a világnézet módjairól. A szellem — amint *N. Hartmann* tanítja — expanzív, összeköt, a lélek ellenben elszigetel. Ezért a szellemtudományos lélektan művelői — *Spranger, Jaspers, Müller-Freienfels* stb. — az egyéni, alanyi élményt egyénfeletti, szellemi összefüggésekből akarják megérteni. Az az egész, amelyből egy embert megértenünk kell, szerintük sokkal nagyobb, mint az ő egyéni élményeinek egésze.

Már a lelki élményeknek merőben lélektani, biológiai célszerűsége is — amilyen nemcsak az emberi, hanem az állati lélekben is mutatkozik — túlvezet magukon az egyéni lelki folyamatokon. A golyák őszi vándorlási ösztöne a madár-egyed számára öntudatlan célszerűséggel, egyénfeletti, faji cél-összefüggésekbe beleállítva, egyén-

feletti értelmességgel vezeti el az egyes madárpéldányokat Afrikába. De ugyanilyen egyénfeletti cél- és értelem-összefüggésekből érthető meg pl. annak a kis szatócsnak minden állásfoglalása és megnyilatkozása, aki a gazdasági érték felé forduló embertípusba tartozik; őt ennek az értéknek jelentés-összefüggései irányítják minden megnyilatkozásában, de anélkül, hogy ezeket a szellemi összefüggéseket csak nagyobb részben is ismerné.

A szellemtudományi lélektan egyoldalúsága, hogy a valóságos lelki életet így végeredményben irreális jelentések szerkezetével magyarázza, jóllehet elismeri, hogy e jelentések csak a valóságos és egyéni lelki folyamatokban, ezektől hordozva állanak fenn.

3. A lélektan második iránya, a természettudományi lélektan a lelki folyamatokat természeti valóságoknak veszi, és ezért merőben az oksági vagy legfeljebb a biológiai-célszerűségi összefüggéseket kutatja azokban. Ez irány egyik fajtája az orvosi vagy élettani pszichológia, amely a lelki életet a testi folyamatokkal és alkattal, de különösen az idegrendszer működésével való összefüggéseiben, tehát, mint idegéletteni megnyilvánulást iparkodik megismerni. Ez az irány sok, tapasztalatilag jól igazolható eredményhez jut el, és a kézzelfogható élettani tények alapján maradva, elkerüli a szellemtudományos irány ama veszedelmét, hogy a költészet és a tudomány határára kerüljön. Viszont nem tud hozzáférni a lelki élet legszűkebb, leglényegesebb adottságaihoz, ahhoz a specifikus többletkez, amely a tudatfolyamatokat a térbeli világnak akár szervetlen, akár szerves jelenségeitől megkülönbözteti, tehát ezekre még a párhuzamosság alakjában is visszavezethetetlen.

4. Ha elvonatkozunk is gondolatban a lélek szellemiségétől, még marad egy tulajdonsága, amely a térbeli valóságban meg nem található és abból le nem származtatható. Ez a lelki élet bensősége, amely a jelentéssel,

értékelhetőséggel, tehát a szellem kategóriáival szemben különleges lelki kategóriának mondható. A bensőségnak később említendő erkölcsi és értékelméleti formáival szemben van lélektani bensőség is. Amíg az anyag és az élet térbeliséget, egymásmellettséget és egymásonkívüliséget mutat, addig a lélek lényegileg bizonyosfajta egymásbanlétei. A három alapfunkció: érzelem, gondolkodás és akarási áthatják egymást, egymás nélkül, egymástól elszigetelten nem fordulnak elő. A valóságban adott lelki folyamatoknál csak egyik vagy másik funkció túlsúlyáról, de sohasem kizárólagosságáról lehet beszélnünk. A tudat térnélküliségében, pontszerűségében továbbá mintegy egymásbaállítva fordulnak elő az egyes tartalmak, még akkor is, ha térbeli dolgok szemléletei és képzetek. Magát a teret, a külsőlegességet, egymáson-kívüliséget — pl. egy tájat, egy szobát — is bensőségesen, a nem-térbeli tudatban szemléljük, és ezt a tényállást bátran sorolhatjuk a világrejtélyek közé. Nyilvánvaló, hogy ennek a bensőséges és szellemi lelki életnek merőben más törvényei is kell, hogy legyenek, mint az anyagnak és a szerves életnek.

5. Eszerint a természettudományos módszerrel dolgozó, vagyis az oksági kapcsolatokat lehetőleg kísérleti eljárással kutató és számszerű, mennyiségileg kifejezhető eredményekre törekvő lélektan ismét kétféle, aszerint, amint a lelki folyamatokat önmagukban és önmagukért vizsgálja, vagy pedig a lelki életet csak az idegrendszer működésének egyik különös megnyilvánulásaként tekinti. Az utóbbit Ranschburg kiváló, magyaros nyelvérzéssel elmetannak nevezi, mások orvosi pszichológiának.

A háromféle: szellemtudományos, lelki és orvosi lélektan (elmetan) között tátongó szakadék áthidalását a karakterológia területén nem látjuk lehetetlennek, sőt meg is kíséreljük. Egyesítésükhöz szükséges, hogy eredményeink egész tartalmukban valóságos, a természet ok-

és célösszefüggéseiben álló, élettani adatokkal is kapcsolatos tényállások legyenek. Ugyanakkor azonban eredményeinknek szellemtudományos szempontból jelentősnek kell lenniök, vagyis segítségükkel a történet, műveltség, vallás, erkölcs különböző kérdései is megoldhatók kell, hogy legyenek a lélektan számára.

Ez a szintézis a jellemtanban nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. A jellemtannak az egész embert kell megragadnia: az embert, akihez hozzátartozik helyzete a mindenségben, külső és benső arculata, világa is. Az emberi jellem arculata azonban kettős: külső és benső, természettudományi és szellemtudományi, egyfelől a fizikai és fiziológiai, másfelől a szellemi-erkölcsi létezésen alapuló. Az a jellemtan tehát, amely a kétféle alapból bármelyiket elhagyja, nem képes az emberi jellem megismerésére. Jó jellemtan csak a szellemtudományos és a természettudományos lélektanok szintéziséből születhet meg.

6. Ha a lélektan egyoldalúan csak a természettudományos-matematikai módszerekkel dolgozik, akkor lélekábrázolásából éppen a lélek és a szellem marad ki. Az ilyen lélektan, amely a lelket értelmes gépezetnek tekinti, természetesen nem lehet alkalmas alapvetés a szellemtudományok számára sem. A lélektan — amint *Klages* is helyesen hangsúlyozza — feleletet kell, hogy tudjon adni ilyen kérdésekre is: mi a különbség a civilizált ember és a vadember között, mi egy Napóleon lélektani rejtélye, mi az államférfi, a nyárspolgár, a művész lélektana. Csak a szellemtudományos alapon is álló lélektan tudja megrajzolni azt a pszichológiai folyamatot is, amely által a különböző kultúrák és vallások a lelkek mélyéből kiemelkedtek.

Vizsont nem szabad elfelejtenünk, hogy az emberi szellem csak akkor valóságos, ha az élettani függésben is álló, konkrét, egyéni lelki folyamatok hordozzák. Szellemiség csak a lélektani értelemben vett tudatban lehetséges.

Nic. Hartmann objektivált szellemnek nevezi azokat a szellemi javakat, amelyek művek és alkotások hüvelyébe zártan a történeti változások felett hordoztatnak, megőriztetnek. Ez az emlékekben, építményekben, technikai művekben, fegyverekben, de elsősorban az irodalom, költészet, képzőművészet, zene, mítosz, bölcsélet stb. termékeiben objektivált szellem azonban nem eleven és valóságos, hanem irreális és holt szellem. Nemcsak a szellemít, hanem minden eleven szellem hordozóját: a pszichikait, továbbá a vitálisát és naturalisztikusát is meg kell látnunk a lélekben.

7. Csak nem szabad a lélektannak metafizika-ellenes józanságba esnie. A jó pszichológia mindig a metafizikába nyílik, mert észreveszi, hogy az ember metafizikai lény. Az ember nem elégszik meg a mindennapi élet robotjával. Bármilyen súllyal nehezedjék is reá az anyag, a külső valóság, nem szűnik meg magasabb valóságok után sóvárogni. A jelenkor gondolkodásában is közös mozzanat a szenvedélyes törekvés metafizikára. Németországban azonban a filozófiai vizsgálódás útja eltávolodik a lélektantól. A filozófusoknak az a véleményük, hogy már éppen elég régóta folytattak pszichológiai vizsgálódást filozófia helyett. A nyugati: francia, angol, amerikai bölcsélet viszont a lélek mélységem át akarja a metafizikumot elérni. Példának elég a bergzonizmusra gondolnunk.

Egy, az embert metafizikai lényként megragadó lélektan egyúttal etikai lélektan is, mert az ember egészét, legszűkebb, legmélyebb lényegét ragadja meg. Ha azonban az élet és az ember egésze iránt érdeklődünk, ha nem azt nézzük végeredményben, hogy milyen az ember egyik-másik oldala, funkciója, hanem, hogy milyen az egész ember: akkor már etikai problémák iránt érdeklődünk.

8. Szellemtudományos és természettudományos lélektan szintézise három másfajta szintézist is jelent: szín-

tézist filozófia és lélektan, szintézist minden idők, népek, költők, művészek, vallások, szellemismerők, lelkeken keresztüllátók, pl. egy *Grácián*, *La Rochefoucauld*, *Goethe*, *Kierkegaard* emberismerő bölcsesége és tudományos pszichológia között, végül szintézist a régi lélekismeret perennis igazságai, pl. a keletázsiai, de különösen a keresztény lélegzongozás igazságai és a modern lélektan között.

9. Jellemtípusaink kialakításakor tanulmányoznunk kellett a régi és az új szépirodalmat. *Homer* vagy *Shakespeare* épügy segítségére lehet a jellemkutatónak, mint *Goethe*, vagy mint a modernnek: *Balzac*, *Dosztojevszkij*, *Wassermann* vagy *Undset* stb. A költészet ép azt fejezi ki, aminek kimondására a szó hiányzik. Közvetlen átvétel a költészetből a jellemtanba nem lehetséges. Ép ilyen helytelen volna azonban, ha a karakterológia a költő intuícióját egészen figyelmen kívül hagyná. A művész és a költő alakjait képzeletével teremti meg, a lélektannak ellenben közvetlenül és mindenestől a valóságból kell típusait vennie. A művész alakjainak egyetlen és elégséges igazolása azok valóságosága, a lélektannak viszont tudományos igazolást kell nyújtania. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy a művész képzeletére a valóság hat, és amidőn eltér attól, sok esetben mégis igazabbat, teljesebbet ad a mindig töredékes valóságnál.

10. Sokat tanultunk egyes nagy neveléstani íróktól is, pl. *Foerster-től*. Bele kellett mélyednünk lélekismerő gondolkodóknak, pl. *Nietzsche-nek* műveibe is. A továbbiak olvasásakor észrevehető, mennyit köszönhetünk a bölcselőknek *Platon-tól* és *Aristoteles-től* kezdve, ennek tanítványán, *Theophrastus-on* és a középkori bölcslethen át egészen *Max Scheler-ig* és a legújabbakig.

11. A szaktudomány területén, tehát a pszichológusok és jellemkutatók körében különösen *Jaspers*, *Jung*, *Klages*, *Kretschmer* és *Utitz* azok, akiknél sok figyelemreméltót találtunk. Értékes és tanulságos eredmények vannak

magyar kutatóknál is, mint Brandenstein, Dékány, Kornis, Ranschburg és Schütz.¹ Magunkévá tettük, bár kritikailag módosítva és kiegészítve, Újhely Bálintnak, a magyar származású, Amerikában működő idegorvosnak számos lélektani felismerését is, amelyeket személyes közlés által ismertünk meg. E felismerések értékesek és jelentősek, tehát figyelembevételükben nem akadályozhatott meg az a körülmény, hogy tudomásunk szerint nyomtatásban még nem közöltettek. Új helytől vettük át a lelki aktivitás irányának és nagyságának szempontját a típusalkotásban, továbbá a hipnoid állapot kísérleti felhasználásának gondolatát.

12. Ki kellett bányásznunk tőlünk telhetőleg azt a lélektani kincset is, amely keresztény vallásos írók elmélkedéseiben van felhalmozva, így különösen Nagy Szent Teréz, Loyolai Szent Ignác stb. műveiben. E keresztény irodalom és a keresztény vallásos érzés fedezte fel, a kultúra számára is, a szellemi lelket. A pogány vallásos érzés kozmikus érzület, amely tekintetét az éntől elfordítja és az embert a természettel egynek érzi.

A keresztény ember viszont figyelmet, gondot fordít énjére. Lelkemért felelős vagyok, kárát nem szabad vallanom, ha egy világot nyernék is cserébe. A lélek itt ki van emelve a természetből, egyetlen, pótolhatatlan ő maga is, földi élete is. Sorsát mindörökre a biográfiailag, bensőleg tekintett élet dönti el, a pillanatok, amelyekben természetes és égi benső adományok segítségével jó és rossz között választ. A keresztény lélekvizsgálatban, lelki önelemzésben, önkritikában és önszéttagolásban a modern lélektani vizsgálódás termékeny csirái rejtőznek. Loyolai Szent Ignácnál pl. már a differenciális lélektan szempontja is érvényre jut. ő megadja jogát az egyéniség kifejtésének, midőn lelkigyakorlataiban azt tanácsolja, hogy a Krisztusban adott eszmény napjából mindenki az egyéniségnek megfelelő sugarakat válassza követésre.

ELSŐ RÉSZ.

Alapfogalmak.

1. Az etikai jellemtan feladata.

i. A karakterológia a szó szűkebb és érdekkeltőbb értelmében a jellemek lélektana. A teljes jellem-lélektan nem csupán a jellemek mivoltáról, hanem azok keletkezéséről is szól, vagyis útmutatást ad a jellemek befolyásolásához is. Karakterológia és jellem-pszichotechnika egymásból folynak.

A szó legtágabb értelmében vett karakterológia azonban a dolgok jellegéről szóló tudomány volna, amely — amint Schütz Antal megformulázza — arra az alaptételre támaszkodnék, hogy a dolgoknak van jellegük. így joggal beszélhetünk egy betegség lefolyásának karakteréről, tájak, történeti folyamatok stb., jellegéről. A dolgok ezen jellegeit azonban először érezzük, tehát a jelleg hangulatát és a hangulatkaraktert tudatosítjuk, s csak azután ébredhetünk rá értelmileg is magára a jellegre. A dolgok jellege tehát szorosan kapcsolatos a dolgok érzéki-térbeli megjelenése, képe által kifejezett, objektivált lelki, főleg hangulati tartalommal. Az igazság bebizonyításának logikai sorrendje szerint talán egy általános jellegtan tételei volnának az elsők, és rajtuk alapulna a lélek jellegéről szóló tudománynak, a jellemtannak is, a szűkebb értelemben vett karakterológiának minden tétele. A jellegek megismerésének lélektana, az emberi megismerés valóságos útja szerint viszont az emberi lélek jellegzetességeiből, a

jellem lélektanából kell kiindulnia minden jellegtani kutatásnak és az emberi jellem analógiájára érthetjük meg a dolgok jellegeit is. A dolgok jellegét megérteni lehetetlen addig, amíg meg nem értjük a dolgokban kifejeződő lelkiiséget, ez viszont az emberben adott lélek megismerésén alapul. Mi most ennek a szűkebb értelemben vett jellem-tannak művelésére szorítkozunk.

2. Mi a jellem?

Minden akarati cselekvésnek van motívuma és célja. A cél a cselekvés tárgya, amit el akar érní. A motívum pedig az az indítás, amelynél fogva a célt el akarjuk érní. Az indítás, motívum ismét kétféle: indok és indíték. Az indok a cselekvés logikai alapja, az eszmék birodalmába tartozik, ráció-természetű. Az indíték érzelmi jellegű, a szív logikájával, emocionálisan indít. A motívumok a lelki életben ritkán fordulnak elő elszigetelten, hanem leginkább nagyobb egészekbe: érzületekbe egyesülnek. Ilyen érzületek pl. a szeretet, alázat, baráti érzület vagy ezek ellenkezői: gyűlölet, gőg, rosszindulat, ellenséges érzület. Vannak politikai érzületek: konzervatív vagy haladó szellemű érzület, maradi vagy felforgató stb., vallási érzületek: hit vagy kétely stb. és az érzületeknek még sok egyéb faja. Az érzület és tudatosabb formája: a meggyőződés, állásfoglalás. Nem annyira ismereteket közöl a tárgyi világról, mint inkább a megismerő személy hitét, bizalmát, igenlését, törekvését, szeretetét, vagy pedig tagadását, elutasítását, gyűlöletét fejezi ki. Nem a «Mit tudunk?» a kérdése, hanem az erkölcsi probléma: «Mit kell tennünk?» «Mire törekedjünk?»

3. Meggyőződéseink szerves egésze a világnézet, érzületeinké pedig a jellem. Az egész a lélektanban mindig több részei összegénél. Már *Wundt* észrevette, hogy, ha különböző lelki jelenségek egyetlen eredőben egyesülnek, az eredmény mindig többet tartalmaz annál, ami az összetevőkben volt. A lelki életnek ezt a szerves, szabad

és teremtő természetét hangsúlyozza *Bergson* bölcselete is. Így az érzület több a benne egyesülő motívumok halmozánál, ez a többlet pedig először is az érzület minősége, iránya, amelyből az egyes motívumok levezethetők. Az egyes cselekvések továbbá követik egymást az életben, elhangzanak, elmúlnak, sokszor motívumaikkal együtt. Az érzület viszont állandó, nem futólagos valami. A valódi érzület «beválik», hű marad önmagához a cselekvésben és állásfoglalásban, az élet különböző helyzetei közepett, nehézségek ellenére is. Ezért a cselekvés mutatja meg az érzület valódiságát, cselekedve ismerjük meg önmagunkat.

4. A valódi érzület szükségkép a neki megfelelő cselekvést hozza létre. Ha ellenben tévesen tulajdonítunk magunknak valamely érzületet, ez az érzületcsalódásunk azonnal a semmibe oszlik szét, mihelyt oly helyzetbe kerülünk, amelyben ezt az érzületet cselekvéssel kell beváltanunk. Csendes órákban, nyugalmas biztonságban az erkölcsi látszat-érzület hordozója époló könnyen megértheti, akár a bölcs és a szent, hogy mit kell tennünk? Ha azonban az élet megpróbáltatásai beköszöntének, akkor kiderül, hogy csak addig látja az erkölcsi köteleme- ket, az értékek világát, amíg a küzdelmeket messziről szemléli, a cselekvéstől nagy távolság szigeteli el.

A valódi érzület tehát komoly, bensőséges. Tartós lelki beállítottságot, szilárdságot, nem csupán egy időpontra érvényes állásfoglalást jelent. Jellemről csak ott beszélhetünk, ahol vannak ilyen állandó érzületek. Ezek hiányában legfeljebb még kialakulatlan, vagy már eltorzult, kiaszott, érzülettelen «jellem»-ről lehet szó. A csapongó, következtelen, ingatag, szeszélyes jellemnek is állandó érzületei vannak, csak ezek az érzületek nagyfokban önkényesek. A következtetesség, ha a jellem szót nem erkölcsi értékjelző gyanánt, hanem tisztán lélektani érte- lembe vesszük, nem tartozik a jellem lényegéhez.

5. Az érzület és alkotórészei, a motívumok között a

viszony bensőséges, vagyis minden motívumban megjelenik bizonyos fokig az egész érzület. Az érzület azonban több, mint lelki aktualitás, belőle folynak, benne megvannak a motívumok a személynek nemcsak tényleges, hanem lehetséges cselekvéseihez is. Ugyanilyen bensőséges a viszony érzületek és jellem között is. így minden egyes cselekvésben végeredményben az egész jellem nyilatkozik meg és vesz részt. A cselekvés nem elszigetelt az embertől, az egész ember cselekszik.

A jellem nem érzületek halmaza, hanem alkat-egésze. Az alkat oly egész, amelyet minden rész szolgál, az egész tehát meghatározza a részek tartalmát, funkcióját, összefüggését és alakját. A jellemalkat mármost szellemi természetű, vagyis értékelhető, jelentést hordozó, más szóval: személyes. Az erkölcsi bensőség folytán az erkölcsi értékeket nem az elszigetelten képzelt akarás, hanem az egész személy hordozza. A személy fogalma az a pont, ahol a lélektan a filozófiába torkollik és személyelméleti alapvetést kíván.

6. *W. Stern* a személy lényeges határozmányait a célirányos törekvésben, a részfunkciók sokaságát összefogó egységben és az egyéni különbségekben látja.² E meghatározás az embernél alacsonyabb élőlényeknek: állatnak, növénynek épúgy személyiséget tulajdonít, mint az egyes ember felett álló társadalmi egységeknek, közösségeknek. *W. Stern-nel* ellentétben, az utóbbiakat nem tartjuk személyeknek, és a személy lényeges határozmányai közé a tudatosságot és az akaróképességet is oda-sorozzuk. Ha ugyanis etikai meggondolásokból indulunk ki, akkor a felelősséget és beszámíthatóságot is a személy nélkülözhetetlen jegyei közé kell sorolnunk, ilyen pedig csak a szabad elhatározásra képes, egyedi és valóságos, tudatos lény lehet.

7. A tudatosság mivolta bizonyos konfliktust és egyúttal annak legyőzését zárja magába: ha valaminek

tudatára eljutok, akkor egyfelől mintegy elmém hatalma alá hajtom azt a tárgyat, másfelől a tárggyal szemben mégis bizonyos elégtelenségnek, elszigeteltségnek és tehetlenségnek állapotába kerülök. A tudat rokon az akarrattal, az akarás is bizonyos konfliktust jelent. Amit a szó legszűkebb értelmében véve akarok, azzal szemben mindig vannak a lélekben elnyomott nem-akarások is, amelyeket, mint legyőzendő akadályokat, az akarati aktusnak maga előtt kell találnia, hogy létrejöhessen, sőt amelyek vele együtt oly szükségképiséggel keletkeznek, mint a fizikai nyomással az ellennyomás.

8. A jellem a személyiség legközeppontibb és, ha átszellemült, akkor egyúttal legmélyebb megnyilvánulása is. A személyiségnek azonban, amely meghatározásunk szerint egyúttal mindig lélektani értelemben vett egyéniség is, egyéb oldalai is vannak. Ezek: a temperamentum és az intelligencia. Ma általában a külső ingerek iránt tanúsított érzékenységet és fogékonyságot (pszichesztézia), a hangulatok színezetét, a testi mozgástempót és a lelki folyamatok ritmusát tartják a temperamentum fő megnyilvánulásainak. Elterjedt felfogás az is, amely szerint az intelligencia az egyéniség értelmi, a temperamentum érzelmi, a jellem pedig akarati oldala. E megállapításhoz azonban mindenesetre hozzá kell tennünk, hogy a lelki élet bensőségénél fogva, a jellem kialakításában a temperamentumnak és az intelligenciának is igen jelentős szerepe van, és megfordítva. Az egyéniség e három oldala egymás függvényei. Az intelligencia pl. minden magasabb erkölcsiség előfeltétele. Hiánya lehetetlenné teszi az önkritikát. Az intelligencia továbbá némileg pótolhat érzelmi indítékokat is: ha egyes emberek pl. szociális érzelmekben szegények, intellektuálisan még tudhatják, hogy a szegényeken segíteni kell, és ez a tudat helyettesítheti náluk a részvétet. A temperamentum fontossága a jellemre szintén nyilvánvaló. Nem

közömbös pl. valakinek a jellemére, hogy temperamentumának színezete szomorú, rosszkedvű-e, vagy mindent jókedvűen vevő, vagy pedig a kettő között ingadozik. A képzelet gazdagsága is megkíváncsit az erkölcsi kiválósághoz. A képzelet a cselekvés céljából megértendő erkölcsi helyzetképet tárgyalja, variálja, az értelem és az érzelmi megélés számára tagolja, minden oldalról bemutatja, plasztikusabbá teszi.

9. Mélyreható *Klages* megkülönböztetése lelki képességek és tulajdonságok között. Előbbiek a lelki élet anyagát, utóbbiak irányait adják. A tulajdonságok minőségek, irányok, ilyen pl. az érzékenység, tompaság, egészség, betegség, irigység, irgalmasság stb. Más kérdés, hogy valakinek milyen képességei vannak, megint más, hogy ezeket a képességeket mire, milyen irányban, és ismét más, hogy mennyire, milyen mértékben használja? Az utóbbi kérdések vonatkoznak közvetlenül a jellemre.

Ámde a tulajdonságoknak mindig bizonyos képességek szolgálnak alapul, illetőleg bizonyos képesség-hiányok. Az erkölcsileg értékes érzületek, az erények is pl. minőségek, tulajdonságok ugyan, de ezenfelül minden erény bizonyos képességet is jelent. Minden erény a jóban tanúsított, bizonyos irányú állhatatosság. Minden erény alapja továbbá a saját erényértékének szeretete. Bátor csak az lehet, akit a bátorság elragad és megbűvöl, aki szereti a bátorságot, alázatos, aki szereti az alázatosságot, tiszta, aki szereti a tisztaságot stb. A szeretet ezért alaperény. Erényes tehát csak az lehet, akiben van annyi erkölcsi erő, amennyi képessé teszi az állhatatosságra, és akiben megvan az etikai érték szeretetére való képesség is.

Az erény, egyebek között, bizonyos — nem csupán intellektuális — tudást is képvisel és feltételez, bizonyos konkrét bölcseséget, amely tudja és érti az erényes magatartásnak egyfelől értékét, másfelől módját, mert benne él. Az erényesség magasabb, nem ritkán egészen külön-

leges lelki képességnek és látásnak nyit utat. Minden misztika nélkülözhetetlennek tartja misztikus képesség, látás kifejlesztésére az erénygyakorlatokat, különösen a lemondó, áldozatokat hozó erényeket. A lélekigondozásnak, erkölcsi befolyásolásnak ép ezért a misztikus irodalom kimeríthetetlen kincsesbányája. A lélek rendkívüli és metafizikai képességeivel foglalkozik a parapszichológia is, amelynek eredményeit a jellemalakítás szempontjából szintén érdemes lesz figyelemmel kísérni, ha majd több, biztosabb és pontosabb eredményei lesznek, mint ma.

10. A jellemtan tehát egyfelől nemcsak a jellemet, hanem a temperamentumot és az intelligenciát, másfelől nemcsak a tulajdonságokat, hanem a képességeket is vizsgálnia kell. Az intelligenciának és a temperamentumnak továbbá szintén megvannak a maguk tulajdonságai, és ezeknek szerves egészét nevezzük az intelligencia és a temperamentum jellegének. Az intelligencia és a temperamentum karakterológiájával szemben voltakép jellemkarakterológiáról kellene beszélnünk. A jellem azonban oly szoros kapcsolatban van az intelligenciával és a temperamentummal, hogy a jellemkarakterológia az utóbbiak karakterológiáját is magában foglalja.

II. A jellemtan tehát kiterjed az egyéniség egészére, a képességekre is, de a tulajdonságok szempontjából. A képességek oldaláról ellenben a differenciális lélektan vizsgálja a lelki élet egyéni eltéréseit. *Utitz-nak* igaza van, amidőn figyelmeztet, hogy ahol két használható fogalmunk van, ott mind a kettőt tartsuk meg, mert a lélektan inkább kevés, mint túlsók fogalommal rendelkezik. Tegyük tehát különbséget differenciális lélektan és jellemtan között.

12. A voluntarisztikus karakter-elméletek szerint az akarat az, amely a jellem kialakításánál döntő fontosságú, és amely a képességet is pótolhatja. A jellem eszerint az egyéni akarat terméke, és bizonyos maximák feje-

zik ki, amelyeket az egyén magáévá tett (*Kerschensteiner*). A jellem *self made man*, az akarat által, szándékosan szerzett és kialakított, az eredeti, «természetes» egyéniségtől eltérő tulajdonságok összessége. Ennél az elgondolásnál sokkal mélyebbre fog a keresztény tanítás, amely kegyelemről, vagyis jóságról, mint az egyén saját erejével meg nem szereshető, benső adományról, megigézettségről beszél. Az akarat ugyanis nem rendelkezik hatalommal a saját motívumai felett, azokat közvetlenül nem teremtheti és határozhatja meg. Szabadsága nem teremtő, csak kiválasztó. Csak annyit tehet, hogy a lélekben felmerülő indítékok közül egyeseket elfogad, másokat elvet. Éppen a legmélyebb, iránytszabó céljai minden cselekvésnek eredetileg nem akaratí célkitűzések, hanem a törekvésből és értékektől ígézett érzelemből keletkeztek. E célirányokkal szemben az akarat által felállított célok felületesek és mellékesek. Ahol az ént vivő és alakító törekvések helyett az én önmeghatározása lép előtérbe, az akarat az elsődleges, ott maga az akarás sem lehet a legbensőbb, nem lehet elementáris. A voluntarisztikus jellemtan öntudatlanul is *Kant* ama felfogásának hatása alatt áll, amely az érzelmekben, vágyakban és törekvésekben csak káoszt és értelmetlenséget lát. Holott a törekvéseknek már eredetileg benső rendjük, jelentésük, ígézettségük és célirányosságuk van, amelyet az akarat csak átvesz.

Az akarat, *Lindworsky* egy találó hasonlata szerint, a lelki élet váltóállítója, amely megnyitja vagy elzárja az egyes lelki indítékok energiáinak útját, de nem teremthet magának indítékot. Az akarat maximái az indítékokkal és érzületekkel szemben másodlagosak és negatív értelműek: megtagadják, letiltják a választott indítékkal és érzülettel ellentétes hajlamokat. A jellem eszerint két tényező terméke: a közvetlenül adott törekvéseké és az akaraté. Az akarat hozzájárulása, a gyakorlás azután egyes törek-

veséket erősít, másokat gyengít, elnyom vagy megszüntet. A gyakorlás erősíti a lélek képességét valamely érzületre, a természetes hajlamból és törekvésből érzületet nevel: készséget valamely állandó állásfoglalásra és cselekvésre.

13. A jellem vizsgálata sokféle nézőpontból történhet, és ezek szerint beszélhetünk a jellemtan különböző ágairól. A munka és a foglalkozási ágak jellemтана pl. a földműves, a gazda, az iparos, a munkás, a tőkés, a tanító, az orvos, az író, a lelkész, az államférfi stb. típusaival foglalkozik. Lehet kutatni történeti vagy kultúra-típusokat: a középkori, a renaissance-, a mai embert stb. Vannak szociológiai típusok: a kispolgár, a krakéler, a törtető, a felkapaszkodott, a *dandy* stb., általános lelki funkciók típusai: az érzelmi, az értelmi, az akaraterember stb., a lelki élet egyéni eltéréseinek típusai: a kezdeményező (spontán), a visszaható és a befogadó (receptív), a könnyed és súlyos, az énré összpontosuló (autista) és az éntől menekvő, a többszólamú és az egyszerű egyéniség stb. Szükség van továbbá faj biológiai, elmekörtani, bűnügyi, neveléstani karakterológiákra, a világnézetek jellemtanára és a jellemtan sok más fájára is. Könyvünk tárgya az etikai jellemtan.

14. Az etikai jellemtan azt kutatja, hogyan válik a jellem etikai érték hordozására alkalmassá, milyen az etikailag értékes, illetőleg értékellenes jellem, és a jellem-típusok miféle felosztásába, rendszerébe illik bele. Az etikai jellemtan tehát az erkölcsi értékesség, illetőleg értékellenesség jellemvonásainak kialakulásával és alkalmassággal foglalkozik. Az első kérdéssel kapcsolatos a zárt (végleges, megszilárdult) és nyitott (változtatható, gazdagítható) jellemek különféleségének problémája is. Kérdésünk tehát: hogyan van megalkotva az a jellem, amely etikai értékek megvalósulása. Nem csupán valamely lehetséges és szellemtudományosan megérthető jellemet keresünk, hanem tapasztalatilag adott, valóságos

jellemeket és típust. Hogy milyen az igazán erkölcsös jellem, a kérdésnek ezt a részét az etika hivatott eldönteni. Azonban, hogy ez valóságos jellem legyen, ne pedig karakterológiai hibás elgondolás, annak megvalósítása a jellemtan feladata. Az anyag a jellemtanból származik, de a mértéket annak eldöntéséhez: mi az értékes, és mi az értékellenes, az etika adja.

Az etikai jellemtan tehát nem a karakterológia teljessége, mint ahogy a jellemtípusoknak egy szempontból adódó rendszere egymagában sohasem egyéb, mint jellemtan bizonyos vonatkozási rendszerben, bizonyos tükröződésben. Egy tekintetben azonban az etikai jellemtan mégis közelebb jut a teljes karakterológia eszményéhez (amely, mint minden eszmény, a jellemtan haladásával egyre inkább megközelíthető ugyan, de a kutatás egyetlen adott állapotában sem érhető el, sem az egyes kutatók eredményei, sem ezek összege által), mint más ágai a jellemtannak: nem az ember egyik vagy másik oldalát, hanem az egész embert tekinti, a legbensőségesebben felfogott embert, és így eltalálja a jellemtan kérdéseinek magvát. A jellemtan többi ága az embert úgy jellemzi, amint az élet és kultúra egyes részterületein mutatkozik: mint művészkaraktert, mint hatalmi embert, mint fiziológiai adottságok lelki megfelelőjét stb. Az etikai jellemtan kérdései ellenben az egész emberre és életre vonatkoznak. Az etikai érték nem az ember egyes oldalainak, hanem az egész embernek értékét jelenti, és nem az élet egyes oldalainak, hanem az egész életnek értelmét adja meg. Nem okvetlenül az a tisztességes, erkölcsös, derék ember, aki nagy művész, ügyes pénzember, kiváló politikus vagy hadvezér, hanem az, aki jó *ember*. Az életnek megvan a maga művészi, tudományos, gazdasági, politikai stb. oldala és értelme. Az élet egyes oldalainak értelmével szemben azonban kérdezhetjük: mi az értelme az élet egészének?

15. Vannak jellemek, amelyek etikai problémákra

összpontosulnak, minden megnyilvánulásuk főleg erkölcsi kérdésekre vonatkozik, és ezekkel foglalkozik. Jellegüket az a harc adja meg, amelyet etikai problémák körül folytatnak. A jellemeknek ezt a fajtáját erkölcsi jellemnek nevezzük, hogy megkülönböztessük az erkölcsileg kiváló jellemtől, a gyakorlati idealistától. Az erkölcsi jellem erkölcsi szempontból nézi a világot, erkölcsi kérdések mozgatják, és ezek iránt érdeklődik, anélkül azonban, hogy szükségkép erkölcsileg értékes jellem volna. Lehetőséges, hogy sokszor erkölcsileg tehetetlen, és csak velleitásokig viszi. Valamiféle érzékenységet erkölcsi irányban azonban lényegénél fogva mindig hordoz.

Az erkölcsi jellem, ha megfelelő szellemi képességgel és intellektuális hajlamokkal rendelkezik, az erkölcsi gondolkodók típusát alkotja. A gondolkodók e csoportjába tartozik pl. *Rousseau* vagy *Nietzsche*, akiknek gondolatait ezerszer megcáfolhatjuk, felfedezhetünk azokban logikai ellenmondásokat, sőt határozott tévedéseket is, mégis, ezek a gondolatok tovább is élni fognak, foglalkoztatni fogják az elméket, és sohasem lesznek végleg «elintézhető», mert van valami bennük, ami az ember erkölcsi életkérdései és helyzete szempontjából sohasem válik jelentéktelenné és érdektelenné.

//. A karakterológiai megismerés természete és módszere.

i. A jellemtan vizsgálódásai nem köthetők egyetlen módszerhez. Nem szabad a módszert leegyszerűsíteni, egyetlen módszerből vesszőparipát csinálnunk. Akik itt egyetlen — különben bármilyen termékeny és ötletes — módszerre esküsznek, azok szem elől tévesztik, hogy jellemteni vizsgálódás és az eredmények igazolása a legtöbbször csak több módszer együttes alkalmazása útján lehetséges.

2. Az első fontos körülmény, amelyet jellemteni vizsgálódásaink egész vonalán figyelembe kell vennünk, a lelki folyamatok és megnyilatkozások többértelműsége. Az ellentétek a lelki életben gyakran hajszálnyira közel kerülnek egymáshoz. Érzelmek, indítékaink és törekvéseink nem egyértelműek, hanem átalakulnak. Legtöbbször nem ismerjük fel valódi mivoltukat, annyira változtatják színüket. Amit szeretetnek vélünk, az nem ritkán leplezett, álarcban megjelenő gyűlölet. Ami finomságnak látszik, az esetleg csak ravasz brutalitás, és megfordítva.

A lelki folyamatok többértelműségére vég nélkül találhatunk példát. A látszólagos engedelmesség lehet rejtett és kitérő engedetlenség is. A gyáva, intelligenciája segítségével, gyávaságából erényt csinál: azt átfesti a béke-készség ideáljává stb. A közönyösség, flegma lehet egyszerű, további titkot nem takaró adottság, *Kreischmer* szkizotim embereinél azonban csak a lelki felületre terjed ki, és nem lehet róla tudni, mit takar a mélységben. A szellemi környezet kényszere is bensőleg meghamisíthat. Nyárspolgári, vagypedig introvertált korok szellemének hatása alatt sokan nagyobb arányban vesznek magukra ilyen jellemvonásokat, mint amilyen arányban ezek a jellemvonások egyéniségük tényleges határozmányai közé tartoznak. Ebben az esetben az életforma nyárspolgári vagy introvertált lesz, anélkül, hogy a lelki megnyilatkozások ilyen iránya az egyéniség valóságos típusát fedné. *Utitz* egy találó példája a lelki élet ambivalenciájára a megcsalt asszony, aki az első jöttment nyakába varrja magát. Lehet, hogy e cselekedetével égő bosszúját és fájdalmát reagálja le. Az is lehet azonban, hogy szégyene csak ürügy, amelyet szívesen használ fel, hogy elkövesse azt a hűtlenséget, amelytől eddig gátlások tartották vissza. Az emberek érdeke, hogy bizonyos tulajdonságait ne mutassák meg — néha még saját maguknak se —, hanem, pl. már az udvariasság konvencióinak eseteiben

is, az ellenkező hajlam látszatát keltsék. Vannak eredetileg és igazi természetük szerint nyájas és kedves emberek, akik azonban e készségüket félénkségből, tartózkodásból elnyomják, és így mogorváknak látszanak. Másoktól, akik eredetileg kedélytelenebbek, kedvetlenek és visszahúzó-dók, az érdek és hivatás kívánja a kedvességet, amit csak nagy kinnal, fáradtsággal képesek tanúsítani.

3. Az álarc: valódi jellemvonásaink eltitkolása, önmagunk elől is, a lelki életben néha szinte szükséghez: a beteg pl. egészséget hitet el önmagával szemben, hogy a szenvedés ne győzze le, és a munkához erőt nyerjen. Az álarc, maszk szerepére a lelki életben *XJitz* fordított figyelmet. Ő a lelki maszk különféle fajtáit sorolja fel. így lehet az álarc az «én» önmagával folytatott küzdelmének kedvelt eszköze. Valaki pl. a kéjelgést megtiltja magának, és a kéjelgés átítatja egész művészszeretetét, mert jelleme elég gyenge, hogy megcsalja önmagát, vagy, mert nem végez kellő önvizsgálatot. így lesz a nyíltan megtagadott kéjelgés megtúrt, sőt kultivált, a művészszeretet drapériája alatt. A környezettel szemben is kedvelt harci eszköz az álarc. Vannak láthatatlanná tevő álarcok, *Siegfried* köpenyéhez hasonlóan: ilyen a légyszívű tanár mesterkelt szigorúsága és harapóssága, ilyen a diplomata kifogástalan, át nem látszó önuralma, modorban és arckifejezésben, amely elfedi vad indulatait, ingerültségét, megbotrátkozását vagy félelmét. Vannak álarcok akaratunk érvényesítésére, hatalmunk növelésére vagy kívánságaink megvalósítására. A feleség felfedezi férje gyenge oldalát, amely abban áll, hogy nem bírja maga körül a fanyar, szemrehányó, sértődött arcokat, örökös érzékenykedésével tehát uralmat szerez férje felett, aki folytonosan vigyázni fog, hogy meg ne bántsa életepárját, és így figyelmes, megnevelt férjjé lesz. *Kretschmer* szkizotim típusa a maga egészében nem egyéb, mint óriási, többé-kevésbé az egész lelki életre kiterjedő

álarc: megnyilatkozásai és bensője között nincs meg az összhang, a felület és a mélység más-más arculatúak, szinte külön életet élnek, ami kóros körülmények között a tudat hasadására, a kettős vagy többes tudat jelenségeire vezethet.

4. A lelki élet többértelműsége teszi lehetővé a személy érzületének és értékének meghamisítását is. A keresztény valláserkölcse pl. azt a programot tűzi ki az ember számára, hogy ez kegyelemből Istenhez hasonlóvá lenni törekedjék. Amennyire magasrendű ez a célkitűzés, és amennyire mentes önmagában mindennemű értékhamisítástól, éppoly feltűnően könnyű meghamisítani, eredeti értelméből annak ellenkezőjévé kivetkőztetni. A valódi hasonlóság Istenhez akaratának teljesítésében áll, benne odaadjuk magunkat Istennek és rendelésének, tehát alázatot és bátorságot tanúsítunk az étellel szemben, készen arra, hogy új élettapasztalatok által tanuljunk, gazdagodjunk, átalakuljunk. Hamis ellenben az Istenhez-hasonlóvá-lenni-törekvés, ha abban áll, hogy magunkat Isten helyére akarjuk tenni, ha úgy akarunk «jellemet mutatni», hogy olyanok maradjunk, amilyenek voltunk, ha azt akarom, hogy én legyek az első a világon, vagy pedig a világ menjen tönkre. Hasonlóság Istenhez és ennek hamisítványa, alázat és gög, jó és rossz a lelki életben gyakran hajszálnyira közel kerülnek egymáshoz. Az «Istenhez való hasonlatosságának hamis értelme az, amely ellen a lélekelemzés *Adler-féle* iránya, az individuálpaszichológia is küzd és amelyet Istenhez-hasonlóvá-lenni-törekvésnek nevez. Ez a küzdelem tehát nem jelent vallás- és keresztényellenes irányzatot, sőt ellenkezőleg, az individuálpaszichológia némely képviselőjénél (*Künkéi*) öntudatosan is keresztény alapra való helyezkedést vált ki.

A lelki megnyilatkozások többértelműségét, amely Dosztojevskij óta a tudomány határain kívül is mindenfajta modern embermegismerésnek és lélekábrázolásnak

közös meggyőződése lett, a jellemteni vizsgálódás egész vonalán figyelembe kell vennünk.

5. A jellemteni megismerés egyik igen jelentős, de mindmáig tudatosan nem méltányolt tényezője az érzelmi megismerés. Az egyes jellemtípusokat a kutató először csak érzi, érzelmileg ragadja meg, mielőtt még azokról értelmes fogalmakkal számot tudna adni. Ezt a tényt már csak a lelki élet értékelhetősége is nyilvánvalóvá teszi. Az értékeket érzelmi úton ismerjük meg, a lelki élet pedig nem értékmentes, hanem minden erkölcsi érték vagy értékellenesség egyúttal lelki tulajdonságot is jelent, tehát a lelki tulajdonságoknak van sajátos hangulatminősége, érzelmi jele és mutatója, amely által felismerhetők. E ponton érdekes kérdés, hogy valamely jellem sajátos hangulata, tehát az a hangulat, amelyet egy jellem megismerése az idegen szemlélőben felkelt, azonos-e a jellemnek valószínűs érzelmi világában uralkodó alaphangulattal. E kérdésre valószínűleg igenlő a felelet. Egy fenséges jellemnek pl. érzésvilága is fenséges.

E ponton azonban figyelembe kell vennünk, hogy nemcsak a jellemeknek, tehát a benső világnak, hanem a külső, érzékelhető világ képeinek és minőségeinek is sajátos hangulatkarakterük van. Épp ezért lehetséges lelki adottságokat külső, szemléletes minőségekkel kifejeznünk, ezért beszélhetünk pl. világos szellemről, sötét kedélyről, tompa fájdalomról, felfuvalkodottságról, kishitűségről, dermedt rémületről, kemény szívről stb. A közös hangulatkarakter az érzéki minőségeket a lelki tartalmak, a benső élet szimbólumaivá teszi. Igaz ugyan, hogy gyakran csak a saját alanyi hangulatainkat érezzük bele a külső világba, és ennek folytán egyazon látvány egyszer vidám, máskor szomorú érzélemmel járhat együtt. Az sem tagadható, hogy alanyi érdekek és veszedelmek szerint gyakran kelt ijedelmet az a külső benyomás, amely máskor örömeteljes lehet. Azonban nem csupán az érző alany állapota

és a külső benyomáshoz való viszonya, hanem utóbbi önmagában is kelt és határoz meg hangulatot. Példakép gondoljunk csak a különböző virágillatok által kifejezett hangulatkarakterekre. A rózsa illata a szelíd telítettségnek, a jázminé a forró kábulatnak, a hársfavirágé az elragadtatásnak, az ibolyáé a boldogító emlékezésnek, az orgona a lelkesedés ifjú túláradásának, az erdő és gyanta illata a mesének, a nedves lombé az erőteljes összeszedettségnek hangulatképét festi.

6. Tovább már nem magyarázható, mondhatjuk: misztikus, de azért el nem vitathatóan tény, hogy az érzékelhető, térbeli világ minden tárgya, képe hangulatot és érzelmet fejez ki. Nemcsak egy romantikus táj vagy egy színes virág, hanem akár egy kopár tűzfal, nemcsak a zenei hangok és dallamok, de a zajok és zörejek is határozott és különleges hangulatot keltenek fel a szemlélőben. Nem áll fenn oly valóság, amelynek valamiféle hangulata ne volna. Ámde a hangulat és érzelem egész lelki világot képvisel, pszichológiai típust, jellemet tár fel és ismertet meg. A külső, érzéki képekben tehát lélek nyilatkozik meg, nem ugyan — amint *Klages* gondolja — valóságos, tevékeny, eleven lélek, de objektivált, kifejezett lelki és szellemi tartalom.

A benső világ megtestesíti magát az érzékelhető valóságban. A lelki tartalmak képekben nyilvánulnak meg. A nyelv is tanúsítja, hogy lelki tartalmak kifejezésére az egyetlen lehetőség az érzéki kép. A benső világ adottságait mindig oly szavakkal fejezzük ki, amelyek képesek értelmet, metaforát jelentenek. Az érzelem túlrad, nyomott, emelkedett, szárnyaló, mély, sekély, nagy, tág, kicsi, szűk, meleg, hideg stb. Az iskolás tudomány e metaforákat gyakran aláértékeli, és a szaknyelvből kiküszöbölni törekszik, helyükbe azonban nem képes mást állítani, mint — új metaforákat, csak józanabbakat és gépieseket, aminők: társulás, küszöb, feszültség stb. Ahol

látszólag eredeti és nem átvitt értelmű szavak állanak a nyelvben lelki adottságok kifejezéséhez rendelkezésre, a nyelvtudomány rendszerint ott is ki tudja mutatni, hogy ezek a szavak a régi nyelvben, tehát eredetileg, képes kifejezések voltak: lelkes képek vagy megjelenő lelki-ségek szavai. Az érzelem és értelem szavak az ér (hozzáér) igéből származnak. Az akar szó finn-ugor őse látást, né-zést jelentett. Az ösztön a szláv *osten* magyaros alakja, eredeti jelentése az a háromágú éles villa, amellyel az állatot döfködték-hajtották. A harag szó a harsolni (hor-zsolni) igéből ered. A hajlam a hajlít igével függ össze. Ilyen összefüggéseket minden nyelvben bőven találha-tunk, és találtak is pszichológusok, *Wundt-től Klages-ig*. Itt csak a német nyelvből utalunk példaképpen a *Zom* szóra, amely az ófelnémet *zēran* (jel. zerreifen) szóból származik, továbbá az *Absicht* (*absehen*) szóra.

7. A test, a magatartás, modor, beszéd, írás, alkotás, cselekvés, mozgás, ruházat stb. azok a külső képek, ame-lyekben a lélek megérezkíti magát. Már a mozdulatok: az, hogy miképpen emel fel valaki egy széket, és hogyan ül le rá, már az is jellemez valakit. Ugyancsak önmagát és érzelmeit fejezi ki a lélek pl. az álom képeiben is. A lélekben van bizonyos emocionális alap, tartály, amely a tudatban kétféleképpen nyilvánulhat meg: nem-kép-szerűen vagyis érzelmekben és képekben. Az álom ilyen kép-áramlás az akarati elhatározástól és értelmi kritikától megfosztott (alvó) tudatba.

8. Képáramlás azonban éber tudat mellett is előfordul. A tudatalatti emocionális alap e beáramlását és az általa módosított tudatállapotot az angol pszichológia hipnoid állapotnak *nevezte* el.³ A hipnoid állapot nem tévesz-tendő össze a hipnotikus állapottal, amely már idegen akarat bekapcsolódását jelenti a tudatba.

A hipnoid állapot hasonló a félálomhoz, de mestersége-sen előidézhető. Az álom állapotában a tudat megszűkül,

a külső ingerektől elszigetelődik, és ezeket legfeljebb átalakítva veszi tudomásul. A hipnoid állapotot többé-kevésbé ugyanezek a mozzanatok jellemzik. Amíg azonban az alvás és álom a valódi akarást kikapcsolja, addig a hipnoid állapotban az akarat bizonyos fokig képességeit megtartja, sőt az akarat feladata az állapot létrejövetele céljából a gondolkodás bizonyos, reflexív funkcióinak felfüggesztése, így tehát a hipnoid tudat szabadsággal, kezdeményező képességgel rendelkező és összpontosított tudat. A félálom állapotában nagy a szuggesztibilitás. Ugyanez áll a hipnoid állapotra is. Ilyen állapot átélése után a kísérleti személy szuggesztibilitása a kísérletezővel szemben megnövekedik. A spontán önsugalmazások (autoszuggesziók) is könnyen megvalósulhatnak e két állapotban, amelyek mintegy az alvás és ébrenlét között foglalnak helyet.

9. A hipnoid állapot előidézéséhez nem akarat erőfeszítés, hanem épp annak abbahagyása szükséges. A szellem megszűnik a szavakban való gondolkodás akarat tevékenységével foglalkozni, és rögtön üres képek egymásutánja foglalkoztatja, amelyek a tudatalatti elnyomott tartalmának eredményei. A hipnoid állapot külső előmozdítói: a kényelmes — fekvő vagy karosszékben ülő — testtartás, mozdulatlanság, izmaink elengedése, mentesség minden külső megzavarástól, zajtól. A zene, a tenger moraja, a szél süvítése, a templomi szertartás felolvasójának vagy imájának mormoló hangja, az égő gyertyák homálya és fénypontjai stb., segíthetik még elő ennek az állapotnak a létrejövetelét. Különös muzikalitás mellett azonban a zene épp gátló tényező. Hasonlóképp gátló elem az erős és józan színezetű, csekély esztétikai fogékonyaságú elmélkedő hajlam is, amely nem engedi a reflexiók abbahagyását.

10. Rokon a hipnoid állapottal minden alkotó, termékeny tudatfolyamat, mert szintén képeknek a tudat-

alattiból a tudatba való beáramlása útján jön létre. Ha csak világos, kifejező és szemléletes beszélgetést folytatunk is, gondolkodásunkat bizonyos képáramlás kíséri. A hipnoid állapot előmozdítja az intuíciók létrejövetelét, elsősorban azonban a saját lelkünk intuitív megismerését, mert tudatunkat kiterjeszti, és a tudatalatti kibontakozásával gazdagítja. A művész alkotómunkája lényegileg szintén érzelmeinek képekben való kifejezését jelenti. Végül parapszichológiai jelenségeknek: tudathasadásnak, «éj szakai* tudatnak stb., mutatkozása szintén kapcsolatban áll a hipnoid állapottal.

II. A hipnoid állapot képei és szimbólumai a maguk nyelvén oly titkokat árulhatnak el az átélőnek jelleméből, amelyeket az maga sem ismer. Ellentétben az álommal, az átélőnek itt marad irányító képessége, vagyis bizonyos fokig maga szabhatja meg a képáramlás tárgyát. E ponton a hipnoid állapot lehetségessé teszi azt, amit a lélektan eddig nem tudott megoldani: jellemkutatást kísérleti úton. Ha élethelyzeteknek, etikai választatnak szuggesztív képzeleti átélését visszük bele akaratlagosan a képsorozat élményébe, akkor a jellem vizsgálat számára adva van a kísérleti önmegfigyelés módszere.

Az álom képeivel szemben a jellem-megismerés számára a hipnoid állapotnak megvan az az előnye, hogy híven megmarad emlékezetünkben, míg ellenben álmainkat mindjárt a felébredés után nagyrészt elfelejtjük vagy öntudatlanul megmásítjuk. Az álom továbbá nem kormányozható: nem irányíthatjuk álmainkat oly tárgyakra, amelyek jellemdiagnózis szempontjából fontosak volnának.

Mindenki a saját jellemvonásainak kifejezését bontakoztatja ki e képzeleti képáramlása útján. Az elmélyedő ember értelmes összefüggésben és nagyobb indulati hullámlás nélkül lefolyó, költői és lírai képeket lát, amelyeken a befelé fordulás, szemlélődés és elmélkedés nyugalma

ömlik el. Az impulzív ember mozgást, tömegességet lát, rapszodikus és bizzar átalakulásokkal, valamint a szenvedélyek nagy hullámlásával. A nyárspolgár józan és hétköznapi képeket lát, keveset és szegényeset, a passzív gúnyolódó és gáncsokkodó groteszk összefüggéstelenségeket, a gyakorlati idealista komor, misztikus, fantasztikus, gazdag, magasztos és mélyértelmű képáramlást. Lesznek, akik a jellemkutatásnak ezt az útját már eleve nem fogják elég «exakt»-nak tartani. A matematikai és természettudományi értelemben vett exaktságról azonban a szellemtudományok körében le kell mondanunk, ha nem akarjuk a lelket és szellemet elmechanizálni. A hipnoid állapot a kísérleti jellemmegismerés járható, de a kutatás által eddig alig járt útja. Épp ezért a továbbiakban csak arra fogunk szorítkozni, hogy utalni fogunk a jellem-típusoknak képekben is kifejezhető hangulatkarakterére.

12. A hipnoid állapot nemcsak a jellem megismerésének, hanem alakításának is hatékony eszköze. Segítségével érzelmi formálás, befolyásolás alá vehetjük a lelket. A képáramlás tartalmát részben a kísérletező szabhatja meg, amennyiben meghatározza és a kísérleti személynek előre elmondja a végigélendő látomány meséjét, amit utóbbi csak módosít és kiegészít. Zenével, illatokkal, színes fénnel a becsukott szemhéjon keresztül, érintésekkel stb. a mese hangulata erősíthető a hipnoid állapot lefolyása alatt. A hipnoid állapotban történő jellembefolyásolás azonban csak töményebb módja a jellem érzelmek és képzelet útján történő alakításának. A lelki környezet a saját irányában ragadja meg és serkenti a lélek szunynyadó erőit. Művészi alkotások, képek, zene, költészet, Munkácsi Krisztusa, *Wagner Parsifal-ja*, *Beethoven IX. szimfóniája*, *Platón Symposion-ja*, *G. Hauptmann Ver-sunkene Glocke-ja* stb. az erkölcsileg kiváló jellem hangulatát éreztetik, tetszést, sóvárgást és törekvést keltenek

fel erkölcsi tökéletesedés után, igéznak, plátói *eros-t* ébresztenek.

Az érzelmek útján történő jellemmegismerés és -alakítás mellett a jellemtan nem mehet el közömbösen. Viszont egymagában, kizárólagosítva, amint általában egy módszer sem, úgy ez a módszer sem ütheti meg a tudományosság mértékét. Az érzelem meglátja ugyan a jellemeket, de nem igazolja fennállásukat a valóságban. *Rilke* egyik-másik költeménye megéreztetni ugyan velünk, hogy mi a kontemplatív lélekalkat, de, hogy ez a típus a valóságban is megtalálható, azt más módszerrel, tapasztalatokat gyűjtve tudjuk csak igazolni. Az érzelem csak a jellemtan többi módszereivel ellenőrizve ad megismerést, egymagában azonban csalódások és tévedések forrása, pszichológiai költészet volna.

13. Második jellemtani módszerül tehát a jellemnek az emberek tényleges cselekvései és magatartásai alapján való, tapasztalati megismerését kell említenünk és tárgyalnunk. Itt különösen az emberek cselekedetei jönnek számításba. A valódi érzület cselekvésben mutatkozik meg, tehát elengedhetetlen a cselekvő ember megfigyelése. Viszont a cselekvés egymagában nem biztos ismeretforrás. *Si duo faciunt idem, non est idem*. Az alázat és a szolgálékűség pl. egyazon külső cselekvésben nyilvánulhat meg. Az elmélyedő ember külső cselekvése, csekély-méretűségét, óvatosságát stb. tekintve, gyakran azonos a nyárspolgár cselekvésével.

14. Nem elég a külső cselekvés tényleges lefolyását elkönyvelnünk, hanem azt indításaiban meg kell értenünk. A szigorú, tudományosan bebizonyított jellemtani megismerést meg kell különböztetnünk a vak empiriától, amely nem érti és okadatolja meg, amit tapasztal, de meg kell különböztetnünk a merész intuícióktól és megérzésektől is, amelyek egymagukban még szintén nem tudományos bizonyítékok. Sem az empiriát, sem az érzelmi meg-

ismerést nem szabad mellőznünk. Az utóbbi elhanyagolása vagy kiiktatása ellenzöt és korlátokat jelent a kutatás számára. Hiábavaló volna tagadnunk, hogy pl. a fiziognómiai megismerés alapja csak közvetlen látás, intuición lehet, látom az arckifejezésben a haragot, a tekintetben a szigort. E látás pontossága azonban csak más jellemtni tünetekkel való megegyezése által bizonyítható be. *Scheler* észreveszi, hogy élmény és kifejezés között elemi összefüggés áll fenn, amelynek megvan a maga egyetemes nyelvtana. De vájjon mennyi ebben az alanyi beleérzés, az antropomorf elem, és általában mennyi az arckifejezés jellege, valamint a mögötte álló konkrét-eleven lélekalakat valódi jellege között az eltérés? Ezt csak más, tapasztalati módszerekkel, kerülő úton dönthetjük el. Lehetséges pl., hogy az arckifejezés valamely szülőtől öröklődik, de a megfelelő lelki jellemvonások nélkül. Vagy pl. valakinek arckifejezését egy gyermekkori orrbetörés eredetileg barátságos jellegéből kivetköztetheti, kevésbbé megnyerő, majdnem gonosz kifejezést kölcsönözhet annak, noha viselője minden inkább, mint gonosz, mert lágy és romantikus kedélyű.

A fiziognómia is végeredményben azon a misztikus tényálláson alapul, hogy a test a lélek képe, mint ahogy általában az érzéki-külső világ minden tárgya és tüne-ménye objektivált lelki tartalmat hordoz, mint ahogy pl. egy tájnak hangulata van, beszélhetünk vidám vagy szomorú tájról stb.

15. Módszereink közül nem mellőzhető a lélekelemzés számos eredménye és eljárása sem. A lélekelemzés hit-vallás. Hívei szerint senki sem érthet és szólhat hozzá a pszichoanalízishez, aki maga nem végzett és önmagán nem végeztetett elemzést. Ezeknek azonban előfeltétele, hogy — a pszichoanalízis tanításait elfogadjuk. A lélekelemzés tehát hitet követel nemcsak a páciens-től, hanem a kutatótól is. Ha ez nem látja be valamely tételét, akkor

nem ellenérvekkel felel, hanem azt fogja keresni, hogy a csekélyebbértékűségnek miféle érzelme, illetőleg miféle tudatalatti libidinózus törekvés az, amely az ellenmondót a «megtérésben» megakadályozza. A pszichoanalízis hitvallását nem tesszük magunkévá, számos értékes eredményét és termékeny szempontját azonban — kritikai kiválasztás és módosítás mellett — felhasználjuk. Nem lehet egy *Freud-ot*, *Adler-t*, *Künkel-t* stb. oly felülről-lefelé, rátartian elintézni, amint azt ma még a komolyabb kutatók közül is sokan megengedik maguknak, még kevésbbé lehet őket egyszerűen a romboló, demoralizáló tanítások rovatában elkönyvelni. Természetesen el kell vetnünk a szexualitás túlburjánzását, azt a szellemi alchymiát, amelynek bűvészetével a *libido-ból* muzikalitást, gondolatot, jóságot és más hasonlót lehet csinálni; továbbá a szektárius jelleget, amely az alapgondolat kizárólagosítása érdekében fontoskodik, csekély dolgokat nagyra fúj fel, és nagy körülményességgel ad elő. A panszexualizmus minden ártatlanságot aláás. Ha azonban valaki a jellemtanban mindent a szexualitásból magyaráz, úgy ez a magyarázat legfeljebb a magyarázó jellemére vonatkozólag lehet megismerő értékű.

Viszont magunkévá kell tennünk a lélekelemzés jelentős felfedezését a tudattalan nagy szerepéről a jellem és magatartás kialakításában, vagyis azt az igazságot, hogy az én nagyobb, több, mint a tudat. A jellem fogalma a törekvések és cselekedetek titkos rugóit jelenti, azokat az irányokat, amelyek felé az embert az indítások gyakran tudata és akarata ellenére sodorják. A karakterológiai tünettan (szimptomatológia) továbbá megtanulja *Freud-tól*, hogy kicsiségek: elfelejtés, zavarodottság stb., jelentéssel bírók, tehát jelentősek lehetnek a jellemdiagnózis szempontjából, mélységeket tárnak fel, és pedig épp azokat a mélységeket, amelyeket a tudat el akar takarni. Érdeme a lélekelemzésnek az a küzdelem is, amelyet a

lelki élet valóságáért, az önmagunkkal szemben való becsületességért, őszinteségért, a csalódások, álarcok leleplezéseért folytat. A lelki élet kétértelműségének — lelki ambivalencia néven — egyik felfedezője és az emberismeret szempontjából kiaknázó ja épp a lélekelemzés.

16. Amíg a lélekelemzés felfedezi, hogy a lélek is lehet beteg, szinte függetlenül a testtől és így gyógyító eljárásaiban is tiszta lélektani alapra helyezkedik, annál inkább a jellemtanban, addig elmetani karakterológiának nevezhetjük azt az irányt, amely a megjellemzés alapjául a testalkatot tekinti, — amely ismét a belső kiválasztó-mirigyek működésének függvénye — és a test vizsgálata alapján akar tájékozódni a jellem alapformái felől. Maga a gondolat nem új és nem is olyan, amit a mindennapi életben szintén ne hallhatnánk hangoztatni. Az emberek már korán észrevették a «vér» hatalmát a lelken, és mindig akadnak olyanok, akik szerint: «Szeress!» «Gyűlölj!» «Légy bölcs!» «Légy örült!» — mind a vér vezényszavai csupán. E felfogás szerint, ha valaki a fórumon keresi a dicsőséget, ha az ejti lázba, hogy nevét nap-nap után olvashatja az újságban: a vére hajtja csupán. Ha valaki eltemetkezik a karthausiak kolostorában, a vére taláztatja meg vele a békét és nyugalmat. Már az ókori lélekismeret a vér és test nedveire akarta visszavezetni a temperamentumokat, így jött létre a szangvinikus (vérmes, lobbanékony), kolerikus (ingerelhető, erélyes), melankolikus (ernyedtt, bús) és flegmatikus (közönyös vagy tompa vagy érzéketlen) temperamentum-típusok megkülönböztetése. Ezek a megkülönböztetések ma is használhatók, csak további differenciálódásra és pontosabbátételre szorulnak.

Ugyancsak a mindennapi megfigyelés képesít bennünket bizonyos fiziognómiai ismeretre is. Itt azonban a mindennapi ember nem elég óvatos. Az elmetani karakterológia észreveszi, hogy a test a lélek képe és tükrözője.

Ennek az iránynak legnevezetesebb képviselője *Kretschmer*. ő sok esetre kiterjedő, beható és pontos vizsgálatok nyomán arra az eredményre jutott, hogy a lágy és melegkedélyű realistát a «piknikus» (aránylag nagyfejű és általában a puha belső szervek számára nagy test-térfogattal rendelkező, hízásra hajlamos, hordóalakú) testalkat, a keménységet és idealizmust, de a kíméletlen d-urvaságot, továbbá az életellenes fanatizmust, azután az élettől való idegenséget, emberkerülő, csendes magábavonultságot, merevséget, az előkelő finomságot stb. vagy az «atlétikus» (izmos, trapézalakú felsőtest, kicsiny fej, nyers vonásokkal), vagy az «aszténias», «leptosom» (izomgyenge, nyúlánk) testalkat hordozza.

Kizárolagos módszerül a testalkat alapján való tipizálást sem választhatjuk. A korreláció, megfelelés testalkat és lélekalkat között ugyanis nem szilárd. A belső elválasztó mirigyek működése pl. a temperamentum körében nem érvényesül oly erősen, mint a test alakulása és növekedése terén. Az is kérdéses, mit kell vennünk tiszta és mit kevert testi típusnak? *Kretschmer* a valóságban majdnem kizárolag kevert testi típusokat talált az ő típusalkotása szempontjából. Ámde nem lehetséges-e akkor oly más típusok alkotása, amelyek szerint egyes, *Kretschmer* rendszerében típus-vegyülésnek minősített esetek képviselik a tiszta típusokat? A női test továbbá rendszerint «atipikus» alkatú, vagyis nehezen vagy egyáltalában nem dönthető el róla, melyik típusba tartozik. Az erős jellegzet nőietlen, és pl. a női szépségnek is rovására megy.

Viszont más módszerekkel alátámasztva a testi megfelelések vizsgálata nélkülözhetetlen tartozéka a jellemnek. A test nem elhanyagolható tényező, nem csupán edénye a léleknek, amely más lélekhez is époly jól tartozhatna, hanem a lélek kifejezése. Test és lélek egymáshoz tartoznak, és bizonyos fokig egymást meg is határozzák.

Ha a testi és a lelki tulajdonságok egymásnak ellenmondók (gyenge testben hős, nyomorék testben lángelme, durva arcvonásokkal finom lélek, tömzsi testalkat lelki távlattal és nagyszívűséggel vagy ezek fordítottja: angyali arc mögött bűn stb.), akkor épp ez az ellenmondás is hozzátartozik az illető jellem lényegéhez. *Kretschmer* felismerése, hogy még az is jellemző lehet, ki milyen betegségekre hajlamos.

17. A test azonban sohasem határozza meg egyértelműleg a lelket. Testi csekélyebbértékűséggel szemben pl. a lélek állásfoglalása különböző lehet. Lehet szégyenkezés, lehet egyszerű elfeledkezés a fogyatkozásról, sőt lehet valaki hiú is testi hibájára. Egy testi fájdalmat elviselhetünk, alatta szenvedhetünk, összeroskadhatunk, esetleg élvezhetjük stb. A lélek nagy fokban uralkodik a testen, a test engedelmes szolgája a léleknek. Betegségek egyeseknél hosszú ideig húzódnak, mert elégtelen a gyógyulás akarása. A félelem előmozdítja a fertőző betegségek ragályozását, általában annak a dolognak bekövetkezését, amitől félünk. De még a test betegsége is, amint erre lélekelemzők rámutattak, a lelket szolgálhatja. Az osztály első tanulója beteg lesz, valóban beteg, tehát nem kell színlelnie a betegséget, hogy egy új csillaggal szemben második helyre szorulását kimentse. A gyógyulás után is sokáig émelygés, hányás fogja el reggel, iskolába menettel előtt, vagy pedig vizsgákon, fontos felelések és dolgozatok alkalmával. Betegsége mentségül szolgál a kis törtetőnek a csekélyebbértékűség vádjával szemben. A beteg hasznot húz betegségéből.

18. Különösen fontos a testalkat körében az arc jellemteni vizsgálata. Az arc kifejezése (mimika) sűrített megformulázása a lelki élet hajtóerőinek és dinamizmusának, az arc anatómiai felépítése pedig a jellem sztatikus alkatának. Az arc kifejezésével szemben a taglejtés és testtartás kifejezőmozgásait pantomimikának nevezzük.

Mellette figyelembe kell venni pl. a kéznek anatómiáját és méreteit is. A rövid, széles kéz, a felfelé dízsaalakúan szélesedő körmök pl. józan, közönyös és közönséges jellemvonásokra utalnak.

19. Mint fentebb láttuk, éppen nem lehetetlen a lélektani kísérlet módszerét a jellemtani vizsgálódások körében felhasználni. Egymagában azonban ez a módszer is alkalmatlan volna jellemmegismerésre. Kísérlettel nem lehet pl. eldönteni, hogy valaki bátor-e vagy gyáva, határozott vagy habozó, vállalkozó szellemű vagy inaktív, mert a kísérleti személyt nem tudjuk valódi, veszedelemmel, kockázattal és felelősséggel is járó élethelyzetek és megpróbáltatások elé állítani. Nem az elmélet, a laboratórium, hanem a gyakorlat, az élet teremt helyzeteket a cselekvéshez.

A kísérlet módszerével továbbá csak az átlagember tanulmányozható. A jellemkutatónak azonban a rendkívüliségeket és hírességeket is vizsgálnia kell. A nagy emberek történeti életrajzokból megismerhető jelleme a típusokat élesebb, erősebb vonalakkal vési ki.

20. A kísérlethez hasonlóan, egymagában elégtelen a kérdőív módszere is. A kérdőív részlet-adatokat jegyez fel, de hiányzik ezeknek az adatoknak az egész jellem szempontjából való megítélésére és tünet (szimptóma) gyanánt való felismerésére a kellő lehetőség. A *Jacobson-Lask-éle* érzületvizsgálatokról *Ziehen* helyesen jegyzi meg, hogy, ha őszinték is a kérdésekre nyert feleletek, amelyek a kérdőíveken találhatók, ezekből legfeljebb az erkölcsi intelligenciát és ítélőképességet lehet megismerni, de maga a felelő sem tudhatja, valódi vagy képzelt érzületet vallott-e meg.

21. A jellemtanak mások megismeréséből és a jellemkutató önmegismeréséből egyaránt kell merítenie. A kettő egymást támogatja. Mások jellemvonásában a magaméra ismerhetek, de mások eltérő jellemvonásaiból, abból a

körülményből, hogy miben különbözöm másoktól, szintén jobban megismerem önmagamat.

22. Mások megismerésének lehetősége a jellemtan alapkérdése, az ismerettan szempontjából. Önmagam lelki életének megismerése nem oly problematikus. Bár a saját élményeimre vonatkozólag is tévedhetek és csalódhatom, ezek mégis közvetlenül, átélés útján adottak számomra. Mások lelki élményét azonban sem átéléssel, sem érzékszervi szemlélet útján nem tapasztalhatom. Hogyan ismerhetem meg azt mégis? Kétféle módon: *a)* önmagam-ból vett analógiákkal; *b)* az idegen lélek és szellem külső kifejeződése, megnyilatkozása által.

23. Hogy másokban van lelki élet, azt a saját lelki életünk hasonlósága alapján vesszük észre. Önmagunkon észleljük, és ezen az alapon gondoljuk másokról is, hogy testünk az érzelmek, indulatok, törekvés, akarás útján változást szenved átmenetileg, és e változások nyomán, önmagunkból kiindulva, meglehetősen hozzávetőlegességgel ki tudjuk találni mások lelki életének rejtett rugóit és finom megmozdulásait is. Mások helyzetébe beleélve magunkat, meglehetősen valószínű, hogy abban a helyzetben mások is azt fogják gondolni, amiről felismerjük, hogy mi is azt gondolnók.

24. Hogy a külső, térbeli valóság a lélek képe, lelki tartalmakat hordoz, fejez ki, ez a tovább már nem elemezhető, végső, lezárt adottság az alapja idegen jellemek megismerhetőségének, amely mindig csak e külső, érzékszervileg megismerhető valóság közvetítésével történhet. A léleknek minden külső megnyilatkozása egyúttal a lélek arca, azt jellemzi. A lélek jellege kívül nemcsak az arca és a testre, hanem arra a módra is, ahogyan ruházkodunk, kalapunkat feltesszük, és leolvasható az írás jellegéről, a lakás, beszédmodor, testtartás, mozdulatok stb. stílusról. A lelki élet önmagát-kifejezés. Nem-öntudatos cselekvésünk állandó feltárása legbensőbb, legtitkosabb gon-

dolatainknak. Konfucius egy mondása szerint: az emberek nem tudnak elrejtőzni.

25. Lényegénél fogva kifejezhető és közölhető továbbá a lelki folyamatok által hordozott értékelhetőség, jelentés, szellemiség. A szellem továbbadható, egyénfeletti objektív. Egy gondolatot — bár egyenként véve több egyéni, csak az én számára adott, magányos lelki folyamattal —, de mégis sokan utána gondolhatnak, megérthetnek, ugyanígy megérthető egy érzület, állásfoglalás, szándék stb.

26. Az idegen lelkiség egyes, elszigetelten tekintett megnyilatkozásai és tünetei azonban többféle értelmezést is megengednek. Csak összességük biztosíthatja az egyértelmű jellem-megismerést, mégpedig akkor, ha egymásra vonatkoztatva, a jellem rejtett egészének megnyilvánulása gyanánt tekintjük őket.

A jellem külső tüneteinek, jeleinek tudományát karakterológiai tünettannak (szimptomatikának) nevezzük. A tünet nem tévesztendő össze a jellemtulajdonsággal. A tünet oly jellegzetesség, amely nemcsak, hogy nem azonos sem a jellemmel, sem annak egy határozományával vagy tulajdonságával, de még csak nem is fejezi ki ezek lényegét, csupán a lényeg egyik ismertetőjele. A tünetek jellemteni megismerésre való felhasználásánál a főelv a lélektani bensőség elve kell, hogy legyen. Az egyes tulajdonságok egymást feltételezik, egymásból folynak és egymásban vannak. Mindegyikben a jellem egésze nyilvánul meg, csak más kiemeléssel. Ezért egy külső megnyilatkozásban is, egy mozdulatban, taglejtésben, tettben az egész jellem fejeződik ki, bennük van az egész ember.

27. Az embermegismerésnek erkölcsi feltételei is vannak. Nem az embergyűlölet, hanem a szeretet a jobb emberismerő. A gyűlölet megélesíti ugyan a kritikai készséget, másfelől azonban vak és pártoskodó. *Goethe* szerint

a gyűlölet pártoskodó, de a szeretet méginkább az. Valóban, a szeretet eszményíti azt, akit szeret, és nem látja hibáit. Mégis a szeretet és a jóság az egyetlen út, amely valódi és mély emberismerethez vezet. Akit szeretünk, azt értjük, mert benne élünk, szükségkép közli velünk alkatát és mivoltát. Egy *a priori* rokonszenv nélkül, amely összekötő kapocs a lelkek között, lehetetlen az idegen lélek megértése. A lelkek mélységekben járó útját és hullámzásait vagy benső eltolódásait nem foghatjuk fel, ha érzéketlenül közelítünk hozzájuk. A jellemteni kutatásnál tehát a vizsgálódó egyénisége is számításba jön.

Különösen az erkölcsi értékesség az, amit csak rokonszenv, együttérzés alapján lehet megérteni, de ilyenmódon aztán rendkívül mélyen lehatolhatunk annak rejtelmeibe. A lelki élet irracionális oldalait a merő értelmi megismerésre törekvés csak meghamisítja. Az igazi erkölcsszichológia ezért nem lehet az erkölcsileg értékes jellem érzéketlen anatómiája, hanem az idegen élmény eleven, intuitív utánélése.

A vonzódás lélektani módszere azonban nem alkalmazható egyoldalúan, mert így hátrányokkal járna, szintén az idegen lelkiesség meghamisításához vezetne. A rokonszenv csak a hozzánk hasonló egyéniségeket és általában az idegen lelkek hozzánk hasonló vonásait ismerteti meg velünk, holott a különbözőség, eltérés megismerése is szükséges. Sőt az idegen lélek észrevételéhez, felfedezéséhez a saját énünknek idegen lények által történő háborgatása az egyik legfontosabb kiváltó ok. Magát a rokonszenvet is csak elősegítheti, ha másokat nem kritika nélkül tekintünk, hanem tőlünk eltérő, nekünk kevesebbé tetsző, sőt csekélyebb értékű tulajdonságaikat, hibáikat is észrevesszük, mert így emberileg közelebb kerülünk hozzájuk. A jellemek mivoltát tehát csak a kritikai alapon álló szeretet szeme láthatja meg.

28. Emberismeretre továbbá csak erkölcsös érzületű

emberek tehetnek szert. Az erkölcstelenség rossz emberismerő. E tekintetben minden időkre érvényes *Platón* fejtegetése a *Politeia-ban*: szerinte a becsületesek ifjúságukban együgyűek és a gonoszoktól könnyen rászedhetők ugyan, de öregségükre mind az erény, mind a gonoszság mivoltát megismerik. Utóbbit nem a saját leikükből, hanem idegenek tulajdonsága gyanánt. A gonoszság viszont sem az erényt, sem önmagát nem ismeri. Valódi emberismeret helyett ravasz és gyanakvó, önmagáról ítél meg másokat, ezért csak a rossz ismeretében ügyes, de a derék jellemet nem ismeri.⁴

29. A lélektani megértés köz vetítőeszköze a nyelv, amely ha helyesen élünk vele, pszichológiai megismerés forrása is. Mindig tudományos gőg jele, ha egy pszichológus vagy jellemkutató új szavakat csinál. A helyes kifejezést nem lehet mesterségesen előállítani, hanem fel kell fedezni, meg kell találni. A meglévő szavakat és azok lélekismerő gazdagságát meg kell érteni, és csupán az egyértelműsége, a jelentés pontos megállapítására kell ügyelnünk.

Viszont az is tagadhatatlan, hogy a nyelv bölcséleti és lélektani tévedéseket és balítéleteket is tartalmaz, amelyeknek nem szabad magunkat kritikátlanul alárendelnünk. Pontos, de finom szóhasználat szükséges továbbá, amely a kifejezéseket nem mossza el, de képes a leggyengédebb árnyalatoknak is utánatapogatózni. Mindezen kellékek megvalósítása végett a lélekkutatónak nélkülözhetetlen az idegen nyelvek ismerete. Más nyelvekben oly megkülönböztetéseket talál, amelyeket az anyanyelv elmulaszt, és megfordítva. A német nyelv pl. sok oly különbségre mutat rá, amelyet a magyar nem vesz észre. Az *Absicht* és *Vorsatz* megkülönbözteti a cselekvés távolabbi célját a közelitől, a *Ziel* és *Zweck* a vágy, sóvárgás és törekvés célját az akaratétól, a *Leib* és *Körper* a belülről, szervi érzetek által adott testet az érzékszervek útján ész-

lelt testtől, a *Seligkeit* és *Glücklichkeit* a mélyebb, szellemi kielégülést, amely az erkölcsi érték megvalósításának kísérője, a földi, specifikusan lelki boldogságtól, amelyet az élet javai, pl. a szerelem, adhatnak meg, a *Furcht* és az *Angst* a valamiféle pozitívumtól való félelmet a megsemmisülés, a semmi félelmétől, az *Instinkt* és *Trieb* a finomabb, differenciáltabb, érzelmibb, lelkibb, befelé forduló ösztönt az egyszerűbb, elemibb, kezdetlegesebb, kívülről felkelthető és kifelé forduló ösztöntől, az *Erinnerung* és *Gedächtnis* a szellemi emlékezetet a vitális emlékezettől, a *Neigung* és *Hang* a mintegy vízszintes irányban hajlító vonzalmat a mélységbe szédítő, hullató vonzalomtól stb.

30. A jellemtan nyelvének problémája kapcsolatos a jellemtan exaktségének kérdésével. Ma már túlhaladott álláspont volna, ha valaki a jellemtanban az exaktságot a természettudományok módszerének utánzásával, az eredmények kifejezésének matematikai formulák útján való próbálgatásával vagy a fiziológiai lélektan eredményeinek kézzelfogható adataira való kizárólagos alapozással próbálná elérni. Az exaktsághoz egy dolog szükséges: kellő különbségtévesztés, és ennek következetes keresztülvitele.

Ezért nem nélkülözheti a karakterológia a jelenségtan (fenomenológia) módszerét: az adottságok pontos leírását, mielőtt még azt előfeltevések és elméletek meghamisították volna. A jellemtannak szüksége van azokra a finom adatokra és megkülönböztetésekre, amelyeket a jelenségtani leírás jegyzett fel. A lelki élet megismerésénél fontos a minőségek megismerése: a lelki tulajdonságok más szóval lelki minőségek. A minőségek megismerése pedig csak a leírás módszere útján történhet.

31. A jelenségtani vizsgálódás fedezte fel a modern lélektan számára a lelki élet rétegezettségét. A lélek periférikus rétegei eszerint a legkevésbé szilárdak, a legmoz-

gékonyabbak, az akaratnak közvetlenül alávetettek, alkalmazkodásra képesek. Vigyáznunk kell azonban, hogy a lelki rétegekről szóló felfedezést helyesen értelmezzük. A jellem pl. nem olyan értelemben a legmélyebb réteg, hogy a többi réteget magárahagyva, tőlük elszigetelten, külön életet élhetne. Ilyen értelemben nincs «legmélyebb» réteg. A legmélyebb réteg csak a többi rétegtől hordozott, ezekben megnyilvánuló, ezek hátán, mögött található valami. így pl. nincs «tisza» erkölcs sem, mint az élet külön területe, hanem az erkölcs ép az élet egésze, a teljes élet, amely belenyúlik minden részterületre, és ezek hordozzák. Hogy az akarat a saját jóságát nem intencionálhatja, ez a tényállás csak annyit jelent, hogy az erkölcsi értékesség vagy értékellenesség az intenciók hátán hordozva jelenik meg, tehát nem azok előtt, célkitűzés gyanánt, hanem azok mögött. Az akarat célja egymagában sohasem erkölcsileg értékes vagy értékellenes, hanem a motívum teszi azzá, vagyis az az indítás, amelynél fogva a célt el akarjuk érni. Viszont az akarat motívumokat sohasem valósíthat meg, hanem mindig csak célokat. Ennyiben a jóság mélyebb rétege nincs az akarat közvetlen hatalmában. A tiszta jó, a jó, mint eszme, üres, mint akarat célkitűzés pedig, csak lírai tehetetlenség. A jóra nem lehet törekednünk. Vannak azonban konkrét-emberi célkitűzések és indítások, amelyeken felcsillan a tőlük hordozott jóság értékminősége. Nem szabad elszigetelt, «tisza» erkölcsi vizsgálódásokat folytatnunk, és ebből magasztos szólamokat merítenünk. Az erkölcsi jó mindig bizonyos gazdasági, társadalmi, lelki stb. adottságokban, irányokban nyilatkozik meg, és ezek hordozzák, csak ezekkel együtt található a valóságban. Az erkölcsiség és általában a legmélyebb lelki rétegek *Wundtnak* ama gondolata szerint értendők, amely felfedezi a lelki szintetizálódásokból előálló többletet: eszerint az akarat is, a motívumokkal és célokkal együtt, több, mint e három

tényező pusztá összege, a többlet azonban ép a hordozott erkölcsi értékminőség.

Nincs «tisztán» erkölcsi motívum sem, mint a motívum egy fajtája a többi között, hanem a valóságos emberi motívumoknak erkölcsi értékelhetőségük van, ami azonban sohasem jelent sem tiszta, sem teljes, tökéletes erkölcsi értékességet. A motívumok ebből a szempontból mind vegyítettek. Egy konkrét-eleven ember esetleges, erkölcsileg értékes jellemtulajdonságainak, pl. erkölcsi tisztaságának megalapozásába beleszámít vitalitása és belejátszanak különböző törekvései is. Az egyes érzületek és indítások már csak azért sem lehetnek csupán-erkölcsiek, mert minden egyes érzületben az egész személy, a többi érzület is színezőleg benne van. A jellem minden «része» többértelmű, egyiknek sincs önmagábazárt jelentése.

32. A jelenségtani módszer egymagában még nem vezet célhoz. Egyoldalúan alkalmazva, a pusztá élménypsichológián nem vezet túl. A lélek azonban nem elszűnő élmény, hanem hatáskifejtő, nagyszabású erőrendszert is. A lelki élményekben ezért nem merőben véletlen egymásrakövetkezést, nem is csupán jelentés-összefüggést kell látnunk, hanem a tevékeny és központi én megnyilvánulását. A jellemkutatásnak a lelki élet tevékeny természetéből kell kiindulnia, a lelki minőségeken kívül a lelki hatóerőket is figyelembe kell vennie. Már csak evégből is ki kell egészíteni a jelenségtani leírást, amely mindig a tapasztalat előtti lényegre irányul, a tapasztalással. Itt is átmenet mutatkozik a jellemtanban bölcsélet és lélektan között. A karakterológia nem lehet sem tisztán fenomenológiai, tehát egyfajta bölcséleti, sem pedig tisztán tapasztalati tudomány. A jellemtani megismerés a tapasztalással kezdődik, de logikai alapját tekintve, nem tisztán a tapasztalásból származik. A jellemek lényegei nem bizonyíthatók be induktíve, a tapasztalás alkalmat ad

felismerésükre, de maguk e lények logikailag a tapasztalás előfeltételei. Logikailag előbb van pl. a józan, az elmélyedő, az impulzív stb. típusok lényege, mint a valóságban töredékesen és más embertípusokkal vegyítve előforduló józan, impulzív vagy elmélyedő jellemvonások, amelyeket a józanság, lelki mélység vagy impulzivitás *a priori* mivolta szerint értünk meg.

33. A jellemek nem önmagukból és önmagukban megálló monaszok. Minden jellem viszonylagos környezetéhez, csak környezetében érthető meg, abból kiszakítva nem az, ami, hanem félreérthető. Nem légüres térben, homunkulusz gyanánt keletkezik, hanem más jellemekkel kölcsönhatásban. A jellemtan ezért a társadalomtudományok számára szükséges lélektani alapvetést is jelenti. Minden jellemtan bizonyos fokig társadalomlélektan is.

A környezet és az életsors azonban nem határozza meg egyértelműleg és teljesen a jellemet. Egyik legerősebb meghatározó tényező a környezet példája. Ámde minden példának legalább is kétféle hatása és eredménye lehet: igenleges és nemleges. Lehetséges, hogy egy rossz példa elcsábít, de az is lehetséges, hogy visszaretent, és az elutasító indítékoknak kedvez. Bizonyos fokig azonban minden példának van meghatározó hatása, a lélek némiképpen mindig függésbe kerül vele szemben, nyom nélkül nem szabadul, ha mindjárt ez a hatás és nyom csak fokozott elutasításban és irtózásban nyilvánul is.

A meghatározás mérve a jellem erkölcsi értékétől is függ. E tekintetben találó *Goethe-nék*, az emberi lélek nagy ismerőjének szava: «Határozottság és következetesség a legtisztetéltőbb az emberben ...» «... Az ember legnagyobb érdeme, ha a körülményeket, amennyire csak lehetséges, ő határozza meg, és oly kevésbé engedi magát a körülményektől megtántorítani, amennyire csak lehetséges.⁵ Aki valódi és elégséges emberismeretre tett szert, azt az erkölcslélektani megítélések terén

mindig bizonyos romanticizmus és sohasem nyárspolgáriság jellemzi. Nem fogja osztani azok nézetét, akik, akár a saját erkölcsi félbenmaradtságuk, akár a tömegek erkölcsi közepessége láttára, kételkednek az ember erkölcsi képességeiben, és nem tartják lehetségesnek az abszolút hűséget, feltétlen állhatatosságot az ember számára. Bár az ember erkölcsi tekintetben sem mindenható, bizonyos körülmények között mégis eljuthat az abszolút tántoríthatatlanságig.

34. Amint nem vezet célhoz az egyoldalú érzelmi jellem-megismerés, úgy az egyoldalú jelemteni intellektualizmus és racionalizmus sem. Nem szabad a jellemtanak a jellemek erőszakos racionalizálásává fajulnia, hanem figyelembeveendő az irracionális, kiszámíthatatlan mozzanatok is. Vannak szeszélyes, ingadozó, ellenmondással teli jellemek is, akik pl. egyszer részvétben olvadnak el, máskor ellenben elképesztő durvaságot tanúsítanak. *Kretschmer* szívesen hangoztatott tapasztalata a szkizotim embertípusra vonatkozólag, hogy itt fofytonos az átmenet és eltolódás, néha egy és ugyanazon ember életében is, a finom, előkelő, tartózkodó, választékos, érzékeny, kényes becsületérzésű válfajtól a hirtelenharagú, érzéketlen és az embertelenségig durva válfaj felé.

35. A jellem nemcsak a környezet, az otthon, a társas érintkezés, ünnepségek, általában a magánélet stílusában nyilvánul meg, hanem épúgy a művészet alkotásaiban, a tudomány, társadalom, kultúra, vallás, történelem életében, a hivatalos életben és a hivatásban is. Mindezek emberi megnyilatkozások, az ember arculatát viselik, az embertől el nem választhatók. A társadalmi, történeti és kulturális életben az emberi lélek érti meg és fejezi ki önmagát. Nincs teljesen tárgyilagos alkotás, teljesen tárgyi megismerés: mindegyik tartalmaz valamit az alkotó vagy megismerő ember mivoltából. A kultúralkotások ezen embertani tartalmát felfedezve, még nem szükséges a

tárgyi és abszolút igazság és érték fennállását tagadnunk. Ami ugyanis abszolút, az nem csupán objektív, hanem objektív és szubjektív egyszerre, vagyis oly valami, aminek a köre alól sem az ember, sem az emberen túli világ ki nem vonhatja magát, valami, ami az emberben is megvan, ami tőle sem idegen. Nem kell tehát szkeptikusoknak lennünk, sem relativistáknak, ha elismerjük, hogy a kulturális alkotásokat és megnyilvánulásokat karakterológiai szemmel is nézhetjük, és hogy ez a szempont igen termékeny.

Az alkotás azonban jellemtanilag nem egyértelmű. Lehet vágyak megnyilvánulása, amelyek nem azt mondják meg, hogy milyen az alkotó, hanem, hogy milyen szeretne lenni, vagyis ép ama tulajdonságokat, amelyek hiányzanak jelleméből. Lehet az alkotás álca az elrejtőzésre, menekvés is. Az alkotásokban objektívalt szellem és az eleven, alanyi szellem nem esik egybe.

36. Az antropológiai szempont sem lehet tehát a jellemtan kizárólagos módszere. Igaz, hogy az alkotásban, hivatásban és foglalkozásban az ember arculata fejlődik ki. Azonban minden ember több is egyúttal, mint amit a hivatás csinál belőle, és mint ami abban egyéniségéből megnyilatkozik. *A. Krönjeid* épp ebben a többletben látja a jellem sajátosságát és lényegét. A magánélet területei: házasság, család, barátok, társaság, kedvtelések stb., szerinte a jellemtanilag fontos anyag, *Max Scheler-ről* hozzátehetnők, hogy a legfontosabb azonban az, ami a személyiségből áthatlan, legbensőbb és magányos. Az egyéniség e kimondhatatlan, egyszeri, különös tartalma azonban a jellemteni megismerés határa, amelyet megközelíthet ugyan, de el nem ér.

37. A jellemteni vizsgálódásnak nem szabad elhanyagolnia a fejlődéstörténeti vonatkozásokat sem. A primitívek lelki életének tanulmányozása sok emberi jellemvonást eredetibb, ősebb alakban mutat meg, veszedelme

azonban, hogy a kutató merő analógiákat is azonosságoknak vesz. A tünettan számára az indulatokat és impulzusokat kísérő testi kifejezőmozgások magyarázatához fontos az ősök létküzdelseinek tekintetbevétele. Már *Darwin* úgy magyarázza a harag indulatának hatására ökölbesoruló kezét, hogy az az ősember ökölharcának csökevényes emléke. Ugyancsak fontos a testi kifejezőmozgások genetikusan magyarázata szempontjából az utánzás is. Merő utánzásból azonban természetesen nem lehet a testi kifejezés eredetét megértenünk, hiszen az utánzás már feltételezi, hogy van testi kifejezés, s így nem teremtheti azt meg. A bevándorlók második nemzedéke pl. rendszerint az őslakók arctípusát mutatja. Itt azonban nem csupán az utánzás működhetett, hanem a közös szellemi és külső környezet is részes a bevándorlók arctípusának átalakításában.

A tárgyalt összes módszerek és szempontok együttes érvényesítésével iparkodunk oly etikai jellemtanhoz eljutni, amelynek eredményei minden oldalról biztosítottak és a lelki élet tengerének gazdag, színes végtelenségéhez viszonylag igazságosak.

///. Az etikai jellemtan értékbölcseleti alapjai.

1. Valakinek jellemét, vagyis törekvéseinek és cselekedeteinek titkos rugóit akkor ismerjük meg igazán, ha nem csupán törekvéseinek irányait ismerjük meg, hanem főleg azt a sorrendet, amelyben ezek a törekvések fellépnek, másszóval azt a hierarchiát, amely a különböző törekvések között fennáll. A törekvések erőviszonya egymáshoz, az a körülmény, hogy melyik törekvés uralkodik, bír tényleges elsőbbséggel mások felett: dönti el a jellemek minőségét. Ha pl. valakinek jellemében a hatalomra való törekvés uralkodik, akkor ez az ember a hatalmi típusba tartozik. A gyenge jellemekben az alacsonyabb

törekvések: nemi ösztön, táplálkozási ösztön, nyereségvágy, félelem a kellemetlentől, hiúság stb., legyűri a magasabbakat: a szeretetet a hozzátartozók, az embertársak, a hivatás iránt, a szellemi törekvéseket stb. Az erkölcsi értelemben jellemes embernél a sorrend fordított.

Minden törekvés bizonyos értékekre irányul: alacsonyabb vagy magasabb értékekre. E nélkül nem volna a törekvésnek értelme. Az uralkodó törekvés iránya határozza meg azt az értékmodalitást, amely felé az egész jellem fordul. Minden, jellem természetesen a törekvések egész halmazából épül fel, amelyeknek igazi viszonyát nehéz kiismerni.

Az élet különböző területein pl. ugyanaz a jellem egészen más törekvés-hierarchiát mutathat fel. *E.T. A. Hofmann*, a költő pl. magánéletében könnyelmű volt, féktelen és tékozló bohém, aki sokszor hajnalig mulatott. Hivatásban ellenben igen megbecsülték pontosságáért, lelkiismeretességeért. Példásan kötelességtudó volt, noha nem szerte foglalkozását. Általában kimondhatjuk, hogy nem lehet valakinek magánéletéből alkotásainak és munkájának értékére, lelkiismeretességére vonatkozólag soha biztos következtetést levonnunk. A körülmények kényszere alatt az élet különböző területein az emberek más-más ösztöneiket és törekvéseiket élik ki, juttatják uralomra, úgy, hogy néha azt a látszatot keltik, mintha nem is ők maguk volnának.

A jellem valódi mivoltát épp ezért csak akkor ismerhetjük fel, ha megpillantjuk azt az értékréteget, értékkategóriát, amely felé a jellem egésze vagy, ami ugyanezt jelenti, elsősleges tulajdonsága, alkattörvénye fordul. Minden jellemnél — akár egyszerű és átlátszó, akár bonyolult és többszólamú lélek — végeredményben az a körülmény a lényeges, hogy mely értékkategória az uralkodó csillagzata. A lélek különböző törekvéseiben

különböző értékek küzdenek és jutnak egymással hierarchikus viszonyba.

Az etikai jellemtan is értékarakterológia, vagyis feltételezi az értékeket, mint az embermegértés alapelveit, a jellemtípusok kristályosodási tengelyeit. A törekvések, az érzületek, az egész jellem csak az értékekre vonatkoztatva érthető meg. Szellemtudományi értelmet, jelentést hordozni annyi, mint értékelhetőnek és értékektől megigézettnek lenni. A jellemtan itt beletorkollik a bölcséletbe, mert kialakult és maradandó értékelméleti eredmények nélkül a levegőben lógna.

Ámde találhatunk-e ilyen eredményeket az értékbölcséletben? Sokan kétségbevonják ennek lehetőségét. Az ellenvetések, a kételkedés számára két jelentős támadási pont kínálkozik: az értékmegismerés érzelmi jellege és történeti viszonylagossága.

2. Már *Rickert* kimutatta, hogy az igazsággal, az elméleti értékkel szemben az «ateorétikus» értékeket: az esztétikai és az etikai értéket nem lehet merőben intellektuális úton megismerni és igazolni. Az értelem bántóan erős fénye csak a haszonértékig világít le: ami ennél mélyebben van, azt ez az egyoldalú megvilágítás csak eltorzíthatja. Az értékmegismerés alapja az a tetszés, illetőleg visszatetszés, amit az érték, illetőleg az értékellenesség fennállása vagy megvalósítása a lélekben kelt. Ha pl. a szépség nem ébresztene fel bennünk «érdek nélkül való» tetszést, nem keltene nyugtalanságot, sóvárgást, gyönyörrel vegyes fájdalmat, a szépség hiányát pedig nem éreznők durvának, ellaposítónak, visszataszítónak, akkor az esztétikai érték mivolta és egész világa rejtve maradna előttünk.

Eszerint az érzelemnek is van megismerőképessége, a többreértékelésnek, szeretetnek stb., van sajátos jelentése, amely *a priori*, a tapasztalástól függetlenül igaz, de amely másfelől intellektuálisan meg nem ragadható. Az

érzelem nem vak, hanem abszolút értékeket fedez fel, csak épp ezek az értékek a merőben értelmi logika számára örökre rejtve maradnak.

3. *Scheler* szerint van sajátos irányított érzelem (intencionális érzelem), amely szellemi természetű, vagyis épúgy megragad valamiféle tárgyi ismeretet, tárgyra irányul, vonatkozik, mint a gondolkodás. Az irányított érzelem: érzelem «valamiről», az érzelemnek önmagát-irányítása az ismerettárgyra.⁶

a) Az irányuló érzelenek tehát megismerőképessége és -funkciója van. Megtörténhet, hogy érzelmünk egy másik érzelmét ismer meg: ebben az esetben érzelmi aktus irányul érzelmi állapotra. Érezhetem a saját érzelmi állapotaimat, pl. szenvedhetek egy fájdalom miatt, eltűrhetem, sőt esetleg élvezhetem azt. Érezhetem továbbá derűjét vagy komorságát pl. egy tájnak, vagyis általában a környezet hangulati jellegét. Mind a két esetben egy másik érzelem a tárgya érzelmemnek. Végül érezhetek értékeket is, mint: szép, nemes, jó.

b) Ez az érzelmi megismerés azonban nem elméleti és passzív, hanem gyakorlati és aktív. Nem benső észrebevés vagy megfigyelés által, hanem a világgal való eleven, érző érintkezés közben csillannak fel az értékek.

c) Az irányuló érzelem tehát benső tevékenység vagy legalább is benső mozgás, amelyben nincs semmi állapotszerű.

d) Irányuló érzelem és tárgya között a kapcsolat nem külsőleges, hanem bensőséges és szükségszerű. Aktus és tárgy között megfelelés, rokontermészetűség áll fenn. Minél magasabb pl. a felismert érték, annál mélyebb az az érzelem, amely felismerte.

4. Az utóbbi megállapításon alapul *Scheler*nek és általában a jelenségtani (fenomenológiai) lélektannak oly jelentős tanítása az érzelmi világ rétegezettségéről.

Scheler felismeri, hogy egész emocionális életünk réte-

geződést mutat fel. Az érzelmek minőségkülönbségei nem merülnek ki a gyönyör-fájdalom kettősségében, sőt még az erősebb és gyengébb intenzitás megkülönböztetése sem elegendő ahhoz, hogy az emocionális élet gazdag változatosságát a maga valójában visszaadhassuk, hanem sajátos mélységkülönbségeket állapíthatunk meg. Egy érzéki gyönyör vagy fájdalom, pl. egy ételnek vagy egy illatnak kellemessége vagy egy fogfájás, minden intenzitása ellenére is sokkal kevésbé mély, sokkal sekélyesebb, mint a lelki és szellemi gyönyörök vagy szenvedések.

Megtörténhetik, hogy egy és ugyanazon tudatmozzanatban, a tudat egyetlen aktusában alacsonyabbrendű, sekélyesebb szenvedés és magasabbrendű vidámság vagy pedig megfordítva: felületesebb élvezet és mélyebb gyász, bánat *egyszerre* fordulnak elő. Testi szenvedés együtt járhat lelki békével és szellemi boldogsággal. A hit vértanúi a testi szenvedést boldogan viselték el. Másfelől lehet valaki kétségbeesett, ugyanakkor azonban érzéki gyönyört élvezhet. Egy átérzett, nehéz szerencsétlenség közepett is lehetünk derűsek és nyugodtak, ellenben lehetetlenség, hogy ugyanakkor vidámak is legyünk. Viszont vidámságunkat elvesztve, magunkat szerencsétlennek érezve is élvezhetjük pl. egy pohár bor zamatát. Ha egy mélyen vallásos ember pl. kis gyermekét elveszti, csodálatos szellemi örömet érez arra a gondolatra, hogy gyermeke Istennél van, és ott örök békét élvez, másfelől igen szomorú és gyászol.

5. Minél mélyebb az érzelmi kielégülés, annál függetlenebb a külső életkörülmények változásától, annál elpusztíthatatlanabbul tapad a személyhez. Az erkölcsileg kiváló ember szellemi boldogsága vagy az erkölcstelenségből fakadó kétségbeesés beteljesednek, függetlenül az élet földies boldogságától, szerencsétlenségétől vagy szerencsétlenségétől. A földies boldogság vagy boldogtalanság viszont nem ingadoznak, midőn örömek vagy szenvedések —

amint ezt az élet mindig magával hozza — váltakoznak. Ezért képes a szellemi értelemben boldog ember: az erkölcsileg kiváló ember a nyomorúságot, szerencsétlenséget is örömmel viselni, anélkül, hogy ezáltal a periférikusabb, alacsonyabb gyönyörökkel és fájdalommal szemben eltompulna. Ez az igazság a kereszténység újdonsága, szemben az antik etikával, pl. a stoicizmussal, amely csak az apátiát, a fájdalom iránti eltompulást ismerte, és ebben valami jót látott. Csak a keresztény etosz mutatta meg azt az utat, amelyen a fájdalmat és szerencsétlenséget még érezzük, sőt bajnak minősítjük, mégis szellemi boldogságban, lelki békében élhetünk. Nyelvünkben nincs szó ama kétféle kielégülés különbségének kifejezésére; amelyeket a német a *Seligkeit* és *Glücklichkeit* szavakkal jelöl. Az első a mélyebb boldogság, az erkölcsi érték hordozását kísérő kielégülés, az a lelki nagyság és béke, amelyet az előzőekben szellemi boldogságnak nevezünk, és amely a földies boldogtalansággal is jól megfér. A régi magyar nyelvben a «boldog» szó ép ezt a lelki nagyságot jelentette, amint azt a Boldogasszony, a bot boldogabb vége stb. kifejezések mutatják.

6. Ha azonban a személy legmélyebb szféráiban kielégületlen, akkor a periférikusabb gyönyörök által iparkodik magának kielégülést szerezni. Minden gyakorlati hedonizmus az ember mély boldogtalanságában találja meg forrását és magyarázatát. Így keres a mélységben boldogtalan ember boldogságot új meg új emberi kapcsolatokban, így fojtja bánatát mámorba az, aki szerencsétlen, így halmozza az egyes gyönyörérzelmeket az, akiben az életerő, a vitalitás gyengül és hanyatlik. Egyes betegségekkel, pl. a tüdőbajjal, fokozott érzéki gyönyörhajhászás jár együtt. A hedonizmus és a haszonhajhászás azonban egyaránt csak jele vagy az erkölcsi romlottság kétségbeesésének, vagy a boldogtalanságnak és szerencsétlenségnek, vagy a bánatnak és gyásznak, vagy végül

a kimerült, silány vitalitás fáradtságának. Ugyancsak az életerő hanyatlására vall a fokozott törekvés vagyon, gazdasági javak, pénz után, amelyek az érzéki gyönyörök megszerzésének eszközei. Ha valamely korban vagy nép körében a pénzt becsülik gyakorlatilag a legtöbbre, ha pénzért minden megvásárolhatóvá lesz, úgy ez biztos tünete a vitális hanyatlásnak, az elvénhedésnek, amellyel vele jár a társadalmi és politikai hanyatlás is. Ez az a kor az antik görögség történetében, amikor egy *Demosthenes* már hiába ostromozta az államférfiak és hadvezérek megvesztegethetőségét. Róma hanyatlása is akkor kezdődött, amikor a *Cincinnatus-ok* és *Fabritius-ók* helyett oly férfiak kerültek a hivatalokba, polgári és katonai tisztségekbe, akik ezekben a mindenáron való meggazdagodás eszközeit látták csupán.

A mélység szempontjából mármost, *Scheler* nyomán, megkülönböztethetünk: a) érzéki; b) vitális; c) lelki és d) szellemi érzelmeket.

7. Az érzéki érzelmek abban különböznek minden más érzelemtől, hogy a test bizonyos helyeire terjednek ki, itt lokalizálhatók. Az én-nel, a személyiséggel nem közvetlenül, hanem csak a test közvetítésével függnek össze. Emlékezetünkben nem újíthatok fel, nem lehetséges sem emlékezeti újra-, sem utánaérzésük, valamint nincs érzéki veleérzés, együttérzés és megsejtés, előreérzés sem. Egy soha át nem élt lelki érzelmet utánaérezhetek, anélkül, hogy az így adott érzelem valaha is a saját érzelmem lenne (pl. egy regény elolvasásakor). Soha sem érzett érzelmeket érzőn megérthetek (pl. mint bűnös, a jó emberét, mint jó, a bűnösét). Régebben átélt érzelmemet utánaélhetem, újraélhetem, visszatérését előreérezhetem, a szenvedésben mással együttérezhetek, ugyanazt a fájdalmat vele megoszthatom. Mindez az érzéki érzelemtől teljesen és lényegénél fogva megvonatott. Az érzéki érzelem ép ezért pillanatnyi, nem maradandó, és hiányzik belőle

minden irányítottság, valamint minden értelem, jelentés-összefüggés. A megbánás érzelve pl. megszünteti azt az érzelmet, amely bennünk egy rossz cselekvésünk folytán, a saját értéktelenségünkről keletkezett. Itt nyilvánvaló az érzelmi jelentés-összefüggés. A félelem és a remény beteljesedhetnek vagy nem teljesednek be, és eltűnnek e beteljesedéssel vagy ellenkezőjével. Egy érzéki érzelm azonban nem «teljesedik be» (legfeljebb a reá való törekvés).

Az érzéki érzelmek a figyelem ráirányulásával nem gyengülnek és tűnnek el, hanem inkább erősödnek. A vitális, lelki és szellemi érzelmek viszont az elemző figyelem hatására tönkremennek. Az akarásnak és nem-akarásnak viszont leginkább az érzéki érzelmek vannak alávetve. Elvileg minden érzéki fájdalom megszüntethető érzéstelenítés útján, és mindennemű érzéki gyönyör előidézhető a megfelelő inger adagolásával. Már az életérzelmek is sokkal kevésbé idézhetők elő gyakorlati, önkényes úton, még kevésbé a lelki és egyáltalában nem a szellemi érzelmek. Ezért minden gyakorlati eudaimonizmus, vagyis minden oly etikai magatartás, amely a gyönyörben látja a törekvés és az akarás célját, szükségkép pusztán az érzéki gyönyörök szaporítására fogja az akaratot irányítani, nem, mintha minden gyönyör érzéki természetű volna, hanem, mert csak ezek vannak akaratumk hatalmában.

8. Az életérzelmek, pl. betegségnek és egészségnek, bágyadságnak és üdeségnek, félelemnek, undornak, szégyennek, étvágynak, averzióknak, fáradságnak éspihentésnek, vitális rokon- és ellenszenvnek érzelmei, a szédülés érzelve stb. még szintén a testhez tapadnak, de nem lokalizálhatók, a test egészét töltik be, annak kiterjedésében vesznek részt. Ezek az érzelmek az élet emelkedését vagy hanyatlását, ifjúságát vagy előregedettséget, erejét vagy gyengeséget, megkopottságát, egészségét vagy

betegségét, veszélyeit és jövődjét, nemességét vagy hitványságát jelzik, és élettevékenységeinket is öntudatlan értelmességgel kormányozni segítenek. Ezért nem merő érzemállapotok, mint az érzéki érzelmek, hanem funkciójuk és irányulásuk is van. Az életérzelmek már képesek a környezet által hordozott életértékeknek, pl. az erdő üdeségének, a növekedő fában feszülő erőnek világos megérzésére. Képesek továbbá nemcsak az adottat, a meglevőt, hanem a bekövetkezendőt, a még távolit is előre jelezni, az élet veszélyeit és előnyeit ott is ösztönösen megérzeni, ahol az értelem semmit sem tud észrevenni.

9. A tisztán lelki érzelmek az élet érzelmek rétegétől ismét élesen elválnak. Ezek már közvetlenül az énnek érzelmei, az én funkciói, anélkül, hogy előzőleg a testi adottságokon keresztülhaladnának, a test kiterjedtségében részt vennének. Ha szomorú vagyok, én vagyok szomorú, lelki magamat érzem annak, míg egy rosszul élnél ez csak a testre és testi énemre terjed ki. Vidámság és szomorúság, öröm és bánat, boldogság és boldogtalanság (a német *glücklich* és nem a *selig* értelmében) tartoznak ebbe a rétegbe. A lelki érzelmek tartósak, jelentés-összefüggést mutatnak fel, és mind keletkezésük, mind elmúlásuk motivált, a saját emocionális értelmességük által megindokolt.

10. A szellemi érzelmek az ént a szellemi értékekkel hozzák kapcsolatba. Ilyen pl. az a nyugalanság, intellektuális hiány érzelm, amely egy logikai problémát vagy egy bizonyítás elégtelenségét jelzi, a megoldatlanságnak, a problématudatnak kínja, és ilyen ezzel szemben az igazság megtalálásának gyönyöre, az igazság birtoklásában talált megnyugvás és gyönyör. Ilyenek az esztétikai érzelmek is, pl. az érdekesség érzelm, a szépség megpillantásakor érzett sóvárgás, bűvölet, nyugtalanító varázsság, gyönyörrel vegyült fájdalom, vagypedig a tra-

gikum-keltette megtisztulásnak, az arisztotelészi *katharsis*-nak érzelme stb. Etikai érzelmek pl. az érzületek, mint szeretet és gyűlölet, *alázat* és gőg, irigység és együttörülés, káröröm és együttlzenvédés, büntudat, megbánás, barátság, jogérzés stb. Vallásos érzelmek a függés érzelme, a remény (amely megkülönböztetendő a vitális reménytől, éppúgy, mint a felebaráti szeretet és annak irgalmassága a vitális vonzalomtól és együttlérzéstől), a hit, az Abszolútumra irányuló szeretet, a szentség élménye, amely egyfelől összezúz és megsemmisít, másfelől felemel, megigéz, egészen az elragadtatásig stb.

II. Ezeknek az érzelmi rétegeknek segítségével világosan érezhetők az értékek magasabb és alacsonyabb rétegei, az értékek ama hierarchiája, amely egész birodal-mukat átfogja. Minél periférikusabb, sekélyebb az érzelmi kielégülés, az ígélet, annál alacsonyabb a benne meg-ragadott érték. Az értékmagasság egyik kritériuma a ki-elégülés, ígélet mélysége. Az értékminőségek a tőlük fel-keltett érzelmekben adottak. Ahány réteget találjuk tehát az érzelmeknek, annyi kategóriája, magasságrétege van az értékeknek is, az érték magasságrétegei és az érzelem mélységrétegei között megfelelés, rokontermésze-rűség áll fenn. Minden érték csak egyfajta, specifikus érzelemaktussal ragadható meg, és ha egyáltalában kivált a lélekből megismerést, ha tudatosul, akkor csak ezt az egyfajta érzelmet válthatja ki: az erkölcsi érték pl. mást, mélyebbet, mint egy érzéki gyönyör érték.

12. A legalacsonyabb érték az érzéki gyönyörérték és a hasznosság. Ellentéte az érzéki fájdalom, a kellemetlen, illetőleg a célszerűtlen, káros. Hogy *ceteris paribus* a kellemeset többre kell értékelnünk a kellemetlennel szemben, azt közvetlenül ez értékek lényegéből és az érzéki érzelmekből tudjuk. E tény is, már itt, az értékek legalacsonyabb rétegénél mutatja, hogy az értékek világának meg- ismerése nem merőben intellektualisztikus úton történik.

b) Az életértékek minőségét leginkább a «nemes» szó fejezi ki. Ellentéte a «silány» vagy «hitvány». E szavakat itt nem szellemi-erkölcsi jelentésük szerint kell vennünk, hanem abban az értelemben, amint pl. egy nemes paripáról, nemes gyümölcsről, nemes fajról, a nemességről stb. szoktunk beszélni. *Scheler* mutatott rá először az életértékekre, mint külön értékkategóriára, amelyet nem lehet sem lefelé, a kellemesre vagy a haszonra, sem felfelé, a szellemi értékekre visszavezetni. A kellemesség és hasznosság tárgyértékek, a szellemi értékek személy ért ékek, az életértékeket viszont csak élőlények hordozhatják.

c) A lélek értékeinek kategóriájába tartoznak mindazok az értékek, amelyeket a lélek mélységei hordoznak, anélkül, hogy szellemi értékek, pl. erkölcsi értékek volnának. Ilyen a lelki finomság, a kedély robusztussága vagy gracilitása, a szemlélődő erő, a lélek csendje, nyugalma (amely még nem azonos azzal a nyugalommal, amely szellemi természetű, és pl. erkölcsös cselekvés után, mint a hegyóriások békéje, mint önmagunk tökéletes kiélésének érzelme tölti be a lelket) vagy ellenkezőleg, mozgalmassága, színes elevensége és gazdagsága, vidámsága, humora, de mindenekelőtt a boldogság, a szó földies értelmében.

d) A szellemi értékek az esztétikai, logikai és etikai érték. Ezek az értékek időfeletti, szolgálatuk az örökkévalóság felé fordulást, a végtelenre-törekvés egy formáját jelentik.⁷

13. Az értékmegismerés emocionalisztikus elméletének — amelynek eredményeit a fentiekben foglaltuk össze és tettük magunkévá — kétségkívül igaza van, amidőn az érzelmet teszi meg az értékelés végső fórumául és forrásául. Észokokkal be tudom ugyan bizonyítani pl., hogy az erkölcsiség a végtelenre-törekvés egy módja, az erkölcstelenség viszont a futó pillanatot igenli. De, aki erkölcsi színvakságban szenved, akit az örökkévalóság

nem ígéz meg, aki nem érzi, hogy a végtelenre-törekvés értékesebb, magasabbrendű, mint a futó pillanat igénylése, annak számára ezt értelmi úton tovább már nem tudom igazolni. Hiába bizonyítom be, hogy az utóbbi önellenmondás, ha nem tudom a következetesség többre-értékelésének érzelmét felkelteni, illetőleg az önellenmondás, meg hasonlottság gyötrelmeit éreztetni. Az értékek olyanok, mint a színek: aki nem látja és szemléli őket az érzelem szemével, annak az értelem nem adhat fogalmat róluk.

Viszont az érzelmi értékmegismerés magábanvéve nem elegendő, mert nem ad önmagának szilárd alapot, hanem kiegészítésre, másoldalú megalapozásra szorul. Az érzelem ugyanis nem mindig értékfelfedező, hanem lehet számos tévedés és csalódás forrása is, még abban az esetben is, ha nem az önérdék és a gyönyör függvénye. Az érzelem alanyi és egyéni, tehát kérdezhetem: mi biztosít arról, hogy akár a legmagasztosabb érzelmekkel is, emberfeletti, egyetemes, metafizikai mélységű értékeket ragadjuk meg, amelyek — amint *Scheler* állítja róluk — valóban *a priori* természetűek, vagyis mind a külső, mind a benső tapasztalástól és okságtól függetlenek. Háttha vélt értékmegismerésem csak biológiai eredetű, az átöröklésben gyökerező vagy ép beteges kedélyállapot, mindenemű megismerő funkció nélkül? Mi biztosít továbbá arról, hogy amit én, a XX. század európai embere, etikailag értékesnek érzek, azt ugyanilyennek érzi egy kínai Kr. e. 2000-ben vagy pedig egy más égitest lakója? És, ha nem, kinek van igaza?

14. Az utóbbi kérdés a hisztorizmusnak, az érték történeti viszonylagosságának problémája, az előbbi pedig az érzelmi értékmegismerés ellenőrzését és alátámasztását kívánja.

A filozófiatörténetben, főleg az újkorban, gyakori a törekvés az etikai értékek pasztán logikai-intellektuális

úton való megalapozására is. Ezek az irányzatok, pl. *Kant* etikája, az etikai érték szükségképiségét iparkodnak kimutatni, vagyis azt a körülményt, hogy érvényének tagadása önmagának ellenmond. Ez a szükségképiség valóban meg is van, és ki is mutatható, de nem tisztán logikai, hanem — öntudatos vagy öntudatlan, burkolt vagy nyílt — metafizikai megfontolások alapján. *Kant* kategorikus imperatívusza (cselekedj úgy, hogy akaratod elve mindenkor egyúttal általános törvényhozás elve lehessen) is burkoltan épp azt a tényállást mondja ki, hogy az élet, a valóságos emberi törekvés és közösség önmagával jutna ellenmondásba, meg hasonlításba, ha az értékellenes magatartás egyetemessé válna. Az erkölcstelenség legfeljebb kivétel gyanánt élösködhet a valóságon, de általánossá válva, önmaga alatt fűrészezi el az ágat. A tolvaj pl. nem akarhatja, hogy tettének elve szerint cselekedjenek mások is, mert így őt is meglopják, és tolvaj lása gyümölcsétől elesik.

E példa mutatja, hogy az értékek metafizikai igazolására kell törekednünk, nem arra a metafizikára ugyan, amely, mint spekulatív álmodozás, felelőtlen fogalmi költészet, méltán hitelét veszítette, hanem a létezés és valóság bölcséletének tanúbizonyságára, amely minden tételét adottságokban tudja felmutatni, és az adottságoktól el nem szakad, továbbá, amely nélkül az érzelmi értékmegismerés — minden finomsága és gazdagsága mellett is — a levegőben lógna. Az érzelmi értékmegismerés nélkülözhetetlen, csak ezen az úton fedezhetjük fel az értékeket, írhatjuk le minőségeiket, adhatjuk fenomenológiájukat. Az értékek igazolása, alátámasztása viszont csak a valóságbölcselet útján lehetséges. Enélkül szubjektivizmusba süllyednénk, merő érzelemszichológiát űznénk az értékelméletben.

Reális, metafizikai megalapozást kell tehát találnunk az egyes értékretegek és hierarchiájuk számára: ez az

érzelmi belátás helyességének kritériuma. A realitás alapján fogadjuk el *Scheler* értékhierarchiáját igazoltnak. Ontológiai beigazolódás nélkül a legfinomabb érzelem-elemzés sem lehet elégséges bizonyíték az értékek tárgyi érvényessége mellett. Miben áll ez az ontológiai igazolás? Annak az adottságnak felmutatásában, hogy a leírás által feltárt érzelmi rétegek és az ezekben adott értékmodalitások megfelelnek a valóságos létezés kategóriáinak.

15. Nemcsak az érzelmek mutatnak fel — a bennük felcsillanó értékekkel együtt — négy mélység-, illetőleg magasság-réteget, hanem a létezés is, és az utóbbi rétegeződés az előbbi kettővel szemben megfelelést és meg egyezést jelent. Ez a négy létréteg: anyag, élet, lélek és szellem.

A legalacsonyabb kategória itt az anyagi létezés, amely térben kiterjedt, és az okság törvényei alatt áll. Ebből az anyagból épül, de vele szemben többletet is mutat fel a következő réteg, a szerves élet. A vegytani és fizikai törvényszerűségek érvényesek az élőlények szervezeteiben is, de egyúttal új meghatározó lép fel bennük: a célszerűség. Az élőlények nem csupán bonyolult gépezetek, más összefüggés is van bennük, nemcsak okozati. Az élő szervezetnek legkisebb része is úgy alakul, amint az egész szempontjából célszerű. Vesebaj esetén a szív fokozott működést fejt ki, hogy ugyanazon időben nagyobb mennyiségű vér kerüljön a gyengén működő vesékbe a vizelet kiválasztása céljából. Ha valaki izmait gyakorolja, izmai erősödnek. Aki nagy terhet szokott cipelni, annak csontváza erősödik (*France*). Az ártalmas anyagcserefolyamatok megakadályozására növények, állatok egyaránt erre alkalmas vegyületet termelnek: az élő szervezet önmagát szabályozza (*Roux*). Az élet specifikuma a célszerűség, amely az anyagra és az okságra semmikép sem vezethető vissza. A célok és eszközök összefüggésének, a célok dialektikájának és hierarchiájának meghatározója

nem lehet az okság, hanem csak egy végcél, mert célt csak egy másik célra lehet visszavezetni. Ez a végcél maga az élet, ez pedig az élettelen világban ismeretlen. Az élettelen anyag nem ismeri a létküzdelmet, mert nem halhat meg. Csak az halhat meg, ami él: mondja *N. Hartmann* is, akinek a modern bölcsélet a létrétegek feltárását köszöni.

A lélek vagyis a tudat és bensőség világa ismét az étellel szemben jelent többletet, új kategóriát. A bensőség anyagtalanság, tehát a térbeli egymásonkívüliséggel szemben gyökeresen új, más. Egy érzelm pl. nem háromszögletű, sem nem négyszögletű, nincs térbeli alakja. A tudat szintén levezethetetlen többlet az idegrendszer élettani folyamataival szemben. Ha el is jut valaha a fiziológia arra a fokra, hogy az eleven és működő agy utolsó parányának mozgását is figyelemmel tudja kísérni, akkor sem láthat ott mozgatott atomoknál egyebet. Ezzel azonban még a legegyszerűbb érzet keletkezését sem tudja megmagyarázni. Amit valamikor akármilyen tökéletes műszerrel is láthat és tapinthat, érzékelhet, az szükségkép nem lelki folyamat lesz, mert ez nem érzékelhető.

A szellem világa ismét új létréteg. A lelki folyamatok egyéniek és énhez-kötöttek. Ami átadható és egyénfeletti, az az én élményemnek (amely, mint ilyen, csak számomra adott és átélhető) jelentése, a hordozott és intencionált szellemi tartalom. A lélek, amint *Nic. Hartmann* észreveszi, elszigetel, a szellem összekapcsol. A szellemet mindig az egyéni, valóságos lelkek hordozzák, csak ezekben áll fenn, mint az élet csak az anyagban. De, amint az élet az anyaggal, éppúgy a szellem a lélekkel szemben többletet jelent.

Íme, az érzelmi értékmegismerés eredményeit maga a valóság igazolja: a megismert értékrétegek egyúttal valóságok, létrétegek is. Az érték nem idegen a valóságtól, ennek nem csupán kívülről odahozott, előbb megszerkesztett, aztán «alkalmazott» mértéke, hanem érték és valóság

egymásban vannak. Ezt mondja ki a bensőség elve, amelyet az etikai érték körében is kimutathatunk, hogy így ennek az értékfajnak külön, további valóságbölcseleti megalapozást nyerjünk. Az érzelmi értékmegismerés az erkölcsi érték körében azért helytálló, mert amit lát: az érték, azonos és egyértelmű a személyes lélek legmélyebb, legteljesebb létezésével.

16. Az erkölcsi bensőség röviden az a tényállás, hogy az erkölcsiség a lélekalkaton nem külső máz, hanem áthatja a legbensőbbet, legtitkosabbat: ha az «én» sajátos természete érvényesül az akaratban, akkor erkölcsös az akarat. Természetes és erkölcsös nem egy ugyan, de mégis, minden törekvésben lappang egy erkölcsileg helyes mag. Minden törekvés kettős: törekszik kielégülésre, de kiegészülésre is. Az önző sóvárgásban rejlő helyes mag-nak: az önátadásnak kifejtése az erkölcsi újjászületés lényege. A lélek nem értékmentes, hanem az érték benne lappang a lélek legsajátabb tényeiben és minőségeiben: az etikai érték a lélek legmélyebb törekvéseinek, erőinek megragadása és serkentése. A bensőség tehát érték és lélek egymásbanléte. A lelki létezés teljessége egyúttal az érték teljességét is jelenti.

Az erkölcsi bensőségnek háromféle formája van. a) Az első érték és lélek fogalmi egységét jelenti. Az erkölcsi értékek tartalma lelki tulajdonságokból áll, és csak lelki adottságokat jelentő fogalmakkal fejezhető ki. Az alázat, felebaráti szeretet, hűség stb. fogalmai etikai értéket is, lelki tulajdonságot is jelentenek. Minden lélektani ténymegállapításban benne lappang és logikai különbségtelvéssel fölébelyezhető egy értékítélet. Pl. tény: «Péter őszinte»; értékítélet: «Péter etikailag értékes».

b) Az erkölcsi érték a személy egészének értéke és annak megszűkebb, legmélyebb lényegét hatja át. Cselekvés és személy nem elszigetelt, hanem minden cselekvésben az egész személy nyilvánul meg, az egész személy cse-

lekszik. Az egyes értékes jellemtulajdonságok, erények egymást feltételezik és kiegészítik. Az állhatatosság erénye pl. minden más erény szükséges határozománya. Ugyanígy nincs valódi erény pl. bátorság, alázat, tisztelet, szeretet, lelki erősség, önuralom stb. nélkül sem. Minden értékes érületben megjelenik a személy összes többi értékes jellemvonása is: az egész személy.

c) Az erkölcsi érték nem merőben léten-túli, plátói idea, hanem a lélek és a szellem benső, metafizikai lételve: követése erő és tökéletesedés, de aki nem követi, vesztébe rohan.

17. Az érték bensőséges mivolta azt jelenti, hogy minden érték valóság, és minden, ami létezik, egyúttal értékes is. A skolasztika e kiérlelt gondolatát (*omne ens in quantum ens bonum est*) teszi magáévá, ezen alapul az érték-megismerés, az érzelmi értékelítés metafizikai megalapozása is, amely így egyesíti az ókori és középkori bölcsélet kiérlelt, kipróbált, maradandó törzsállományát, a *phüosophia perennis-t* a modern érték-bölcsélet legkiválóbb eredményeivel. A tárgyalt létrétegek megállapítása és megkülönböztetése pl. a bölcsélet végleges és maradandó eredményei közé tartozik, amelyet minden bölcsélet valamiképpen látott, ha másként nem, hát egyik-másik létréteget, mint a rendszer feloldhatatlan botránykövet. Ilyen botrányköve pl. az érzékszervi tapasztalás és az általa tudatosult anyagi-térbeli valóság az idealizmusnak, az objektív szellem a pszichologizmusnak, a lélek a biologizmusnak, az élet a materializmusnak. A lét rétegeinek többféleségét nem képesek ezek az -izmusok maradék és az adottságokkal műveit erőszak nélkül a saját, egyetlennek, kizárólagosnak kimondott létrétegeikre visszavezetni, ezáltal azonban akaratlanul is érzik és tapasztalják azok önállóságát.

A bölcsélet ez eredményei, véglegességüknél és klaszszikusságuknál fogva, a hisztorizmus kritikáját is kiállják.

Nem felel meg a valóságnak, hanem túlzó a történeti viszonylagosság tana, amely az értékelést mindenestől egy-egy kultúrakorszak termékének, függvényének és e korszakkal együtt változónak tartja. Ellenkezőleg áll a dolog: vannak felismerések és értékeszmék, amelyek kiemelkednek az időből. Ilyen *fierennis*, minden korszak számára érvényes felismerés a létrétegekről szóló tanítás és a rajta alapuló értékhierarchia. Érvényességüket minden bölcselő valamiképpen — világosabban vagy homályosabban — látta.

Ezek az értékmodalitások lesznek tehát típusalkotásunk alapjai. Mindegyik érték kategóriának megfelel egy jellemforma. Ahányféle az érték, annyiféle a jellem, mert annyiféle lehető iránya, megigézettsége van a törekvésnek, és annyi formája az értékelhető, szellemi-lelki életnek.

MÁSODIK RÉSZ.

Jellem típusok.

IV. Értéktípusok.

i. A jellem bensőséges és személyes alkat, amely egyes részeiben is jelen van, mégpedig egészen, de mégis több, mint ezek összege. A jellemtan ezért nem szorítkozhat az egyes, elszigetelt indítások, érzületek és jellem-irányvonalak vizsgálatára, hanem a jellemek egészénél kell a kutatást kezdenie, és csak az egész alapján értheti meg a részeket is. Az egyes lelki élmények jellemtani értelmezésekor kérdeznünk kell: mit jelent ez az élmény az egész alkat szövedékében? Minden tulajdonságban és megnyilvánulásban az egész jellemet kell szem előtt tartanunk, de egy kategóriából. A jellem irányvonalai nem mozaikkövek, amelyekből összerakható az egész jellem, hanem inkább egy kép vonalai és előírásai.

A jellemtan tehát nem állhat meg a jellem egyes irányvonalainak vizsgálatánál. Mint szélső típust, felvehetünk oly jellemeket is — *Utitz* egyirányú vagy egy dimenziójú típusait —, amelyeknek csak egy irányvonaluk van. Ilyen *Molière* fősvénye, akinek minden tulajdonsága a fősvénység egyéni törvényéből vezethető le. E szélső típusokkal szemben azonban a valóság mindig oly jellemeket mutat fel, amelyekben több irányvonal osztozik az uralmon. Egy jellem abszolút egyirányúsága a valóságban idegenszerű, visszadöbrentő, nem igazán emberi volna. A valóságos személyekben több irányvonal vagy áthatja egy-

mást, vagy harcol egymás ellen. Ha pl. egy jellemben három irányvonal: irodalmi működés, családfenntartás és társas élet találkozik, akkor ez az ember írói munkájával egyúttal családját is fenn fogja tartani, a társaság keresésével pedig össze fogja kötni családja szórakozását, továbbá irodalmi és kereseti összeköttetéseinek ápolását is. Az egyes törekvés-irányok között természetesen nemcsak ilyen kiegészülés, összhang és az uralmon való békés osztozás, hanem feszültség, ellentét is áll fenn. Ha az ellentét a kiegészüléssel szemben túlsúlyra jut, és az egyéniség még megalkuvást sem tud létesíteni törekvései között, akkor előállnak a külső és belső meg hasonlások: a fenti esetben pl. a személyiség többé sem a család, sem a munka, sem a társaság körében nem lesz otthon. Amint egyik körben időz, fellép az ellenséges irány. Az irányok egymástól elszigetelődnének, elszakadnak, és mindegyik el akarja nyomni a másikat, a személyt kizárólag a maga számára követelvén.

2. A karakter megismerésének tehát a-ja és m-ja, alapvetése és koronája mindig a jellem egésze. Az egyes, valóságos jellemeket megragadva azonban mindig valami egyénit és egyszerit ragadunk meg. Ilyenmódon a jellemtan a biográfiával azonosulna, vagyis minden megállapítása, tétele csak egy egyéniségre állana. Általános érvényű és mégis a jellem egészére vonatkozó megismeréshez típusokra van szükség. A típus a fogalom elvontságával szemben konkrét-eleven és szemléletes, a valóságos, nem ismétlődő egyéniségekkel szemben mégis valami általános. Minden típus teljes jellem, amely abban különbözik a valóságos jellemektől, hogy ezek közül nem egyben, de sokban lelhető fel, csak nem kizárólagosan, nem töltve ki teljesen egyik valóságos jellem tartalmát sem, hanem csupán bizonyos arányban, más típusokkal keverten. Nincs oly egyéniség, amely csak egy típusba tartozna, mert ekkor már nem volna valóságos egyéniség, hanem

minden vonása tipikus volna, vagyis több példányban előforduló, másokban ismétlődő. Minden emberben minden típus felfedezhető, csak különböző arányban.

A típusokon túl találunk azonban minden emberben valamit, ami ezekkel szemben többlet, típusokban fel nem oldható és különleges. A jellemtan az egyéniség lélektanán és bölcséletén épül fel. Az egyéniség nem tulajdonságok összege, hanem belülről, benső központból ragadható meg rejtett mivolta: sajátos egység, amelynek tulajdonságait csak az egészre vonatkoztatva érthetjük meg, sőt, amelynek minden egyes tulajdonsága az egész megnyilvánulása és megjelenése. Mivel a típus is egyéniség, csak nem egyszeri, és sohasem teljesen, valamint kizárólagosan megvalósuló, ezért nemcsak a valóságos egyéniségek, hanem a típusok megismerésekor is azt az «individuais törvényt kell megtalálnunk, amelyről *G. Simmel* beszél, vagyis azt a központi valamit, amelyből az egyes határozmányok levezethetők.

3. Az «individuais törvény» a jellemtanilag elsőleges tény, a jellem alkat-törvénye, az a benső norma; amelyből a másodlagos és harmadlagos tulajdonságok levezethetők. Az alkat fogalmával a modern lélektan az antik bölcsélet e780s-át, a középkorinak *forma substantialis-át*, *Goethe gefirágte Form-át* újítja fel; érti pedig rajta azt az egészet, amely a jellem rész-megnyilvánulásaiban kifejtőzik, de az egyes résszel szemben elsőleges.

Az alkat továbbá a részek oly egésze, amelyben a részek sokféleképen, sokféle értelemben függnek össze. A lélekalkat először is értelem-egész, amelynek részeit a jelentés szellemi kapcsa személyyé fűzi össze, aztán tudatos én-egész, amelyben a részek a tudat és én egységéhez tartoznak, továbbá tulajdonság-egész, ahol a részeket a minőség rokonsága, ugyanazon főtulajdonságokhoz, tulajdonság-fajok alá való tartozás foglalja egységbe, végül pedig az, aktivitás, a cél-okság egésze, amelynél a részek

az egészhez és esetleg egymáshoz is az eszköz, illetőleg az okozat viszonyában állanak.

A másodlagos és harmadlagos jellemtulajdonságoknak, továbbá az egyes megnyilvánulásoknak és tüneteknek az alkattörvényből, az «egyéni törvény»-ből való levezetése tehát többfélét jelent, *a)* A jellemtani levezetés történhet olymódon, hogy a levezetendő jellemtulajdonságban vagy megnyilatkozásban alapvetőbb tulajdonságnak, mint oknak, okozatát, kauzális hatását fedezzük fel. A felfokozott érzékiségnek, a hédonizmusnak pl. némelykor betegségben, aminő a gümőkór bizonyos stádiuma is, jelölhető meg lelki előidéző oka. *b)* A levezetés lehet lelki cél-eszköz viszony feltárása is, pl. az emberfélelem, az emberektől való idegenkedés, mint eszköz a csekélyebb értékűség érzelmének a mások kritikája és a másokkal való összeméretés, összehasonlítás kikerülésével, menekvés által való megszüntetésére, *c)* A levezetés állhat a részlegesnek az egyetemes alá való rendelésében is. így pl. a tevékenység kifelé forduló iránya az a legegyetemesebb határozmány, az az alkattörvény, amelynek osztályába az impulzív ember minden további tulajdonsága, mint maga az impulzivitás is, azután a mozgékonyság, közvetlenség, vitalitás, erős indulati hullámozás, könnyen-törekvés stb., beletartoznak, *d)* A levezetés lehet végül egészen szellemi természetű: az ész vagy az érzelem logikájának összefüggéseit, értékkapcsolatokat, jelentés-összefüggéseket és indokokat feltáró. Az impulzív ember típusát pl. a vitális érték felé való fordulás fűzi egységbe az érthetőség, a ráció-konzekvencia összefüggéseinek szempontjából. Jelentés-összefüggés állapítható meg továbbá mindig, valahányszor felfedezzük azt az érzületet, amelynek indítékából valamely cselekvés létrejött.

4. Amint egy nagy festő 15—20 szín különböző arányú keverésével meg tudja alkotni egy valóságos táj egész színes képét, ennek változatos árnyalataival, éppúgy törek-

szik megalkotni a jellemkutató típusok keveredései gyanánt az egyéni jellem rajzát is. De a legnagyobb művész sem meríti ki egy táj színgazdagságát, és a legkitűnőbb jellemkutató sem az egyéniséget. Ezt a tényállást úgy is kifejezhetjük, hogy a típusok végtelen sokasága kellene a valóságos emberi jellemek maradék nélküli megismeréséhez. Az élet óceánja áttekinthetetlenül sokféle lélek f aj tát mos elő. A típusokat továbbá nem lehet egyértelműleg és minden oldalról más típusoktól elhatárolni, sőt egy típust mindig más típusok segítségével írunk le, vagyis a típusok bizonyos fokig egymás határozmányai. *Kretschmer* szkizotim típusát pl. nem jellemezhetjük anélkül, hogy az «arisztokratikus ember», a «megnyilatkozásában gátolt ember», az «akaratember», a «tudatos ember», az «énre-irányuló (autista) ember», az «idealista» stb. típusaiba bele ne soroznók. Minden típust bizonyos fokig csak, mint más típusok kereszteződési pontját tudjuk leírni. Ez idegen típusokon felül azonban, amelyekben egy típus részesedik, amelyek benne feltalálhatók, van minden típusban egy sajátos, egyéni, más típussal ki nem meríthető többlet, mint épp annak a típusnak különleges lényege.

A típusok különböző rendszerekbe tartoznak, a típusalkotás szempontjai szerint. Mindegyik rendszer legkedvezőbb esetben is csak a saját szempontjából merítheti ki az összes lehetőségeket és az adottságot. Hiányzik minden kezesség arra, hogy egyetlen rendszerrel is az emberi lélek teljességét ragadhatjuk meg. Az alkalmazott szempont ugyan csak ezeket a típusokat engedi meg, és nem enged több variációt, azonban nem indokolható, hogy miért épp csak ezt az egy szempontot alkalmazzuk, és miért nem mást? A lelki alapfunkciók szempontjából pl. az érzelmi, értelmi és akarat ember típusait állíthatjuk fel. Minden ember erőszakoltság nélkül beosztható ezen típusok valamelyikébe vagy a vegyes típusba, a szerint, hogy vala-

melyik funkció túlsúlyra jut-e egyéniségében vagy nem. Ha azonban az egyéniséget más keresztmetszetben tekintjük, akkor ezek a típusok egyoldalúságok. Egy oly egyéniség megértéséhez pl., akinek legjellemzőbb vonása, hogy politikus, egészen politikai tevékenységében olvad fel, hozzájárul ugyan annak a körülménynek ismerése is, hogy főleg érzelmi, értelmi vagy akarati ember-e, de nem elegendő, hanem sokkal jelentősebb nála a politikai lélekalkat ismerete.

5. A jellemtanban is felmerül tehát a rendszer dilemmája, összes ismeretkritikai vonatkozásaiban. A rendszer a további tudományos haladás kerékkötője lehet, elfogultság és ellenző, amely meghamisítja a valóságot, és megakadályozza mindama tények felfedezését, amelyeknek észrevése összeütköznék a rendszer kereteivel. Ezért a kutatásnak a rendszert nem szabad intencionálnia, rendszerre nem szabad törekednie, hanem pártatlanul kell követnie a problémát, és a rendszerré kristályosodás időpontját, amennyire lehet, ki kell tolnia.

Viszont rendszer nélkül nincs tudomány, csak aforisztikus és dilettáns ötletek halmaza. A tudományos bizonyítás lényegénél fogva rendszeralkotó, mert tételeit a logikai indokok és összefüggések hálózatába kell beleillesztenie. A valóság maga is rendszeres, lényegéhez tartozik, hogy abszolút értelemben sohasem káosz, a dolgok, amint *Aristoteles* mondotta, nem akarnak rosszul, hiányosan rendeződni. Hogy tehát a tudományos rendszer szükségét a tudományos haladás szükségével összeegyeztethessük, lezárt, végleges rendszer helyett nyílt rendszert fogunk felállítani, vagyis a típusok oly rendszerét, amely a mi vizsgálódásunk céljának szempontjából helytálló, de más szempontból újabb rendszereket nem tesz feleslegessé. A jellemtan haladását tehát egyrészt újabb és újabb típusok felfedezésében, másrészt a már meglevő típusok pontosabbá tételében és elmélyítésében: egyre több emberi

vonatkozást felölelővé, egyetemesebbé válásában jelölhetjük meg.

6. Egymagában minden típusalkotás egyoldalú, egyes jellemntani határozmányok kiemelésén alapul, a többiek rovására. Kérdéses marad tehát: miért épp ezeket a határozmányokat emeltük ki, miért nem másokat? Az indok a típusalkotás szempontja. Más szempontból más típusok szükségesek, mert ha az újabb típusokat is csak az előbbi típusokra visszavezetve, ezek keveréke gyanánt akarjuk magyarázni, akkor sajátosságukban félreismerjük őket. Minden típus-felfedezésnek tisztáznia kell tehát, hogy milyen szempontból fontos, milyen szempontot kielégítő típusokat keresett és talált.

Feladatunk az etikai szempontból fontos jellemtípusok felfedezése, vagyis oly típusoké, amelyek segítségével az embert épp erkölcsi mivoltában értjük meg. Ezt a célkitűzést oly módon valósíthatjuk meg, hogy az erkölcsileg értékes, etikailag kiváló jellemet, mint ilyent, vagyis lélektani típusában tárjuk fel, és keressük annak a típusrendszernek szempontját, valamint többi tagját, típusát, amelynek egyik tagja az erkölcsileg értékes jellem.

7. Típusaink egyfelől értéktípusok lesznek, mert hiszen az emberi jellemeket etikai értelmükben, értékelhetőségükben akarjuk megragadni. Az értéktípus mivoltát *E. v. Spranger* egészségesen fogja fel, amikor az értékekhez való lelki odafordulást érti rajtuk. A jellem alkata és minden tulajdonsága bizonyos érték igenléséből érthető meg és vezethető le. Az értéktípus nem eszményi típus, nem zárja ki köréből az emberi gyarlóságot, tévedést és hibát sem. Az értéktípus csak törekvést jelent valamely érték szolgálatára, megvalósítására és hordozására, tehát mindig bizonyos distanciát, feszültséget tesz fel érték és lelki valóság között. Az emberi lélek sohasem értékmentes, de nem is az érték teljessége. Még az erkölcsi kiválóság is felmutat erkölcsi fogatkozásokat, és innen fokozatos át-

menet tárul a jellemkutató elé, amely az értékellenes törekvéseknél és jellemnél végződik. Viszont amint nem abszolút, csak emberi erkölcsi kiválóságról, éppúgy csak súlyos, de még emberi és nem «tökéletes», nem «ördögi» gonoszságról beszélhetünk. Az eszményi jó és a teljesen rossz már nem valóságos és eleven jellemek, hanem irreális és időtlen érvényességek, az érték és az értékellenesség tiszta eszméi, amelyeket az adott emberi jellemek csak határesetek gyanánt megközelíthetnek, de el nem érnek egy esetben sem.

A szélsőségesen és teljesen értékes vagy értékellenes típusok tehát még elméletileg sem gondolhatók el. Amint az erkölcsi kiválóságban is van tisztulatlanság, sokszor meglepő egyoldalúság, éppúgy az értékellenes típusok sem nélkülöznek bizonyos maradványokat értékes jellemvonásokból. Bonyolítja a dolgot, hogy mind az értékes, mind az értékellenes jellem tulajdonságaiba képességek és képességhiányok, a lélek orvosi értelemben vett egészsége vagy betegsége stb. is belejátszanak. Csak az értékes vagy értékellenes elem túlsúlya szerint beszélhetünk ilyen típusokról a jellemtanban.

Mindamellett a típusok e két faja között a különbség nem viszonylagos, hanem pontosan és közelebbről meghatározható. A «kötelesség» vonala von határt a kettő között. *N. Hartmann* megállapításával élve, minél súlyosabb értékellenességet jelent valamely erkölcsi érték megsértése, vagyis minél mélyebbre süllyed a kötelesség vonalán alul, annál erősebb ez az érték. Minél nagyobb erkölcsi kiválóságot jelent ellenben egy érték hordozása, megvalósítása, vagyis minél magasabbra emelkedik a kötelesség vonalán felül, annál magasabb érték. Következőleg minél magasabb az érték, annál gyengébb, vagyis megsértése annál enyhébb fokozata az értékellenességnek, és viszont minél erősebb, annál alacsonyabb, vagyis annál csekélyebb erkölcsi kiválóságot jelent megvalósítása. Az apa-

gyilkosság pl. erős értékellenesség, a tőle való tartózkodás ennél fogva egymagában még nem jelent különösebb erkölcsi kiválóságot. A szüzesség megőrzése a házasesetben viszont magas erkölcsi kiválóság, de egyáltalában nem erkölcsi kötelesség, meg nem valósítása semmi értékellenességet nem jelent. A kötelesség vonalán alul kezdődik tehát az értékellenesség, ezen felül az erkölcsi kiválóság, a kötelesség vonalán helyezkedik el végül a józanság, erkölcsi közepszerűség, nyárspolgáriság, amelynek jelszava: kötelességnél se többet, se kevesebbet.

8. Típusaink értéktípusok lesznek ugyan, de nem szélsőséges, nem egyirányú, hanem tapasztalati típusok. A szélsőséges, egyirányú típusokat helytelenül ideális típusoknak is szokták nevezni, holott ezek a típusok nem valami követendő eszményképet állítanak fel, hanem oly szerkesztmények, amelyek valamely jellemalkatot a valóságban nem található tisztasággal és egyoldalúsággal rajzolnak meg. Az extrém típusokra is szükség lehet a jellemtanban, mint ahogy matematikára szükség van a természettudományokban. Mi azonban arra törekszünk, hogy típusaink minden vonását változtatás nélkül, egészen a valóságból vegyük át, és az adottságot semmiféle hozzátétellel, szerkesztéssel ki ne egészítsük.

Típusaink végül nemcsak értéktípusok, hanem lelki típusok is. Az érték időfeletti, tétlen érvényesség, a lélek viszont elevenség, változás és változtató erő vagyis tevékenység. Az egyoldalú értékpszichológiából és szellemtudományi lélektanból épp ezért a lelki életnek dinamikus oldala hiányzik, ki kell tehát egészítenünk a lelki tevékenység lélektanával. A tevékenység fogalma az, amely kapcsolatba hozza a szellemtudományi lélektan által felderített jelentés-alkatot a valóságos lelki dinamizmussal. *M. Scheler* helyesen fejti ki, hogy a törekvés nem értégmentes, értelem nélkül való zűrzavar, hanem rend, kozmosz, amely termékeny értékirányokat és célokat hordoz.

9. Az értékek felfedezése nincs ugyan a törekvéshez kötve, abban az értelemben, minthogyha értékes az volna, amire törekszünk, értékellenes pedig az, amitől vonakodunk, ami törekvésünk ellen van. Felismerhetjük pl. oly dolog értékét is, amire nem törekszünk. Másfelől pedig nem minden értéket fedezünk fel, amire törekszünk: tényleges törekvéseink nem okvetlenül tartalmazzák azon értékek érzelmét, amelyek céljaik alkotórészei. Mindig fennáll azonban legalább is a lehetősége annak, hogy valamely értéket, amelyre törekszünk, e törekvésünkben egyúttal érezzük is. Ezért lehetséges, hogy értékekre önkénytelenül törekszünk ugyan, de ennek érzelmi tudatára csak törekvésünk sikere vagy sikertelensége után ébredünk, pl. csak valakinek viszontlátásakor vagy halálakor tudjuk meg, mennyire vágytunk vele együttlenni.

A cselekvés céljai és indításai az akarat számára a törekvésben elsőslegesen együttadottak, az akarat csak válogathat a különböző törekvés-irányok között, hogy melyikhez járuljon hozzá. A tiszta akarat a külső világ vagy a saját hajlamaink legyőzésére irányul. Ezért az akarat, ha nem irányítja az értékszemlélő, igenlő, eleven érzelem, akkor válogatás nélkül mindent szétzúz, eszköze egy gyilkos és öngyilkos iránynak. Az akarat mindig uralomra és hatalomra törő akarat. Nem tudunk akarni a nélkül, hogy akaratunk ne valaminő uralomra irányulna, önmagunk és mások felett. Az önállítás törekvését ezért *Klages* helyesen tartja alapvetőnek az akarás szempontjából. Ez az «éesség», önállítás, önmaga uralása az, ami a régi keresztény írók szerint egyedül ég a kárhozatban.

10. Jellemtípusainkat a valóságos törekvések és akarások körében kell megtalálnunk, de olymódon, hogy e törekvések és akarások etikai értékirányaira figyeljünk. Minden, ami létezik, egyúttal érték is, tehát minden törekvés, bármilyen célokra is törekszik, szükségkép értéket intencionál, még az értékellenes törekvés is. Utóbbi

azonban valamely alacsonyabb értéket magasabb érték rovására intencionál. A szellemtudományos lélektan felismeri törekvéseink értékelhetőségét. Ezt a felismerést ki kell egészítenünk a magatartás (behaviour)-lélektan ama belátásával, hogy a lelki élet eleven egész, amelyben a rész az egészet szolgálja. Ilyenmódon ugyanis észreveszünk, hogy az egyes törekvések értékirányainak alapja és háttere a jellem egészének, alkatának értékiránya, vagyis, hogy a jellemek értéktípusokba tartoznak, mert értékek felé fordulnak. A négy érték kategóriának megfelelőleg, négy érték karakterológiai főtípust kapunk; *a)* a gyönyör- és hasznóérték felé; *b)* a vitális érték felé; *c)* a lelki érték felé és *d)* a szellemi érték felé forduló jellem típust.

Ezek az értéktípusok nem jelentik a lelki élet feldarabolását szférákra. A szellem áthatja az egész lelket: nincs egyáltalában nem-szellemi, a lélek szellemi szférájától elszigetelhető lelki élmény. Viszont az ember nem tiszta szellem: nincs oly lelki élmény, annál kevésbé oly típus, amely merő akarat, ész és szellemi érzelem volna. Még a legszélsőségesebb akaratember típusánál is pl. mindig megelőzi az akaratot nemcsak az érzelmi világ sajátos akarásfelidéző képessége, hanem a törekvés és az ösztön is: az akaratembert épp a folytonos akarásra űző ösztön, az akarás ösztöne jellemzi. A tiszta szellem nem emberi.

Az értéktípus csak a jellemnek bizonyos érték alapján való megérthetőségét jelenti. Az emberi lélek azonban egységesen — ha nem is tisztán — szellemi és lelki természetű. Ez a megállapítás érvényes a lélek vitális és érzéki szféráira is. Ezek a szférák is elvben tudatos vagy legalább is tudatosítható, valamint értékelhető lelki folyamatokból állnak. Nem szigetelhetők el a mélyebb rétegektől. Minden lelki folyamatban van érzéki, vitális, lelki és szellemi mozzanat, csak ez elemek egyikének túlsúlya és az uralkodó értékirány, értékcsillagzat szerint beszél-

hetünk érzéki, vitális, lelki és szellemi lélektani folyamatokról. Típusaink is valamennyien szellemi-lelki, személyes jellemtípusok, csak abban különböznek, hogy főleg milyen értékszféra irányában nyílnak meg, melyeknek hordozására alkalmasak, és hogy ennek folytán melyik lélektani szféra jut bennük viszonylag erősebben szóhoz.

V. A józan ember vagy nyárspolgár.

i. Embereket és embertípusokat nemcsak barátaikról, hanem ellenségeikről is meg lehet ismerni. A nyárspolgárnak ellenlábasa a romantika: ádáz, bár sok tekintetben csak elméleti ellenfél, amely nem veszi tudomásul, hogy a nyárspolgári lélekalkat az ember mivoltával, az emberi törpeséggel szükségszerűen, egyszersmindenkorra adott és meg nem változtatható, egyik alapformája a jellemeknek.

A romantika a lélek ama nyugtalanságát, végtelenretörékvését fedezi fel, amely ki akarja terjesztetni önünket, annak élményeit a határtalanba, akár a sötét, az irtózatot, a kárhozatos, akár pedig az átszellemültség és megtisztulás irányában. A nyárspolgár az énben szunynyadó végtelenretörékvést, a sóvárgást önünk kiterjesztése után a banalitással nyomja és kábítja el önmagában. A magasságok és az örvények, amelyek között a nagy embereknek életre-halálra választaniuk kell, az átlagember előtt ismeretlenek maradnak. Minden nagyság titok a tömegnek.

A nyárspolgár a romantikus szemében az újnak, ifjúnak, nagynak, eredetinek, lelkesnek és szabadnak ellensége. Egy ponton azonban a romantikus is mintha sejtene itt az Örök emberi adottságot, és e ponton, bizonyos pesszimizmussal leplezve, titokban be is adja a derekát, amennyiben a nyárspolgariságot az ifjúkor után szükségkép elkövetkező életstádiumnak tartja. A romantikus diákdal

szerint a diák, ha búcsút vesz a tanulóévektől, otthon filiszterré lesz. A romantika látja a hétköznapiak, a középszerűség erejét, és irtózik tőle.

2. A modern gondolkodásban és koráramlatokban is teljes határozottsággal felfedezhető egy romantikus jelleg, és ezzel párhuzamosan a nyárspolgáriságnak és a kispolgáriságnak egyre terjedő és hevesebbé váló támadása. A modern gondolkodás két atyja a bölcséletben: *Nietzsche* és *Kierkegaard*. Mind a kettő a nyárspolgáriság ellen harcol, és a heroizmust igenli. Amíg azonban *Nietzsche* a természetellenest, a silány vitalitást és nyárspolgáriságot, ennek életirígységével (*ressentiment*) együtt, a kereszténység lényegének tartja, addig *Kierkegaard*, bár felismeri és támadja a keresztény nyárspolgárt, a gyógyulást nem a pogány keménységhez való visszatérésben, hanem a félkereszténység helyett a valódi, hősi kereszténységben keresi.

A politikai és társadalmi áramlatok közül elsőnek a marxi szocializmus támadta a nyárspolgáriságot, mint kispolgáriságot. A kispolgár «zavaros» ideológiájában a szocializmus meghamisítását és leszerelését látta. A háború utáni politikai áramlatok, amennyiben valami új szellem szólal meg bennük, ugyancsak a nyárspolgár ellen foglalnak állást. A fasizmus és hitlerizmus a tetteket, erőfeszítést, határozottságot, a közösség szorosabb kötelekeit vallja programjának, szemben a békés, idillikus nyugalommal és szűkkörűséggel. «Mi a kényelmes élet ellenségei vagyunk», mondotta *Mussolini* egy újságírónak, aki a fasizmus lényegét röviden szavakba foglalva kérdezte tőle.

3. A mindennapi szóhasználat, a «nyárspolgár» elnevezés mögött egységes és az adottságoknak megfelelő fogalmi tartalom lappang, amelyet csak éleesebben kell megfognunk. A nyárspolgár, mint lélektani és élettípus, a józan ember, élethangulata, -felfogása és -formája

a józanság. *Aristoteles* klasszikus meghatározása szerint, a józan kis tettekre tartja képesnek magát, és valóban az is, aminek magát tartja.

Már e minden időkre szóló és találó meghatározásból is kitűnik, hogy a józanság lelki egyensúlyozottság, amelyet lelki kisméretűsége által ér el. A józan ember életelve nemcsak a gazdálkodás területén, hanem az élet minden vonatkozásában is: «Addig nyújtózz, ameddig a takaród ér». Ez a takaró pedig nem ér el messzire. A nyárspolgárt élettapasztalatai arra tanítják, hogy ő semmiben sem állhat az elsők, a nagyok és kiválók között, nem kerülhet az élre, és nem is akar odakerülni. Viszont az utolsók, a legsilányabbak közé sem akar tartozni, azok közé, akiknél legalább az értéktelenség vagy értékellenesség nagyméretű. A nyárspolgár a középuton halad, az arany középuton, a közepesek között, a nagy tömegben, a szürke átlagban. Egyéni jelentősége kicsiny, de nem semmi, mert ez a jelentőség a nyárspolgárok nagy számaránya folytán a társadalomban nagyranő. Az utóbbi körülmény önérzetet ad a nyárspolgárnak, de ez önérzet feltétele, hogy ne járjon egyéni utakon, hanem szívvel-lélekkel beleolvadjon a csordaszellembe, és zsinórmértéke a mások véleménye, továbbá a szokás legyen.

Nem szabad összetévesztenünk a nyárspolgár józanságával a hüvös kijózanodottságot és keserű kiábrándultságot, ami a modern ember lelki világában gyakran megtalálható, és oly irányokban is kifejezésre jut, aminő pl. az «új tárgyiasság» (*neue Saehlichkei*) ízlésáramlata. A kiábrándultság csalódottság, tehát kritika, az álnagyságnak, álidealizmusnak, álnemességnek leszállítása valódi közepességükre, tehát nem nyárspolgáriság, hanem épp a nagyság látszatát magára öltő nyárspolgárnak, az orosz* lánbőrbe öltözött háziállatnak leleplezése.

4. Ami a nyárspolgárból minden körülmények között hiányzik, az a nagyság, felfokozottság, a szó bármely vo-

natkozásában. Sem a nagy erő, jóság vagy gazdagság, sem a nagy gyengeség, gonoszság vagy betegség nem nyárspolgári. Nincs a nyárspolgárban sem nagy, forró szeretet, sem igazi, nagy gyűlölet, nincs nagy szellemi tehetség, nincs nagy erény, sem nagy bűn. A jót és rosszat összevegyíti, mintha valaki ugyanazon torokkal énekelné a *Te Deum*-oi és a *Gaudeamus*-t, A nyárspolgár sem nagy dicséretet, sem nagy gáncsot nem érdemel. Arculata határozatlan tucat-arc, főjellege a jellegtelenség, a határozott színek és vonások nélkülözése. Nem lehet végérvényesen értéktelennek mondanunk, mert még ehhez is kicsiny és kialakulatlan. Annyira szürke, jellegtelen és szűkkörű, és ez a hétköznapiság a nyárspolgárok nagy tömegeiben oly méreteket ölt, hogy ez az egy mozzanat az, ami a nyárspolgáriságnál nagy, szinte misztikus.

5. Habár a nyárspolgárnak érzelmi világa, intellektusa és törekvése egyaránt korlátozott is, egy mélyebb elhatároltság szempontjából viszont épp a benső határ hiánya jellemzi. A nyárspolgár elhatárolatlan annak a természetes és művészi határnak szempontjából, amit az egyéniség jelent. Vannak lelkek, amelyeknek körvonalai, határai születésüktől fogva megvannak, többé-kevésbé élesen, de egyszersmindenkorra meghúzva. Más lelkek a környezet és a lelki mellékterületek felé észrevétlenül elmosódnak, súlypontjuk nem a lélek metafizikai én-közelségében, mélységében van, hanem a széleken. Ezek a körvonal-nélküliek a nyárspolgárok: összeelegyítők és keveréklekek, alkalmazkodók és sajátosságokat elmosók, feloldók, vért és tant felhígítók, derengő lények, a szerves természettől elszakadtak. Mert a természetnek megfelelő létezésen a határszabás törvénye uralkodik, a természetben hatni annyi, mint a határokért küzdeni.

6. A nyárspolgári élethangulat közönséges, józan, hétköznapi. Minden hangulatnak van megérzékitése, esztétikai kifejezése. A nyárspolgári élethangulat megérzéki-

tését nem kereshetjük pl. a tavaszi táj világos: fehér, sárga és halványzöld színeiben vagy a csillagos éjszakai égbolt képében. E képek az introvertált: elmélyedő, befelé tevékeny, költői és lírai kedélynek felelnek meg. De nem a nyárspolgár élethangulatát fejezik ki azok a képek sem, amelyek az impulzív, kifelé tevékeny, extrovertált ember érzelmi világának felelnek meg: a fehértarajos viharhullámok, a lovassági roham stb. A nyárspolgári élethangulat képei: egy tehervonat vagy egy tál ízletes, de nem különösebben választékos étel.

A józan emberből hiányzik a fantáziának ama képessége, amely a lélek képeinek fátyolával vonja be a mezeten tényeket. Ezért nincs érzelmeiben nagyszívűség, gondolataiban távlat.

7. Az esztétikai, logikai és etikai értékeket a nyárspolgár nem tagadja ugyan meg, de törekszik összeegyeztetni ezeket az időfeletti, önmagukban fontos értékeket, ezeknek mértékletes szolgálatát az egyéni önzésnek, a csak az én számára fontosnak hasonlóképen mérsékelt, lekicsinyített szolgálatával, igenlésével. Ártatlan önzést vagy, ha ez nem lehetséges, legalább valami hatóságilag engedélyezett önzést szeretne. A közepszerű önzés és a közepszerű jószág vonzza, ezt látja, helyesli és követi. A nagy önzés, de gyakran a nagy jószág is visszariasztja. Az utóbbit gyakran félreismeri és üldözi. Erkölcsi életelvei: ((Kötelességnél se többet, se kevesebbet*. «A jóból is megárt a sok». E korlátozottsága folytán a nyárspolgár szűklátókörű. Nem akarja érteni a nagyvonalút, felfokozottat, a szárnyaló lendületet, általában semmit, ami kényelmét és kedélynyugalmát zavarja. Lelki egyensúlyát e lefokozottság, józanság, törpeség és közönyösség által éri el.

Az erkölcsi kiválóság is lelki egyensúly, de egészen másfajta. A nagy moralisták, a szentek lelkivilága felfokozott ellentétek szintézise és összhangja, energiák

csúcspontján. Az erkölcsi nagyság lélektanilag tekintve szintézis, a nyárspolgáriság ellenben megalkuvás. Az első az igazi, a teljes ember, aki gazdagabb életet él, mint a hozzá képest töredékes, félbenmaradt nyárspolgár. Élethangulatát a Gra7-kelyhet felemelő *Parsifal* képe fejezi ki. A nyárspolgár az erkölcsi idealizmushoz és kiválósághoz már csak azért sem rendelkezik alkalmas lelki talajjal, mert hiányzik lelkéből az érzékenység és fogékonyság az erkölcsi problémával szemben, hiányzik a sóvárgás az élet értelme után. Mi az élet célja, hivatása? Ez a kérdés a nyárspolgárt nem nyugtalanítja, közömbösen hagyja. Csak azzal törődik, hogy megtölthesse gyomrát és ölelhesse asszonyát, ő modern vagyis elvénhedt, meg van fosztva az eszmények varázsától. Ő a mindennapi ember, a közönséges ember, aki nem csupán járatlan a nemes és fennkölt dolgok világában, de aki elégtelen is a magasabbrendű befogadására. Hiányzik belőle az a transzcendencia, lelki szárnyalás, amely az erkölcsi kiválóság egyik feltétele, és amely ezt a világot kevésnek érzi, nem éri be a földdel és földhöztapadtsággal.

8. A kiskaliberű ember, a nyárspolgár az érzéki gyönyör és a haszonérték felé forduló jellemtípus. A hédonikus (gyönyör-) és a haszonértéknek tehát ugyanazon, közös jellemtípus felel meg. Nincs külön hédonikus és hasznossági értéktípus. Az elszigetelt, magasabb lelki összefüggésből és egységből kiszakított és önmagára alapozott érzéki gyönyörhajhászás nyárspolgári jelenség, vitális hanyatlás jele, és nem fér össze pl. az impulzív, vitális embertípus szenvedélyességével.

A józan ember utilitarista. A természet az ő szemében csak a munkabírás felfrissülésének eszköze, a művészet csak dekoráció és keret, a művészi alkotás értéke csak pénzben kifejezhető árban áll.

9. Kis extroverzió kis introverzióval adja a nyárspolgár típusát, *Aristoteles* józan emberét, aki mentes

minden rajongástól, lelkesedéstől és fellengzéstől, tárgyas és tárgyilagoss. Élete színtelen, érzülete anyagi, Takarékos, «szolid», szorgalmas, az impulzív típussal ötvözve: ügyes. Realista, pozitívista és epikureista, nem idealista. Nincsenek nagy céljai és szenvedélyei vagy érzelmei. Közepesség árán kiegyensúlyozott, mentes minden egyoldalúságtól. Mihelyt egy dolognak egészen oda tudná magát adni, már nem volna nyárspolgár.

10. Amíg az impulzív ember erősen szexuális, szerelmi szenvedélyre könnyen lobbanó, addig a józant az érzékiség jellemzi. Érzékiség és szexualitás megkülönböztetendők egymástól. Az érzékinél mélyebb vagy — ha úgy tetszik — magasabb, vitális jellegű szerelmi szenvedély helyett a nyárspolgárnál a lélek mélyebb rétegeitől elszigetelt, lélektanilag elszakadt testiességet, érzékiséget találjuk, amit a német *fleischlich* szó találóan fejez ki. Az elszigetelt érzékiség vitális és erkölcsi szempontból egyaránt hanyatlás jele, éppúgy, mint intézményesítése, a prostitúció. Az erős élet szerelmi téren is hódít, a gyenge vásárol, megfizet. Itt félreismerhetetlen a nyárspolgáriságnak és az életértékek kopásának kapcsolata.

II. A nyárspolgár testalkatára jellemző a zömök, tömzsi termet, rövid nyakon egyenesen álló fej, rövid, széles kezek, dézsaalakúan felfelé szélesedő és mindig szögletes, nem hosszúkás és nem ovális körmökkel.

12. A nyárspolgár célja a biztonság. Nem rohan izgalmas szerelmi kalandokba, mert ezek biztonságát veszélyeztetik, kikerüli a politikát, ha biztonságát zavarja, és arra a pártra adja szavazatát, amely biztonságát a legjobban látszik védeni. Üzletét úgy vezeti, hogy lehetőleg keveset kockáztasson, és egyáltalában azért folytat üzleti tevékenységet, hogy szabályozott jövedelmet biztosítson magának. Ezért özönlik el napjainkban a biztos, bár középszerű megélhetést nyújtó és nyugdíjas, alacsonyabb köztisztviselői állásokat is nyárspolgarok. A nyárs-

polgár nem tartja magát alkalmasnak, és valóban nem is alkalmas vezetőállásra, hanem védett helyekre, ahol szélcsendes időkben, mint hivatalnok, cégvezető, vidéki lelkész, tiszteletreméltó iparos stb. működik. Kisméretű, jelentéktelen embertípus, aki harcot nem vállal, a «rend» legbiztosabb támasza, de feladatok megoldására nem telik képességeiből. Komoly ítéletalkotásra képtelen, már csak ezért sem való vezetős szerepre. A nyárspolgár uralma hanyatlást jelent. Ha egyszer a nyárspolgár a biztonság szempontjáról megfedkezve bocsátkozik bele valamely dologba, utólag rögtön megbánja, hiszen alapjában véve mindenre csak a biztonságra való tekintettel vállalkozik. A nagypolgár, aki a tőkére a nagystílusú élet, az úri létezés céljából törekszik, nem a biztos járadékért: már nem nyárspolgár.

13. A legtöbb emberben a józan típus, a nyárspolgári elem van túlsúlyban, sőt, mivel minden típus minden emberben többé-kevésbé felfedezhető, bizonyos fokig mindnyájan nyárspolgarok is vagyunk. A továbbiakban mindenekelőtt — anélkül, hogy e felsorolásban teljességet és lezártságot látnánk — a józan típus egyes altípusait fogjuk felsorolni.

14. Első a moralizáló altípus, akit a puritán kötelesség-morál vagy pedig az utilitarisztikus jólét-morál eszményei mozgatnak. A derék nyárspolgár erényes mivoltában akar nagy lenni, tisztességes és becsületes elveket vall, erényét és hasznát azonban egyensúlyban tudja tartani. Az erkölcsi nagyságot a moralizáló nyárspolgártól már csak az a körülmény is megkülönbözteti, hogy az előbbi a szép iránt élénk érdeklődést, esztétikai fogékonyságot, sőt rendszerint bizonyos művészi alkotóképességet is fel szokott mutatni, a nyárspolgár esztétikai élete viszont szegényes és kezdetleges, hangoztatott esztétikai értébecslései csak divatos értékítéletek utánasajkózásaú Minden erkölcsiség rendező jellegű. A nyárspolgár is

a rend embere, de kicsinyes és külsőleges. Rendje a hétköznapi megszokottság, az átlagosság ismétlődései. Az erkölcsi kiválóság ellenben a lélek bensőséges, mély rendjét jelenti.

15. Ha a nyárspolgárnak jellemvonásai közül a megszokottsághoz, a mindennapi beosztáshoz és körforgáshoz való ragaszkodás válik uralkodó vonássá, akkor újabb altípus áll előttünk: a filiszter. A filiszter határozománya, hogy erkölcsi szempontból nem egészen értéktelenül, de tökéletlenül és nem a legmagasabbrendű lehetőséget választva, bizonyos elgépiesedéssel, az egyformasághoz való ragaszkodással a kötelességek útján tud maradni és erről önmagával szemben biztosítékot találni. A filiszter lelke mélyén titkos félelem honol az életnek lépten-nyomon új, sohasem sejtethető gazdagságával szemben és önmagának azzal a rejtett, meg nem születhető énjével szemben, amit valósággal élt, szűkkörű és az unalomig megvalósult énye nyom el. A filiszter tehát erkölcsi biztonsága érdekében az egyformasággal és szűkkörűséggel kényszeríti magát azokra az áldozatokra, amelyeket egészen szabad lélekkel nem hozna meg. Pedantériája az utolsó menekvés gyakran, a bensejében fenyegető zűrzavar elől, amely teljesen szétszaggatná, széthasítaná énjét. Az eltérő törekvéseket, lelke eredeti többszólamuságát nem nagyvonalú szintézissel hozza egységre, hanem korlátozottsággal és a mélységek kerülésével. Szívósan és nem engedve, jelentéktelen külsőségekbe kapaszkodik, mert benső ingadozásaival, határozatlanságaival szemben szilárd pontra, titkos nyugtalanságával szemben nyugalomra vágyik, benső kíváncsiságával és színtelenségével szemben pedig határozott tartalomra volna szüksége.

A filisztert jellemzi, hogy szellemileg terméketlen, új gondolata nincs, nem jut eszébe semmi olyan, amit mások már ne gondoltak volna. Filiszter az, aki szellemileg mások gondolataiból él, aki addig kérődzi vissza a mások

tói átvett, eredeti és új megismeréseket, amíg azok banalitásokká és közhelyekké nem laposodnak. Korunk szellemi életének egy beteges tüneténye a *Klages* által emlegetett kultúrfiliszterek elszaporodása és érvényesülése, ama szellemi élősködőké, akik elhasználják, elkoptatják és lejárattják a nagy eszméket, pusztán azért, hogy jelszóvá teszik őket, hogy szétbeszéljük, szétrágjuk azokat a gondolatokat, amelyek tegnap még — *Nietzsche* szavával élve — túlkemények voltak a kornak.

16. A moralizáló nyárspolgár és a filiszter erkölcsi vonatkozású altípusok. Velük szemben a harmadik válfaj intellektuális irányú elágazást mutat. Ez a típus a matematikához, mechanikához, orvosi, mérnöki, csillagászati, gazdaságtani stb., stúdiumokhoz vonzódik vagy pedig a technika iránt fogékony. Egy negyedik altípus a közömbös, tompa, érzéketlen, gyakran lassú, lassan mozgó, visszaható, gondolkozó és cselekvő ember, az anyagi ember, akit csak a gazdasági, kenyérkereső és szerzési vonatkozások érdekelnek, valamint testi jóléte és kényelme.

Az eudaimonisztikus nyárspolgár az ötödik válfaj: a triviális, kényelmes élvező. Megelégszik szerény életörömmel, pl. a banális, hétköznapi beszélgetéssel. Életritmusát jellemzi a szükség nélkül való epikus szélesség, aprólékosság és körülményesség, továbbá a pátosznak, feszültségnek, magasabb céloknak hiánya. Szangvinikus ötvözéssel, társadalmilag egyáltalában nem feltűnő, megfontolt, csendesen megelégedett, derűs, békés epikureussá módosul. Nem sokat ad azonban az ellenkező nemre: lányokra, asszonyokra, illetőleg férfiakra. Megalkuvó félhittel vallásos, ezért türelmes a nem-hívővel és a más valláson vagy világnézeten levővel szemben: «Nem lehet tudni, kinek van igaza». Bizonyos fokig életművész: élvezője az életnek, és ügyes védekező sebzésekkal szemben.

17. Végül hatodik altípusunk az egyensúlyozatlanságba átmenő, de azért kiskaliberű, érzéketlen típus, amely az értékek iránt többé-kevésbé színvak és így a patológiai határhoz van közel. Ez a cinikus, érzelmi megvilágosodás nélkül való, akadékoskodó, gúnyolódó, de azért passzív ember. Az élet számára valahogyan színpadias, nem valóságos. Az érzelmi mélységdimenziók nála összefolynak. *Bach* zenéje pl. esetleg tetszik neki, de ez a tetszésminőség azonos azzal, amit egy sikamlós vicc hallatára érez. Fásult, dekadens, érzelmileg üres, a társas élet bábfigurája. Ő a szemtelen ember, akiből hiányzik a tisztelet. Mások érvényesülési igényeit nem ismeri el, de ezt passzív formában teszi: akadékoskodással, kis dolgokban való kellemetlenkedéssel, komoly ügyek és elvek elviccelésével. Csak kockázat nélkül, magát biztonságban érezve és csak tűszúrásokkal árt az értéknek, ott, ahol ez tehetetlen, kihasználva az erősek gyenge pontjait. A szemtelenség ellentéte a maflaság, és ez a két ellentét egymásba át szokott csapni. A maflaság gyakran elnyomott szemtelenség. Aki szemtelen, az mafla is, mihelyt szemtelensége a megnyilatkozásban gátlást szenved, pl. mihelyt összeütközik hiúságával, és ezért titkolni akarja szemtelenséget. Mafla az, aki mindenről «lecsúszik», nem életrevaló. Az életrevalóság, szemesség az *arisztotelészi* helyes közép szemtelenség és maflaság között. Lényege a jó alkalmazkodás, gyors megragadása a lehetőségeknek, és a cselekvésnek az érzélem alakító-ereje-adta ügyessége. A szemesség már nem tisztán józan, hanem impulzív-mozgékony típussal kevert jellemvonás.

18. Az akadékoskodó-gúnyos és az impulzív ember-típus keveredésének megnyilvánulásai közé sorozható, mint ilyen megnyilvánulás jellemezhető a természetellenes szexualitás némely faja, pl. az onania. A szadizmus és mazochizmus viszont, a gyűlölet és kék ez egybeolvadásai inkább az agresszív életellenesség és az impulzív

típus keveredései. A prudéria, szexuális hisztéria és a hidegség a farizeuskodás által gátolt szexuális megnyilatkozások, patológiás színezettel. A magasabb lelki szféráktól elszigetelt érzékiség nyárspolgári jelenség, a nemi-ösztön szenvedélyes, erős, de természetes megnyilatkozása azonban impulzív-vitális megnyilvánulás. A gyengéd, leikies, finom kedély szexuális téren, amely a legalkalmasabb talaj a szüzesség erényének kifejlődéséhez, anélkül, hogy hideg és nemi ösztöne g³enge volna: az elmélyedő típus sajátossága, a nagy szenvedélyeken biztosan uralkodó szüzieség pedig az erkölcsi kiválóságé.

19. További nyárspolgár-válfaj okát is vég nélkül lehetne találnunk. Csak azt az egy körülményt említjük meg, hogy a nyárspolgár minden nemzet, világnézet, kor és foglalkozás körében megtalálható, de e körök szerint módosulva, különböző altípusokra oszolva. A magyar nyárspolgár pl. Kelet és Nyugat találkozásából, az ősi, ázsiai nyugalomnak az európai átlag-életformával való egyesüléséből született meg. A *Maupassant*, *Bálsac* és újabban *Mauriac* által rajzolt francia nyárspolgár ismét egészen más altípus. A francia nyárspolgár, ez írók tanúságtétele szerint, módot ad embertársainak a bűnre, ha érdeke úgy kívánja, de utólag szemforgató megvetéssel ítéli el azt a cselekvést, aminek a megtörténését előbb maga is óhajtotta.

Eddigi elemzéseink társadalomlélektani természetűek is voltak, nem tartoztak csupán az egyéni lélektan körébe. Egy elképzelt társadalom nélküli állapotban is megvolnának az egyénben az introverzió és az extroverzió különböző nagyság- és egyensúlyviszonyai, de az ezekből adódó típusok és életformák már a társadalomban élő és ehhez viszonyuló lélekalkat formái. A szellemi élet a közösségben folyik le, tehát minden szellemtudományos lélektan egyúttal társadalomlélektan is, ha mindjárt ezt a tény-állást eddigelé sokan nem is ismerték fel.

Másfelől a társadalom élete és szervezete is az egyéni lélektani adottságokból nő ki. Hogy az emberek túlnyomó többsége elsősorban nyárspolgári, józan, törpe és megalkuvó, ez a körülmény formálja a társadalmat sem anyagi, sem ördögi, hanem épp emberi társadalommá. A nyárspolgárok a társadalomnak amaz elemei, amelyeknek lényeges jegyei az egyéni, egyedi pótolhatóság, minőségi felcserélhetőség, de párosulva tömegeik, összegük mennyiségi pótolhatatlanságával és szükségességével. A nyárspolgár a teherviselő elem, és mint ilyen, csak egyénileg jelentéktelen.

20. Mindaddig, amíg a nyárspolgárok a társadalomban megmaradnak e természetes feladatuk és helyzetük körében, addig a társadalom egészséges, ők pedig annak építő, hasznos tagjai. Azok a társadalmi és kulturális tényezők azonban, amelyek a nyárspolgári lelkület általános elterjedésére, uralmára vezetnek, beteges, hanyatló jellegűek. A nyárspolgár általános emberi, természetes jelenség, de természetellenessé lesz az életnek ama területén, ahol vezetőszerphez jut. Az újabb orvosi lélektannak, pl. *Kretschmer-nek* az az álláspontja, hogy az átlagos, a középserű az, ami testi-lelki tekintetben normális, a tőle eltérő pedig beteges. *Max Scheler* életbölcselete szerint, amely szintén figyelembe veszi az élettudomány új eredményeit, más képet kapunk. *Scheler* az életet nem merő önfenntartásnak, nyárspolgári alkalmazkodásnak fogja fel, mint a darwinizmus, hanem az erős, nemes életet lényegileg valami vidám, bátor metafizikai kalandnak látja, tendenciának a valószínűtlenre és kiszámíthatatlanra, hódító hatalmi akaratnak, de egyúttal pazar jóságnak és önfeláldozásnak is. A gyenge, hitvány élet viszont békés, meghódoló, alkalmazkodó, félénk, takarékos, előrelátó, számító, vagyis — tehetjük hozzá *Scheler* jellemzéséhez — nyárspolgári.

A tények inkább *Scheler-nek* adnak igazai, legalább is

arra az esetre vonatkozólag, ha a nyárspolgári szellem tőle idegen, őt meg nem illető helyre: vagyis az élre, uralomra kerül. Alárendelt, mintegy hordozó szerepben a nyárspolgáriság beteges voltát nem látjuk mindenben beigazoltnak. Megállapításunkat igazolja, hogy a kispolgárság társadalmi rétege egyúttal nyárspolgári életformát is jelent, másfelől azonban közeláll a néphez, tagjainak zöme ebből az életerő-tartalékból emelkedik fel egy fokot, hogy így a kispolgárság körébe jutva ezt is életerővel lássa el. Minél tovább haladunk azonban innen felfelé, magasabb társadalmi rétegekhez, a nyárspolgáriság, vagyis a biztonságos, kényelmes, lágy életmód annál dekadensebb formákat ölt.

21. A nyárspolgári lelkület elhatalmasodását főleg a haladtabb és ezért elöregedettebb társadalmak és kultúrák mutatják. Amint már *Rousseau* és újabban *Klages* észreveszi, az emberi szellem, a kultúra rendszerint visszaélést, rablógazdálkodást folytat a vitalitással, természetellenes, elsorvasztja az életerőt. A kezdetleges társadalmak harcos alakulatok, az élet itt kemény, veszedelmes, kockázatos. A haladottabb társadalom nagyobb közbiztonsági lehetőségei, a civilizáció-nyújtotta kényelem, a humanitás, a harcnak a munka által való, részleges kiszorítása, a lágyabb életmód és elpuhultabb életfelfogás nyárspolgárokat nevel. A kezdetleges és a földművelő-állattenyésztő társadalmakban tiszta nyárspolgári életforma alig lehetséges. Amott a gyengék, gyávák vagy kényelmesek lesodortatnak a középszerű helyről az utolsók, a páriák, rabszolgák, jobbágyok közé, emitt pedig még nem fordul elő az az elgépiesedés és elintellektualizálódás, amely az emberek ösztöneit, életfolyamatait, hangulatait elszegényíti, elnyomja, elferdíti és kiéhezteti.

A kezdetleges társadalmakban sem csupa hős él, az emberek átlaga itt is törpe és középszerű. Ezek a társa-

dalmak azonban életformájukban nem nyárspolgáriak vagyis nem biztonságosak, tehát eleget tesznek *Nietzsche* követelésének az élet «veszedelmessége», azaz: heroiz-musa irányában, és így képesek a sors parancsoló Ökle által az átlagembert a saját közepességéből erőszakosan kikergetni. A mind jóban, mind rosszban átlagos ember langyos lélek, amelyben elalszanak a saját lehetőségei, elnyomorodnak voltaképeni adottságai, és erői, mint a nem használt izmok, elpuhulnak. Csak, ha a szükség erő kifejtésre, helytállásra kényszeríti, ha a szerencsétlenség ostora önmagából kiűzi, csak akkor lesz mindazza, amivé lenni képes, talán több, mint amennyit régebben önmagáról tudott és sejtett. «Csak a szerencsétlenségben tudja meg az ember igazán önmagáról, hogy kicsoda» — idézi Mária Antoinette szavait *Stefan Zweig*, aki a tragikus sorsú francia királyné irodalmi életrajzában a költő szemével meglátta a középszerű jellem eltemetett lehetőségeinek plasztikus önmagából-kikény szerülését, a kis lélek naggyá válását sorsának tragikus nagysága következtében.

22. A polgári társadalom az a kezdetlegesenál haladottabb társadalmi és kulturális fok, amelyben a nyárspolgári szellem uralkodik és érvényesül. A kifejlődés sorrendje azonban az, hogy előbb a nyárspolgári lelkület jut uralomra, átjárja a felsőbb osztályok szellemét, és ezzel előkészíti az új társadalmi rendnek: a polgári társadalomnak kialakulását is. Sőt megtörténik, hogy ilyen időkben a tulajdonságuknál fogva nemesek az alsóbb társadalmi rétegben találhatók, a névleg és hivatalosan nemesek ellenben életerőben elszegényedett nyárspolgárok. Alighanem igaza van *Nietzsche-nek*, midőn a forradalmak okát a társadalmi kiváltságok, rang szempontjából és a vitális szempontból való nemesség e kettéválásában jelöli meg.

A középpolgárság és a kispolgárság alkotja azután a

legkedvezőbb talajt a viszonylag tiszta nyárspolgár típusának és életformájának kialakulásához. A nagyvagyonú vagy magasállású polgár már legalább is egy ponton, t. i. épp vagyona nagyságával túljutott a mindenirányú közepességen, a proletár viszont ezen alulmarad. Az igazi kispolgár élete nemzedékről-nemzedékre alig változik. A fiú folytatja apja foglalkozását, *carriéret* nem csinál, mert e tekintetben életelve: «Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok». A proletár gyökérvesztettsége, hányódása egyik munkahelyről a másikra, gazdasági létbizonytalansága már nem nyárspolgári.

23. A nyárspolgár közepessége, ha uralkodó helyre, hatalomra jut, erkölcsileg sem állja meg helyét. A vitális hanyatlás itt is együtt jár az erkölcsi hanyatlással, tehát megcáfolja *Klages* ama nézetét, amely szerint az erkölcsiség életellenes. Épp az az erkölcsi hanyatlás jelent egyúttal életellenességet, amelyet az akár bensőleg: lelkiileg és szellemileg, akár pedig a társadalom rétegződésében uralomra jutó nyárspolgáriság jelent. A nyárspolgár közepessége és biztonságkeresése, ha alárendeltségéből kiszabadul és az élre kerül, megalkuvássá és gyávasággá lesz.

A nyárspolgár, amint említettük, közepes jellem, közönséges ember, nem különösebben okos, nem különösebben dőre, nincs különösebb ereje a jóra, nincs semmi akarata a rosszra. Átlagember, amilyen tegnap, ma és holnap mindenütt akad, aki nem hajlik a diabolikus és a démonikus felé, de nem akar és nem képes hősiességre sem. Természeténél fogva tehát békés, nyugodt, kicsiny, jelentéktelen életforma felel meg neki, az árnyék védelmében, szélcsendben és mérsékelt hőfokon, távol a nagyarányú élet roppant feszültségeitől és a történelmi felelősségtől. A hőroszok és lángelmék helyén természetszerűleg nem válik be.

Vezetőhelyen a nyárspolgári szellem nem tud őszinte és becsületes lenni, nem tudja az erkölcsi jót sem gyöke-

résen elutasítani, sem pedig élni, erkölcsileg idillikus, félbenmaradt, álszentelkedő, aki nem nyilvánul meg, nem dönt fenntartás nélkül sem jobbra, sem balra, nem foglal egészen, bensőségesen állást, hanem erkölcsi kibúvókat használ. Erkölcsi intellektualista, aki az erkölcsiséget személytelenné, a tantételek rendszerévé, pusztá ismertévé teszi, azok megcselekedése helyett. Erkölcsisége elméleti, tehát álerkölc, hazugság és eltévelyedés.

24. Kultúránk kritikusai közül *Kierkegaard* volt az, aki a modern ember bajainak gyökerét a félbenmaradtságban, megalkuvásban, tehát a nyárspolgári szellem uralomrajutásában jelölte meg. Szerinte nem tudunk egész emberek lenni, csak nyárspolgarok, akikben kereszténység és pogányság egyaránt félbenmaradt és befejezetlen. Mindennek a kényelmesebb végét keressük. Ezért *Kierkegaard* a saját hivatását a korszellemmel szemben ironikusan abban jelölte meg, hogy nehézségeket készít, mivel a többiek annyira fáradoznak minden megoldásnak oly könnyűvé tételén.⁸ Az ember rendeltetésének lecsökkentett, félig-meddig való betöltése vezet szerinte a hipokrizishez, a talmi jelleghez, a valódiság hiányához, amely elmélet és gyakorlat meg hasonlításában áll. A modern világ azt hirdeti elméletben, amit a gyakorlatban nem tesz meg, és azt gáncsolja, amit cselekszik és él. A modern ember tragikuma, hogy tapasztalatai szerint eszményei és a valóság között legyőzhetetlen ellentét tátong. Eszmény az, ami nincs meg a valóságban. Nem ritka eset, hogy minél több látszólag egy gondolatban az eszményiség, annál távolabb került az élettől. Eszményeket hirdetni ma *Kierkegaard* szerint gyakran annyit jelent, mint oly szavakat mondani, amelyeket életünk megcáfol, és amelyek esetleg az élettől idegenek is. Minél magasztosabbak a szólamok, annál több élethazugságot tartalmaznak. Ez a csalódott modern ember valódi életfelfogása, amelyet tényleg él is.

25. A liberális-individualista társadalom emberének arculatát, tehát a modern emberét is, *Platón Politeia*-ja óta talán *Kierkegaard* rajzolta meg legsikerültebben, éspedig «esztétikai életstádium» elnevezés alatt.⁹ Az ilyen életet élő ember főhibája — tanítja —, hogy mindent «csak bizonyos fokig» akar. Jellemzi továbbá a «közvetlenség», vagyis a pillanatnyi gyönyör megragadása. Ön-elégült, kerül minden áldozathozatalt, a nehézségek elől állandóan kitérni törekszik, megelégszik gyáva kompromisszumokkal. Nem ismeri az eszmények követeléseit, és azt a készséget, hogy ezek követéséért az életboldogságról lemondjon. Csak abban él, amit a pillanat nyújt számára. Majd ezért, majd amazért a célért lelkesedik, amint az alkalom diktálja, és minden újabb helyzetbe azonnal ugyanolyan lelkesedéssel illeszkedik bele, anélkül, hogy a döntő kötelmeket is állná. Az önkényesség embere, akiről már *Platón* is megírta, hogy szabadoossága zsarnokságba, demokratizmusa diktatúrába csap át. A modern ember nagy költői ábrázolása, *Ibsen Peer Gynt*-je is *Kierkegaard* hatása alatt született meg, és megfelel elgondolásának. *Peer Gynt* megtestesíti a modern tömegember életformáját, amely közömbös a morális törvények iránt, nem ismeri az egyénfeletti kötelmek tekintélyét, kiéli önző hajlamait. Mindamellet sem a jó, sem a rossz irányában nem foglal életre-halálra állást, arculata, jelleme nélkülözi a határozott vonalakat. Még arra sem érdemes, még ahhoz sem bizonyul eléggé kialakultnak, hogy végérvényesen gonosznak lehetne mondani.

Kierkegaard rajza a modern emberről kétségtelenül tartalmaz oly vonásokat, amelyek örök-emberiek, nem-csupán korunk emberét jellemzik, hanem minden idők átlagemberét, a nyárspolgárt, a közepes embert, aki erkölcsileg kicsiny, és aki a morális kötelmeknek csak félig-meddig felel meg. A tömegember önző, szinte értelmes állatnak mondható, és nem tesz eleget Kierke-

gaard követelésének átszellemültség, erkölcsi nagyság dolgában.

26. Ez az erkölcsi és vitális gyengeség jut uralomra mindenütt, ahol a nyárspolgáriság hatalomra kerül. így a *hanyatló* demokráciák esetében is a polgári egyenlőség gondolata nivelláló célzatot jelent, amely mögött a nagyság, erő és gazdagság lealacsonyítására törekvő életirigység (*ressentiment*) áll. Az életirigység bosszút akar állni az életen, ki akar irtani és oltani mindent, amit irigyel. Ez egyúttal a nyárspolgár életirigysége is: minden nagyság tehetetlen és álcázott gyűlölete. A nyárspolgár a nála hiányzó szellemi és életértékeket ilyenkor pótlékokkal helyettesíti. A nyárspolgári életforma jellemző vonása a szurrogátum, a magasabb értékeknek és javaknak alacsonyabbakkal való pótlása és az ebből fakadó értékcsalódások. Az emelkedett, emancipált lel[^]kület igénytelenségét a nyárspolgár összetéveszti a tompasággal és érzéketlenséggel, az alázatot a szolgalelkűséggel, a lemondást a tehetetlenséggel, az önmegtagadást a félénkséggel, a vidámságot a könnyelműséggel, a szeretetet a szentimentális lágysággal stb.

A legalacsonyabb értékek az érzéki gyönyör és a hasznosság. A nyárspolgár ezekben keres kielégülést a mélyebb lelki rétegek szegénységével és ürességével szemben. Epikureizmusa és utilitarizmusa csak jele az esztétikai, logikai és etikai kiéhezettségnek, továbbá a silány vitalitás fáradtságának. A vallásos és moralizáló nyárspolgár pedig előszeretettel hígítja fel a szent könyvek misztériumait valami szentimentális cukrosvízzé.

A polgári társadalom utilitarizmusa kedvez a nyárspolgári életforma kialakulásának. A polgár a haszon, az üzleti munka és üzleti szellem embere. A nyárspolgár pedig a megkopott vagy hiányzó vitális és szellemi értékek helyett legtöbbször a kényelmet és biztonságot adó technikai értékeket, a hasznosságot, a célszerűséget be-

csüli. Ezért gyakran található a nyárspolgárnál farizeuskodás: amikor erkölcsi vagy szellemi értékekről beszél, a hasznosságra gondol.

27. A nyárspolgárból hiányzik a szellemi eredetiség, a magasabb kulturális teremtőerő'. A nagy művész, tudós, a nagy szellem mint ilyen, a maga területén sohasem nyárspolgár, bár az élet egyéb oldalain természetesen ő is lehet közepes és törpe. Az újabb írók általános tulajdonsága, hogy műveikben szeretik kicsúfolni a nyárspolgárt. A nyárspolgár e bosszantásának több oka van. Először is a nyárspolgár az eredetiségnek, nagyságnak és egyéniségnek természetes és öntudatlan ellenlábasa. Azután meg, általános kiskaliberűsége folytán, önkénytelen komikumot hordoz. A nyárspolgárból továbbá hiányzik az esztétikai érzékenység és fogékonyság. Házai, lakásberendezésének tárgyai és ezek elrendezése esztétikai botfűlűséget árulnak el, és a valódi műértéket, továbbá a valóban nemes anyagot talmi utánzatokkal pótolják. Itt is értékpótlékokat találunk. A vagyonosabb középpolgársághoz tartozó nyárspolgár szereti ugyan, ha lakásának berendezése tartós, masszív, sőt értékes és ízléses darabokból áll, de ebben az esetben sem az esztétikumot önmagáért, hanem a jólétet, biztonságot, kényelmes és kellemes környezetet intencionálja. Mindamellettt itt már kilépünk a tiszta nyárspolgári életkeretekből. A vagyonos középpolgár bútorai, anélkül, hogy épp fényűzők volnának, szilárdak és jól készültek: nem tucatdarabok és nem külvárosi gyártmányok. A szőnyegek valódiak, az asztalteríték tömör ezüst, a képek a falon mesterektől valók. Itt-ott kétségtelenül becses porcellán-, kristály- vagy bronzfigurák találhatók. A szemlélő érzi, hogy ha nem is tisztán esztétikai okokból, de mégis csak becsüli és óvja birtokosuk e tárgyakat. A kispolgári lakás helyiségei ellenben alacsonyak és szűkek, díszítmények és függönyök csak azért vannak, mert ilye-

neknek is kell lenniök, valami megszámláltság, kényelmetlenség, nyomottság és szeretetlenség ül a dolgokra.

28. Némelyek szerint a nyárspolgáriság újkori jelenség, és a keresztény nemzetek megkopott vitalitásával függ össze. Ez a vélekedés tévedés, a nyárspolgáriság általános emberi jelenség. A római császárság korából maradt sírok házaspár szobrai megannyi derék szatócst és polgárt ábrázolnak. *Horatius* költészetében is sok a nyárspolgáriság, úgyszintén a császárok korában igen elterjedt epikureista bölcséletben is. Hogy azonban a nyárspolgáriság az újkori emberrel szorosabb kapcsolatot mutat, azt láttuk. Felfedezhető' továbbá a nyárspolgáriságnak és a kereszténységnek is bizonyos összefüggése.

A kereszténység lényegileg minden nyárspolgáriságtól mentes, mert hiszen minden időben lényegéhez tartozott a heroizmus, a nyárspolgáriság ellenlábas. A keresztény ember azonban a heroizmust önmagával szemben követeli és tanúsítja, mások iránt ellenben szelíd és irgalmas, tehát egy fokkal lágyabb, mint a pogányság. Ez a mozzanat kedvez ugyan a nyárspolgárok tenyészésének, de a tiszta keresztény világnézet tartalmazza az ellensúlyt is, amidőn a keresztény *caritas*, a felebaráti szeretet a felebarát lelkének javát ennek testi jóléténél és biztonságánál előbbretartja.

A középkori kereszténységnél nem is volt meg az a veszedelem, hogy a nyárspolgáriság melegágya lesz. A népvándorlás élettől duzzadó, ifjú népeinél a vitalitás önként értetődő volt, s a kereszténységnek csak az átszellemülésért kellett küzdenie. Innen a csodálatosnak, a természetfelettinek egyoldalú hangsúlyozása a szentek középkori életrajzaiban.

Ma a kereszténység helyzete és feladata más. A modern ember életértékei kopottabbak. A nagyvárosi *urbánus* ember idegzete gyengébb, ő maga természetes életértékekben szegényebb, sőt ezeket az értékeket gyakran

fel sem tudja fogni. A modern keresztény gyakran azért nem tud hősiességet, aszkézist, világon felülemelkedést, *igazi* lemondást tanúsítani, mert — nincs miről lemondania.

A keresztény erkölcsiség lényeges vonása bizonyos áldozatosság és lemondás. Azonban minden igazi áldozat pozitív érték feláldozása, ami a kielégületlenség alakjában érzelmileg tudatosul. Az igazán szabad lélekkel hozott lemondás magasabb, szellemi értékekben keres kielégülést a feláldozott alacsonyabb érték-kielégülés helyett. A nyárspolgár azonban részben mindig kényszerűségből hozza meg az erkölcs vagy pedig a keresztény valláserkölcstől követelt áldozatot. A kielégülést a feláldozott javak helyett nem mélyebb, átszellemültebb, hanem alacsonyabb értékekben és javakban keresi, hédonisztikus vagy utilitarisztikus szurrogátumokat használ. Ez a keresztény nyárspolgáriság, amely ellen *Kierkegaard* küzdött. Milliók élnek — panaszkodik —, akiknek nem jelent szenvedést az a körülmény, hogy keresztények, sőt veszedelmüket és hátrányukat jelentené, ha nem volnának azok. A kereszténység hirdetői — folytatja — egykor vértanúk voltak, akik örömmel szenvedtek hitükért halált és üldözést. Ma jól fizetett és köztiszteltben álló hivatalnokok.¹⁰ A kereszténység története gondolkodónk szerint a kibúvók és megalkuvások története, amelyek elvilágiasodásra vezettek. Az egyház tanítása, a hittételek ellen nincs kifogása, ezeket elfogadják. Támadja ellenben az elméleti kereszténységet és hangoztatja, hogy a megváltás nem a helyes út pusztá ismeretében, hanem a helyes úton való járásban áll. Közömbös, hogy az ember Isten akaratát megismeri-e, ha azt nem cselekszi. Az igaz Istent objektíve megismerhetjük, anélkül, hogy életünkkel alkalmazkodnánk hozzá. Ezen elméleti kereszténységnél, igazhitűségnél helyesebb azonban még Isten ismerete nélkül is, de helyesen *élni*.

A pogány vasárnapi kereszténység, a ravasz epikureizmus és eudaimonizmus helyett Krisztus feltétlen követésére van szükség a szenvedés útján. Nem szabad a kereszténységet olymódon megvalósítanunk, hogy elméletté tesszük, pusztá tanítmánnyá, tettek és bensőség helyett. Kétségtelen, hogy *Kierkegaard* gondolataiban rigorizmus szólal meg, amely az élet természetes javait megtagadja, és a kereszténységet hibásan a természetesnek elsorvasztása, nem pedig megnevesítése gyanánt fogja fel. Helyes ellenben *Kierkegaard* elgondolásának második eleme, amely *egész* keresztény embert kíván, keresztény félbenmaradság és nyárspolgáriság helyett. Ez a keresztény nyárspolgáriság azonban, bármennyire is elterjedt napjainkban, nem a kereszténység egyetemes és szükségszerű vonása, mert csak ott lép fel, ahol a kereszténységet meggyengült, hanyatló vitalitás hordozza.

29. Ugyanilyen értelemben dönthető el az a kérdés is, hogy vajjon a házasság, de különösen a keresztény értelemben vett házasság lényegileg nyárspolgári jellemű-e? A házasságot, mint minden intézményt a világon, fel lehet használni a nyárspolgáriság melegágyául, de meg lehet telíteni viszont bensőséggel is. A házasságban látják némelyek a romantikus szerelem megőljét, mert a házasság biztosítja a szerelmi birtoklást, tehát kényszeríti a szerelmet, holott ennek életeleme a szabadság és az állandó küzdelem a szeretett fél megtartásáért, az állandó veszedelem, hogy elveszíthetjük azt, aki nekünk adta magát. A valóságos helyzet e gondolatmenettel szemben az, hogy a hűség, a minden időre szólóság, az örökkévalóság intencionálása, tehát a lelki házasság a szerelem lényegéhez tartozik. «Szeretlek téged, de csak bizonyos ideig» — ez a gondolat értelmetlenség a szerelem emocionális *a priori* jelentése szempontjából. A hűségtől, felelősségtől és morális feladatoktól, vagyis

a házasságtól elszakított szerelmi élet a saját mivoltától és a lélek mélyebb rétegeitől szakadt el, nem is szerelem tehát többé, hanem csakhamar az elszigetelt érzékiség formáit ölti fel, tehát nyárspolgári lesz. így épp a házasság nélküli szerelmi élet nyárspolgáriság, amelyből csak a házasság emelheti azt ki, mert magasabb értékekkel hozza az elszigetelt érzéki gyönyörértékeket kapcsolatba, a nyárspolgáriság ellenben, amint említettük, épp az érzéki gyönyörnek a magasabb lelki szféráktól elszakadt önállósulásában áll.

30, Gondolatmenetünket összefoglalva, a nyárspolgáriságot szellemi vagy társadalmi vezetőhelyen dekadensnek találjuk, mert egyoldalú uralma az élet hanyatlását és az életirígység értékhamisításait jelenti. Hanyatló társadalmak és korszakok jellegzetes tünete a felkapaszkodottak elszaporodása és lelki diktatúrája. Népvándorlás folyik ilyenkor felfelé, a nyárspolgárok előretörése. Nem az a baj ilyenkor, hogy a valóban rátermettek kispolgári sorból is felemelkedhetnek, hanem, hogy ilyenek csak kevesen akadnak, hogy a tömegek felemelkedése csak külsőleges, és mindenütt a színvonal leromlására vezet.

Ha azonban a nyárspolgárok alárendelt, teherviselő helyzetben, az Őket megillető helyen maradnak, akkor a nagyságot életirígység nélkül elismerik. Ez az egészséges nyárspolgári hordozóréteg rokonszenves és hasznos jelenség, kötelességteljesítő, megbízható, társadalomfenntartó elem. A nyárspolgár rendszerint pénzét, véré, családja jövőjét áldozza fel az államért, mindig csak kötelességeire figyelmeztetik, de jogait nem sokat hangoztathatja, mert azt a vezetők nem tartanák lojálisnak.

Igaz, hogy a nyárspolgár a reáarakott kötelességeket és terheket nem egészen szabadon, hanem jórészt kényszerből viseli. Ezt a kényszert azonban voltaképp szívesen veszi, mert ez természete szerint való. A teljes szabadság

nem a nyárspolgárnak való, ez megtántorítaná és alá-
szédítené a romlásba. Jóindulatát azonban mutatja,
hogy kényszertől támogatva és szűk körre szorítva, leg-
alább is közepesen megállja helyét erkölcsileg. Csak a
való tényállást fejezi ki az a tréfás mondat, hogy a nyár-
spolgar szívesen teljesíti kötelességét, mert kénytelen azt
teljesíteni. A nyárspolgar így tagadhatatlanul humoros
lény lesz, de nem támadást, hanem védelmet érdemel.
A csúfolódást és bosszantást az uralomratörő, életirigy-
ségtől fűtött, dekadens nyárspolgariság érdemli csak meg,
de a jóindulatú, igazságszerető, szerény nyárspolgárt
Dickens szerető humorával kell szemlélnünk.¹¹

VI. A könnyen törekvő (impulzív) ember.

1. Mi az élet? Erre a kérdésre bölcséletileg *Max Scheler* mellett *Klages* felelt meg mélyen, ha eltekin-
tünk attól a vélekedésétől, amely mindennemű szel-
lemben tévesen diabolikus és életellenes princípiumot
lát, a lelket pedig az élettel azonosítja. A kép fogalma
az, ami *Klages* felismerése szerint fontos az élet megérté-
sénél: bölcselőnk az életet léleknek tartja, amely képe-
ket valósít meg, a képekben önmagát fejezi ki. Az élet
testekbe tagolja magát, képekben él. Hazája a képek
valósága. Lényege a kifejezés, megérzőkítés, művészi
ábrázolás. Lélek és test között ugyanaz a viszony, mint
a szó és értelme között: a lélek a test jelentése. A kettő
között *Klages* nem oksági kapcsolatot tesz fel, a testben
nem valamely életerő oksági hatását látja. Szerinte nincs
életerő, a fizikai erők mintájára elgondolva, mert az
életerő energiáit nem lehet grammcentiméterekben meg-
adni. Az életerő elmélete ellenmond az energia meg-
maradása elvének, mert nem növeli a szervezet energia-
mennyiségét, mégis mozgat, ami energiának a semmiből
való előállítását jelentené.

2. *Klages* elméletében csak az a mozzanat a téves, amelyet nem oszthatunk, hogy ő a lelket elvitalizálja, egészen a vitális létrétegbe helyezi el, holott a specifikus lelki egy fokkal magasabb létkategória a vitálisnál. A lelki létréteget jellemző bensőség és egyéniség a tisztán, elszigetelten elgondolt vitalitásnál hiányzik. Az élet sohasem benső, anyagtalan, nem-érzékelhető tudat-folyamat, hanem külső, vagy legfeljebb belső (térbelileg belül-levő), más szóval: testi. Kifelé, az anyag meghódítására irányul. E centrifugális irányt kiegészíti a centripetális és centrális: a szervezet belső építőmunkája, így lesz a kifeléirányulás teljessé: az anyag átszervezésévé, az élet által való magáévátétel és feldolgozás útján. A testnek megvannak a maga külső és belső szervei és működése, külseje és belseje. E vitális megnyilvánulások azonban, amennyiben eltekintünk a lelki párhuzamtól, a velük járó érzetektől, szemléletektől és affektusoktól, mindig az anyagban és erre irányulva mennek végbe. Az élet lényegileg extrovertált: reflektálatlanul, naiv módon kifelé irányuló tevékenység. Igaz ugyan, hogy a lelket is áthatják a vitális folyamatok, vagyis vitális érzelmek, hangulatok, indulatok, ösztön-megnyilvánulások, vágyak, affektusok, vitális emlékezés stb. keletkeznek benne. Ezeknek a vitális lelki jelenségeknek minősége azonban épp kifelé irányuló, a saját megérzéskítésüket, megtestesítésüket, külső alakban, képben való kifejeződésüket intencionálják.

3. Az élet a képszerűségnek megvalósítására irányul a testi világban. A test plasztikája a biológiai élet értelme. A szemlélődés (kontempláció) is a képszerűre, szemléletesre irányul, de épp szemlélődőn, nem tevékenyen, vagyis nem képek külső megvalósítására. Mind a kontempláció, mind az akció szemléletes, de a tevékenységet a képek, mint külső valóság, itt és most, megvalósítandó feladatok,

A kontempláció is tevékenység, de tisztán lelki és magára a lélekre irányuló, befelé forduló. A tevékenységnek eszerint háromféle értelme van: legtágabb jelentésében tevékenységnek nevezzük a hatáskifejtés mindenfajta módját, tehát a befelé irányulót, a tisztán lelkit és elmélyedőt is, aminő pl. a szemlélődés és az elvont elmélkedés (reflexió, meditáció). Szűkebb értelemben a tevékenység mindig kifelé irányul, de lehet nemtudatos is. Legszűkebb értelemben az akarati és kifelé irányuló tevékenységet nevezzük így.

Az élet képek megtestesülése, öntudatlan célszerűséggel folyó, kifelé irányuló törekvés és tevékenység. Ha a tölgyről makk esik le és meggyökeresedik, akkor új fa növekedik fel az erdő talaján, a régihez mindenben hasonló. Talán a régi fa él benne? Ez nem lehetséges, mert a régít kívághatjuk, elégethetjük, de az új akkor is vidáman nő tovább. Vagy talán a régi élőlény anyagából megy át valami az új élőlénybe, és ez tartja fenn a hasonlatosságot? Ez is lehetetlen, mert tudjuk, hogy az élő szervezet, folytonos anyageseréje következtében, régi anyagát egy idő múlva teljesen újjal váltja fel. Mi tehát az, ami az ivadékok ezrein át szakadatlanul fennmarad? Egy kép, felelhetjük *Klages-szel* együtt. A tölgynek, fenyőnek, hálnak képe visszatér a faj példányaiban. Ez a kép azonban folyton átalakuló kép, mert nincs két teljesen egyforma élőlény, az egyazon fajhoz tartozó példányok között sem.

A vitális lelki folyamatok is extrovertáltak. Kifelé irányuló jellegüket mutatja a vitális tudat elemzése is. *Max Scheler* kimutatta, hogy a vitális tudat a belülről megélt test tudata, és a vitális lelki folyamatok erre a test-énre vonatkoznak, a benne megtestesült élet egészségét vagy betegségét, fiatalságát vagy alkonyát, veszélyeit, a test egészének állapotait stb. jelzik.

4. Az élet természetének megfelelő, a vitalitással össz-

hangban álló és így az életértékek felé forduló jellem-típus tehát nyilvánvalólag az, amelyben nagy a kifelé fordulás és a megnyilatkozásra törekvés, továbbá, amely a saját érzelmeit és indulatait erősen, de reflektálatlan közvetlenséggel: tehát vagy naivitással vagy ösztönös életrevalósággal és életművészettel meg is nyilatkoztatja. Ez a könnyen-törekvő ember, akinek lelkülete kifelé fordul, ösztönös és naiv, mint maga a vitalitás. A vitalitás jegyében álló típus nagy extrovertáltsága, amely csak csekély introverzióval párosul, ezáltal épp ellentéte a lelki értékektől irányított típusnak. Nem szemlélődő, elmélkedő és elmélyedő, impulzusai, megnyilatkozási törekvései és cselekedetei közé nem ékelődik erős önfigyelés és önmagára eszmélés, amely a külső létezésről elszakíthatná, az élettől elidegeníthetné és gondolkodása központjába a saját lelki problémáit állíthatná. Magaviselete kényszer nélküli, az élet mi-voltának vérmes sóvárgása és alakítóereje nyilvánul meg benne.

5. A könnyen-törekvés (impulzivitás) alapja a fel-fogás mozgékony-sága, lényege pedig a megnyilatkozás közvetlensége. Amint *Klages* találón mondja, két ember közül az az impulzívabb, amelyik nagyobb mértékben hajlandó a benne támadó érzelmeket kifelé levezetni. Rokonságát a vitalitással leginkább az a körülmény teszi szembeszökővé, hogy a saját természetétől vezetteti magát, de ugyanez a körülmény rejtje magában azt a veszedelmet is, hogy zsarnokoskodóvá lesz. Nagy mozgás, gyakran külső nagyarányúság is, és szilaj ság, erős indulati hullámvész jellemzi. Lelki tempója élénk, kedélye rugalmas és víg színezetű, felfogása gyors, néha villámgyors, széleskörű, de nem nagyon mélyreható, viszont néha bámulatos sokféleséget ölel fel. Gondolatai simán, megakadás nélkül kapcsolódnak egymásba. Nem annyira a rendszeresség, mint inkább az ötletek, néha a pillanat

embere. Gyengébb oldala azonban a cselekvések következetes felépítése, szilárd megtartása egy vezérgondolatnak. Viszont extenzív sokoldalúság jellemzi. Mozgékony, jókedvű, beszédes, sőt némelyikről elmondható, hogy mindig ő beszél, sokat és gyorsan. Egy pillantással sokat meglát és megítél gyakorlati szempontból a külső valóság körében, pl. egy nagyobb társaság tagjainak öltözkését, az utolsó gombig. Szereti az élénkséget színekben és hangokban, az exotikumot és a bizzart, nem ritkán a zajosat és rikítót, pl. a feltűnő nyakkendőt, túlélénk ruhát, katonazenét, kiabáló hirdetést (reklámot) stb. Semmit sem felejt el, kivéve azt, amit el akar felejtetni, de ezt igen gyorsan és alaposan. Ha bármi okból, pl. alkoholfogyasztás, ivás következtében, egyéniségének nemesebb arányossága meglazul, eredeti tulajdonságai elfajulnak, eltorzulnak, akkor megfontolatlan és durva. Idegen környezetben megnyerő és tisztelettudó, csakhamar az egész házban kiismeri magát. *Kretschmer* ciklotim típusának néhány, általa leírt, konkrét esete, példánya szép példa egyúttal a mi könnyen törekvő embertípusunkra is. Anélkül, hogy a ciklotim embert azonosnak mondhatnók típusunkkal, az említett példák-ból fenti jellemzésünkbe néhány vonást szemléltetésül átvettünk, mert hiszen ezek a *Kretschmer-éle* példák valóságos és gondosan tanulmányozott ember-egyedek lélekrajzai, és másfelől sok impulzivitást tartalmaznak. A könnyen törekvő ember vidám és közönyös. Sokkal értelmesebbnek tartja magát, mint az elmélyedő embert, ezt nem nagyon szereti, megveti mindazt, amit ez szeret és megfordítva. Családiasán viselkedik, derűs, semmi sem okoz gondot neki, él-hal a szórakozásért és élvezetekért, nem szereti a komoly gondolatokat, gyűlöli az álszenteskedést, a természet valódi gyermeke. Hajszolja a külső élményeket, de nemcsak ezeket élvezi, hanem magát az élmény-kereső, vagy -átélő funkciót

is: nemcsak a jó bor zamatát, hanem a mámort, nemcsak a sikert, hanem a kalandot és veszedelmet is stb. Az impulzív nőt testi-lelki kecsesség és könnyedség jellemzi.

Az impulzív embert önmagán nyugvó, meggyőződéses önérzet tölti el. Ez nem ritkán hencegésig és önteltségig fajul, vagyis — *Aristoteles* meghatározása nyomán — oly ember, aki nagyobb tettekre tartja magát képesnek, mint amekkorákra valóban képes.

6. Az impulzív ember első válfaja a nemes és erős vitalitást hordozó ember: a bátor ember, a vitéz harcos, aki kalandvágó, vidám, vállalkozó szellemű, hódításra törekvő, a nemi élet szempontjából is kalandkereső, hódító, szilaj és tékozló, de lovagias és áldozatkész is. *Platón* adja e típus első rajzát a *Politeia* «őrei»-ben. Ebbe a típusba tartozik minden fiatal, életerőtől duzzadó népnél a harcosok rendjének tagja, aki nemes, de nemcsupán rangja és kasztja, hanem az általa hordozott vitális értékek szerint is. Hanyatló társadalomnak nemessége vitális szempontból álnemesség, példa rá a nagy francia forradalom nemessége, amelyről *W. Sombart* kimutatta, hogy nemesített szatócsokból állott, vagyis épp ama társadalmi rétegek leszármazottaiból, amelyeknek tagjai e nemesség uralmát és előjogait megsemmisítették¹². Némi ötvözzettel a szellemi értéktípusból, előtünk áll a lovag, a «félelem és gáncs nélkül való», a lovagság virágkorából, az igazi lovag, a népvándorlás még el nem koptatott vitalitású népeinek megkeresztelt és vallás-erkölcsi idealizmussal áthatott sarj a, aki a saját nemtelen indulataival szemben is vitéz, úr és győző, aki szereti a veszedelmet, kiszámíthatatlanságot és valószínűtlenségét, megveti a biztonságot, kényelmet, ökonómiát és meghódoló hajlamokat, de védi a gyengéket és elnyomottakat.

7. Az impulzív ember második válfajába a mozgékony,

sürgő-forgó, mindennemű rendezésben, egyesületesdiben, látványosságban, előkészületben, szervezésben, toborzásban résztvevő, élénk, beszédes, hangos emberek tartoznak. E kénese-lelkek a nyugtalan tevékenységet magáért a tevékenységért keresik. Vállalkozó szellemük mutatja rokonságukat az előzőleg tárgyalt altípussal, a vitális értékeket hordozó emberrel, kifelé-irányulásuk és könnyen, valamint változatosan tevékeny voltak pedig az impulzív főtípusba való tartozásukat teszi nyilvánvalóvá.

ők az izgalmi tevékenység emberei, mert kifelé fordulásuk izgalmi jellegű: a nyugtalan és szakadatlan tevékenységben élük ki önmagukat. Élelmesebb módosulás*ban — és a harmadik altípushoz, a gyakorlatias cselekvőhöz, a feszültségi kifelé forduláshoz átmenetet alkotva — soraikból kerülnek ki a «flott» kereskedők, szónokok, újságírók, akiket temperamentumosság, «sváda», talpraesettség (*Schlagfertigkeit*), munkabírás és a munkában örömet találás, «élan», merészség, lendület, szeretetreméltóság, elfogulatlan modor, konjunktúra-érzék, az emberekkel való beszélni- és bánni-tudás jellemez. Gyakran naiv módon kíméletlenek és tapintatlanok, de büntetendő cselekményeket, társadalmi kisiklásokat nem követnek el.

Gondtalanok, mozgékonyak, azért e típus veszedelme, hogy gondatlansággá és felületességgé fajulhat el; az impulzív ember kifelé forduló, megosztott figyelme, amellyel az egyszerre az egész osztállyal foglalkozó tanítónak, tanárnak, a hallgatóságát állandóan szemmel tartó szónoknak, a karmesternek, a vezénylő katonatisztnek, a kocsivezetőnek a világvárosok nagyforgalmú utcáin stb., rendelkeznie kell, elfajulhat a figyelem futólágosságává és elterelhetőségévé. Az élelmes és nyugtalanul mozgékony ember akarata továbbá könnyen felkelthető, de nem okvetlenül erős. Viszont előnye e

típusnak, hogy tüzes, eleven, hajlékony, semmi jónak nem elrontó ja, mindennemű szórakozásra kész, nem savanyú kedélyű, nincs megterhelve meg nem emésztett élményekkel, lelkileg rugalmas, ezért derűs, mindennemű rosszkedvtől tevékenységgel szabadítja meg önmagát. A mozgékony és nyughatatlan ember beteges, elfajult változata a nyugtalanul csapongó, szeszélyes, következtelen és állhatatlan ember, akinek törekvés-irányai hirtelen megszakadnak, elvágatnak, ugrásszerűleg változnak.

A tevékeny ember jellemző szükséglete, hogy valamit elintézzon, különben nem érzi jól magát. Szükséglete továbbá a változatosság is, mert nem várja meg, amíg a történések keresik fel őt, hanem eléjük megy, felkeresi őket, és azután továbbhalad.

9. Az izgalmi tevékenységgel szemben, a feszülten (pregnánisan) tevékeny, vagyis a gyakorlatiasan cselekvő ember nem nyughatatlan, hanem ernyedetlen. Sokkal ügyesebb és élelmesebb az izgalmi típusnál, ő az igazi tett-ember, ő is mozgékony és könnyen törekvő, de fegyelmezettebb, szabályozottabb, bizonyos fokig józanabb, akarata és figyelme feszült, acélos és célirányos. A feszültségi extrovertáltság típusát tehát egyfelől az akaratember típusa, másfelől pedig a józan emberé ötvözi: átmenet nyílik innen az impulzív típusból a nyárspolgár felé. Az izgalmi extrovertáltság esetében még szabadabb, kötetlenebb és kihasználatlanabb, csak néha kissé felületes, könnyű fajsúlyú vitalitás a feszültségi kifelé forduláznál már némi korlátozást és elnyomást szenved. A józan elem hasznossági beállítottsága itt elősködik a vitalitáson, fogyaszt valamit abból.

10. A legszűkebb értelemben vett, tehát kifelé irányuló, akarati és józan tevékenységben van valami tagadó elem és önző törtetés. Ez a vak és mohó tevékenység irtotta ki az őserdőket, hogy papirost készítsen

belőle újságjai számára, ez fűtötte északon a hajók kazánját akkor nagy bőségben tenyésző, de ma már kihalt vagy kihalóban lévő madárfajok tömegeivel, ez irtja ki a legkülönfélébb állatfajokat vadászattal, nyereségvágyból, de kiirtotta az északamerikai bennszülötteket vagy a déltengeri szigetek lakosságát, általában hovatovább kiirtja a kezdetleges fajokat alkohollal, vérbajjal, gümőkórral, kartáccsal, rabszolgamunkával, amely pl. Afrikában a nagyhatalmak részéről ma is hivatalosan és embertelenül gyakorolt szokás. *Klages* helyesen hangsúlyozza, hogy ez a tevékenység életellenes, gépekkel és eszközökkel rablógazdálkodást űz a természetén és életén, hogy azt leigazza és uralma alá hajtja, de elgépiesíti és elintellektualizálja az embert is, elszegényíti, elnyomja, elferdíti és kiéhezteti annak ösztöneit, életfolyamatait és hangulatait, tehát bolygónk arculatát idővel sivataggá változtatja, és az emberiséget ennek alkonyához vezeti el, ha csak az emberi lélek egyéb erői sikeresen meg nem gátolják ebben.

Az élet nem tűri a szabályt, lényegéhez tartozik bizonyos művészi szabálytalanság. Szabályok kizárólagos tisztelete összetöri az élet virágait és csodáit. A vándormadarak hol későbbben, hol korábban költöznek el. Az emberi test jobb fele semmiben sem pontosan ismétlődő tükröképe bal felének. Az akarat tevékenységnek ellenben rendezett világra van szüksége. A tevékeny akarat uralmához szükséges a változás és változatosság lefékezése és szabályok közé szorítása. A szabályozottság pontos ismétlődés. Az üzletek és hivatalok minden reggel és este pontosan óraütésre nyitnak, illetőleg zárnak, a gyorsvonat ma ugyanabban a percben indul, mint holnap vagy tegnap. Az akarat tevékenysége önmagunk fékezését és szabályozását: önfegyelmet is kíván, mert kényelmetlenség és fáradság ellenére is folytatni kell a munkát és igyekvést, amíg célját el nem éri. Az önfegy-

lem kétségkívül erkölcsi érték, de csak akkor teljes érték, ha magas erkölcsi indításból származik. Ha ellenben csak vakon a haszon akarása indítja, erkölcsi értéke hiányos, sőt életellenessége következtében értékellenes mozzanata is van. A szabály, fegyelem és kötelesség továbbá magával az erkölcsi értékkel szemben másodlagos és nemleges. A kötelesség és szabály az erkölcsi jónak csak nemleges kifejezése: az erkölcsi rossznak vagy a jó elmulasztásának, meg nem valósításának tilalma. A szabály még akkor is tilt, amikor a jót parancsolja, mert valójában csak a jó meg nem tevését tiltja. Mert rossz hajlamaink is vannak, azért van szabály és lesz a jó másodlagosan kötelesség is, vagyis nem szabad a jót, rossz hajlamainknak engedve, elmulasztanunk. Aki valamely jót egészen szabad lélekkel, szeretetből tesz meg, annak számára a jó nem szabály, azt megsértendő, ha neki a jót parancsolnánk. A gyermekét egész lélekkel szerető édesanyával szemben értelmetlenség és a legdurvább megbántás volna, ha gyermeke iránt való, legegységesebb és legáltalánosabb, törvényszabta kötelességeinek teljesítésére intenők: pl. arra, hogy adjon enni gyermekének stb.

Az önfegyelem mozzanatával a tevékenység szellemi, erkölcsi elemet vesz fel magába, és öntevékeny, szabad gondolkodóerővel törvényt, szabályt keres, amelynek magát aláveti. Ez *Kant* moralitása, amely nem az igényes, tartalmi értéket, hanem a «kell»-t, parancsot és kötelességet látja elsőlegesnek, tehát az értéknek azt a nemleges, formai és tiltó oldalát, amely valójában másodlagos. Józan, az érzelmeket aláértékelő és lehetőleg az erkölcsi érték területéről kiiktató, értelmi és akarati erkölcsiség ez, tipikusan újkori jelenség, amely minden rigorizmusa és férfiasága, sőt esetleg hősiessége mellett is öntudatlanul a hasznosság felé fordul, és mindig tartalmaz valami életellenességet, az erkölcsiség igazi mi-

voltát pedig elszegényíti és eltorzítja. A moralitást elsőlegesen a személyiség és tulajdonságai hordozzák, tehát oly mély rétegek, amelyek az akarat szándékosságával közvetlenül el nem érhetők, és így, bár szellemi természetűek, sőt épp, mert szellemiek, rokonságban állnak az életnek szintén irányzatosság és szándékosság nélkül való, ösztönös alakítóerejével. A moralitás *Kant-féle* felfogása lélektanilag megáll a tudatosság, célzatosság és akaratlagosság rétegénél, amely az erkölcsiségnek csak másodlagos területe, és amely mivoltánál fogva a vitalitással feszültségben áll.

A tevékenységben rejlő életellenes lehetőségekkel szemben, amelyekre már *Rousseau*, majd *Nietzsche* is, legújabban pedig *Klages* és *Scheler* mutatott rá, a gyakorlatias cselekvés emberénél a vitalitás javára billenti a mérleget a mozgékonyság és ügyesség. Az utóbbi főleg érzelmi, ösztönszerű adomány, az érzelmeknek az a képessége, amely a cselekvést alakítja, szögleteit legömbölyíti, merevségeit és feszültségeit föloldja, lefolyását simává és gördülékennyé teszi. Az ügyetlenség, merevség és szögletesség egyfelől az érzelmi életnek valamiféle fogyatkozásából, vagy legalább is az érzelmi megnyilatkozás gátoltságából, másfelől az ösztönösségnek, érzelmi tapintatnak helyére lépő tudatosságból erednek.

10. A tudatosságról és az akaratlagosságról említettük, hogy eredetileg mindig bizonyos meghasonlottságot, elidegenedést jelentenek tárgyakkal szemben. Ezáltal azonban bizonyos fokig saját magukat ítélik elégtelenségre, felületességre és sikertelenségre, önmagukat gáncsolják el. A célzatosság mindig hamis és természetellenes.

Az érzelmi együtttható és az ösztönösség, e tipikusan impulzív jellemvonás ellensúlyozza a kétségkívül szintén meglevő akarati és értelmi jelleget a gyakorlatiasan cselekvő ember típusánál.

ii. A józansággal ötvözött impulzivitásnak és egyúttal az akaratember típusának másik formája a hatalomra törekvő ember, akár inkább a saját hatalmának kiterjesztésére, akár pedig inkább az idegen akarások megtörésére irányuljon. A hatalom következményes szellemi érték, szellemi haszonérték, mert szellemi értékek megvalósításának eszköze lehet. A hatalmi típus tehát részben az egyoldalú szellemi értéktípusok közé is sorolható. A vitális típusba tartozik azonban a hatalom embere törekvéseinek kifelé irányuló nagyvonalúsága folytán, a józan ötvözetet pedig az akarati és a vele kapcsolatos számító, hideg értelmi jelleg adja bele. Elárulja gyakran a vitális típus megletelét az abszolutisztikus hajlamokkal ellátott hatalomemberekénél gyakran tapasztalható meleg szív és kedély. A «magánéletben», «egyénileg», vagyis, ha nem a hataloméért folytatott küzdelemről van szó, rendszerint jószívűek: ez a körülmény a benső összhang hiányáról tanúskodik a hatalomra törő lélekben, amelynek vitális melegsége nem rokontermészetű a hatalom akarásának szkizotim hidegségével.

A hatalomember típusában értékelenes lehetőség és az értékelenes típusok felé való átmenet mutatkozik. Ez a típus végre is z.% önállítás, az én-érvényesítés felé fordul, amely a hatalmi önzés különböző fokozatain át a *Nero-k* hatalmi örjörigéséig nőhet. Az egyoldalúan hatalmi ember továbbá relativista, nem hisz az önértékekben és a tárgyi érvényű, időfeletti igazságban. Ha érdekei úgy kívánják, akkor természetesen ügyesen tudja titkolni kételkedését, vagy legalább is, nem hangoztatja azok előtt, akiktől emelkedése függ, és akik ezt tőle rossz néven, vehetnék. Számára ugyanis a kételkedés és az elvtelenség szintén csak a hatalom elérésének és növelésének eszközei., Nem önmaga előtt való őszinteségből és becsületességből kételkedik, hanem, inert a saját hatalmát az értékek és az igazság fölé helyezi, és ezáltal a saját értékmegismerő képes-

ségét is megvakítja. A hatalomért élvitelenségre is kész, az elvhűségben az élettől és a valóságtól idegen, számára ellenszenves hóbortot lát.

A szélsőségesen hatalmi típus minden más törekvését a hatalom akarásának rendeli alá. Hatalmi érdekei szerint választja barátait, köt házasságot. Irodalmi, humanitárius vagy tudományos működése csak ugródeszka a hatalom elnyeréséhez, és minden mozzanatában a hatalom vágyától vezettetni magát. A hatalomvágytól elfogott művész ellenséget lát abban a társában, aki más stílusban merészel alkotni, mint ő, a tudós abban, aki másképpen gondolkodik; életcéljuk pedig nagyjából az összes tudományos, illetőleg művészeti bizottságok, társaságok és intézmények egyesített elnöki székében jelölhető meg.

Ha a hatalmi embertípus a csapongó, nyugtalan típusal egyesül, akkor a hatalomra szomjas ember az eredmény, akit lépcsőfokról lépcsőfokra űz a hatalom vágya, anélkül, hogy nyugalmat találna.

12. A nyílt, erőszakos hatalmi típussal szemben a sima diplomata befolyásolni, megnyerni és rávenni, nem kényszeríteni akarja az embereket, hogy akaratát elfogadják. Értékellenes formái: a csaló, a szélhámos, a ravasz, az intrikus és a hazug.

13. A könnyen törekvő ember igen rokonszenves válfaja negyedik altípus: a hevülékeny vagy lobbanékony (szangvinikus) ember. Részben ezt a lélekalkatot fedezte fel *Kretschmer*, «hipomániás» temperamentum néven. A lobbanékony ember hajlamos a hízásra és a cukorbetegségre, arca piros-pozsgás. Nyílt és őszinte, nem tud titkolni, takargatni, zárkózottságra és diplomáciára nem képes, ravaszkodásai és esetleges színlelési kísérletei jelentéktelenek, viszonylag ártatlanok és oly naivak, hogy átlátszóságuk inkább megnyilatkozásnak, mint eltitkolásnak illik be. A lobbanékony embernek kevés hajlandósága van a türelemre, várakozásra. Ilyenkor eleinte nyugtalan,

később dühös. A többiek, akik közönyösebbek, magatartását ilyenkor humorosnak látják.

A lobbanékony ember könnyen hevül és cselekszik. Szívvel-lélekkel csinál mindent, segít, harcol, küzd a jóért, méltánytalanságok megszüntetéséért, visszaélések és gaztettek ellen, akkor is, amikor más ember óvatosan viselkednék, sőt a beavatkozástól tartózkodnék, tehát akkor is, amikor, ha megfontolná, látná, hogy a beavatkozás esetleg nem lesz mindenben hasznos, de főleg önmagának fog ártani vele. A szangvinikus ember azonban ilyen esetekben nem nézi a saját érdekeit, éppúgy nem, mint amikor azokról van szó, akiket szeret, akik elé tehát «a lelkét is majd' elébe önti». Ha valamely szenvedés látása résztvevő impulzust váltott ki lelkéből, akkor önfeledten, habozás és kicsinyesség nélkül siet segítségére, összes lelki energiáit mozgósítva. Ha ösztönös emberismerete meg nem óvna, ügyes csalók — érzelmileg is — teljesen kifosztanák és kihasználnák. Aki ugyanis bánni tud vele, annak az ingét is odaadja. Bizonyos értelemben és mindent összevéve, mégis a szangvinikusok nagylelkűsége viszi előre a világot, noha ezt a nagylelkűséget néha pazarolják is, méltatlan személyekre és tárgyakra. *Beethoven* szép példa a szangvinikus emberre.

A szangvinikus alapján véve könnyen törekvő és mozgékony, ha mindi árt egyes esetekben ezek a tulajdonságok ellentéteikbe: tunyaságba és lustálkodásba is átcsaphatnak. A flegmatikus ember mindig lassú: ha valaminek idenyujtását kérjük tőle, mintha nagyot hallana, oly nehezen mozdul, még abban az esetben is, ha udvarias. A lobbanékony ember ellenben ilyenkor oly hevesen előzékeny, hogy az útjában álló vázát is feldönti.

A lobbanékony érzelmei meleg, szerető jellegűek, igenlők, de a vitális szeretetben és rokonérzelemben gyökereznek. A vitális szeretet biológiai talajból fakad, egyes fajtáiban az állatoknál is előfordul. Az embernél ugyan

mindig egyúttal lelki-szellemi természetű is, de még sem annyira átszellemült, mint a tulajdonképeni szellemi szeretet, pl. a felebaráti szeretet vagy az időfeletti értékek szeretete.

A lobbanékony ember hajlamos a könnyelműsége és az akadályok alábecsülésére. Az akadályok fennállását elfelejti, vágy nélküli kielégülést talál a pusztá elgondolt teljesedésben. Jellemzi a még el nem ejtett medve bőrére való ivás. Itt nyílik átmenet e típusból értékellenes irányba: könnyelműségbe, nemtörődömségbe, élhétlenségbe, elfásultságba, tétlenségbe, amelyet a szalmalángolás nem tud leplezni, oblomovizmusba stb. A józanság több sikert és nagyobb hatékonyságot jelent, mint az a lobbanékonyág, amelyet a korán-örülés jellemez.

14. Az impulzív embertípus két válfaját: a nemes vitalitást hordozó embert és a lobbanékonyt a vitális (nem tisztán szellemi) odaadás képessége jellemzi. Magának az életnek lényegéhez tartozik, amint *Scheler* észrevette, nemcsak a harc, létküzdelem, vetélkedés, hanem épp ilyen eredeti sajátosság gyanánt a vonzalom és jóság is. Egyfajta sajátosan vitális vonzalom az is, amelyet *Klages eros-nak* nevez, és amelynek előfordulása a szangvinikus és a nemes vitalitást hordozó típus közös jellemzője. Ez a vitális *erős* állatokra, sőt tárgyakra is kiterjedhet, de a tárgyaknak úgyszólván a lelkét ragadja meg. Ha szerelmesét valaki a vízből, önmagára nem gondolva, kimentí, ha egy virág illata vágyat kelt bennünk iránta, és leszakítjuk, ha egy drágakő ragyogása valakit faszéinál és sóvárgást ébreszt fel benne utána, úgy a vitális *erős* jelenségeivel állunk szemben. Ez a vitálisán erotikus kötöttség nem a birtoklás önző akarása, pl. nem a fősvény ragaszkodása kincseihez, noha ez előbb üttetné magát agyon, mint kincseiről lemondana, hanem a hozzátartozóság érzelme, amely a kezdetleges embernél nagyobb

mértékben található még meg, mint a civilizálnál. Ilyen kapcsolat köti a harcost íjjához, lándzsájához, harci paripájához (amelyeket sírjába is magával visz, vagypedig temetésén áldozatul égetnek el), hazájához, szülőföldjéhez, a röghöz, lakásához, telepéhez, állatokhoz és háziállataihoz.

Mindig a vitális *eros-han* gyökerezik — legalább is egyfelől — az, amit szerelemnek nevezünk. Az erős, szenvedélyes szerelem impulzív megnyilatkozás. A szerelem szót azonban bizonyos fokig a nemi szerelemnél tágabb értelemben is használhatjuk, így szerelem mindaz a várázs, amelybe pl. valakinek kedvessége, szeretetreméltósága, kiválósága, esetleg művészete stb. ejtheti lelkünket. Ugyanezt a szexualitástól mentes szerelmet érezhetjük tárgyak, elvont fogalmak és közösségek, pl. a haza iránt is. A mágikus, elbűvölő mozzanat az, ami a nemi és a tágabb értelemben vett szerelem közös sajátossága.

A vitális *erős* bizonyos vitális pietást is jelent. Ilyen kegyeletesség köti a gazdát ahhoz a fához, amelyet ültetett és ápolt, ilyen köti az embert oly tárgyakhoz is, amelyek földi zarándoklásából egy-egy, hol szomorú, hol vidám szakasznak jelképeivé váltak.

15. Az önzés nemcsak az erkölcsiségnek, hanem a vitalitásnak is gyengesége, és ugyanilyen megrongálódása a társadalom alkátának is. A társadalom viszonyai vitális kapcsolatokat is feltételeznek. Az önző ezeket szétvágja, elszigeteli magát, egyre inkább a saját személyére korlátozódik, tehát hajlamos a felfuvalkodásra, fontoskodásra, magányosságra, könnyen tompul el és válik szkizoid idegbeteggé, akinek érzelmi élete elhalóban van. Amint az egyén életében némely körülmény, pl. a csalódott bizalom vagy betegség, az önzés jelenségeire vezethetnek, éppúgy a társadalmak betegségével vagy szennyítésével is az önzésnek kormányzó életelvvé növekedése jár együtt. A hanyatló vitalitás vezet mind a hédonisztikus önkiélés-

hez, mind általában amaz individualizmushoz, amely nem ismer korlátot az egyén jogai számára.

16. A szangvinikusok a vitális vonzalom és rokon-szenv emberei, önzetlenek vagy csak naivul, számítás nélkül önzők, meleg és épp ezért egészséges kedélyűek, egyensúly uralkodik megnyilatkozási ösztöneik és megnyilatkozási képességeik között. A hideg bosszúállást nem ismerik. Nem a haszonérték vezeti őket, de nem is a legmagasabb, legnagyobbvonalú szellemi értékek. Cselekvés és célkitűzés tekintetében nem eléggé bölcsök és messzeteintők, ezért vezetőnek nem alkalmasak, de jó harcosok és jó kezdeményezők, akik a megfontolatlanságig önzetlenek.

A szangvinikus ember sohasem ideges. Nemi élete, ösztöniránya egyszerű, élénk, természetes, a normális iránytól el nem térő. A józan típus kényelmes élvező-válfajával ötvözve, a szangvinikus hajlik a jó evés-ivásra, az élet adományainak természetes elfogadására. Sok érzéke van a humor iránt, de a hideg paródia, a maró szatíra, a keserű gúny, tehát minden, ami a komikumban metsző, éles lehet, idegen tőle. A házasságtól gyakran húzódozik, néha kényelmességből és a kedélyes legényr élethez való ragaszkodásból, máskor a szentimentalizmus hiánya folytán, de nem ritkán jószívúségből is: fél, hogy élettársa vagy gyermeke beteg lesz vagy meghal, és ez nagy fájdalmat okozna neki. E tekintetben a kis ködmön-ről szóló magyar népmese kitűnően jellemzi a szangvinikus ember könnyen lobbanó, túlhamar örülő vágj' búsuló kedélyét. A mesében a menyasszony elképze-li, hogy ha majd gyermekük lesz, milyen szép kis ködmönt fog viselni. Közben apja a lakodalmas ebéd-től leküldi a pincébe borért, ott a menyasszony meglát egy nagy sulykot a magas polcon, és eszébe jut., hogy ha kis gyermekük örizetlenül talál egyszer maradni, ráakad a pinceajtóra, az véletlenül nyitva lesz, a gyermek lemegy a pincébe.

ott a sulyok a fejére esik és a gyermek meghal: kire marad akkor a kis ködmön? Közben odafenn elunják várni a menyasszonyt a borral, lemegy hát az apa, hogy utána nézzen, hát ott találja leányát egy hordón üldögélve és siránkozva. A leány elbeszéli bánatát, erre az apa is sírva fakad és elfelejti, miért is jöttek le. Ugyanígy lassanként lemegy a násznép többi tagja is, és az egész társaság addig siránkozik a pincében, amíg egy kevésbé szangvinikus fel nem világosítja őket, hogy korai még a búsulás.

Oly esetekben, amikor értékellenes irányban való elfajulás kezdetei vehetők észre, a lobbanékony ember . lamos az iszákosságra, tékozlásra és erotikus féktelenségre.

A lobbanékony ember nem a merev következetesség embere. Az egészséges érzelmek szavát, az itt és most adódó helyzetek összefüggéseinek ösztönszerű megérzését és a jószívű, emberszerető, a valóságot elfogulatlanul, nyitott szemmel látó állásfoglalást választja, amely mentes minden fanatizmustól, keménységtől és életellenes szabályerőszakolástól. Hevesvérű, könnyen haragra lobban, de rögtön rá, a neheztelés minden maradványától megtisztulva, meg is békül. Ha valami nem tetszik neki, rögtön előnti az indulat, és nyersen, veszekedve kimondja véleményj^ét. Nem arra van teremtve, hogy magábanyelje bosszúságát, és azt érzékenyen, kínlódva bensejében hordozza. Ezzel szemben azonban nem haragtartó, és nem az életirígység (*ressentiment*) embere. Hátsó gondolatok, ármánykodás és érzékenykedés idegenek tőle. Ha alaposan kimennydörögte magát, akkor minden rosszkedve elmúlik.

17. A képzeletnek a jellem szempontjából való fontosságát mutatja a fantasztika típusa, mint a lobbanékony típus egyik elfajulásos válfaja. A fantasztika lelkében a csökkent valóságérzék rovására egy önkényes, csak önmagára hallgató képzelőerő működik, amely őt oly vállalkozásokra

készíteti, amelyeknek kudarcot kell vallaniok, mert az adott viszonyokkal semmiképpen nem számolnak. Ha a fantasztá lélekalkat az elmélyedő típus egyik elfajulásos alakjával: az álmodozó, elméleti idealista típusával vegyül, akkor az eredmény az ideológus, a világboldogító, a rajongó, a doktrinär idealista forradalmár, az ideális anarchista stb.

18. A nyárspolgár közönyös és közönséges válfajává löt-vözött szangvinikus ember mutatja az irányt ama keveréktípus felé, amely átmenet a józan és az impulzív típus között. Ez a parlagias lélek, a szellemi nyárspolgariságnak és a vitális impulzivitásnak egysége, aki nyárspolgár volna, teljesen a haszonérték szolgálatában állna, ha erősebb vitalitása és vitálisabb életmódja a gyengébb vitalitású nyárspolgártól meg nem különböztetné. A parlagias lélek paraszti, nemcsak — ami gyakori eset, tehát e típus példányainak főállományára áll — foglalkozásában, hanem lelkében is. *Kretschmer*, ciklotim embertípusának elgondolásakor, részben a parlagias típust: a *Sancho Pansa-knak* és *Shakespeare* nyers, közönséges, esetlen, komikus, egyszerre lapos és vaskos, népi alakjainak, iparosainak stb., e típusát látta meg. Az impulzív típusnak általában, vagyis minden altípusában van egy nemesebb, hajlékonyabb, finomabb, acélosabb és egy közönségesebb, esetlenebb válfaja: az utóbbit mindig betét színezi a parlagias típusból. A vitális értékek felé forduló típus e kétféle árnyalata megfelel, párhuzamot mutat magának a szerves életnek kétféle irányával és meghatározójával, amelyek: finomság és erő, más szóval: esztétikai és célszerűségi minőség, vagy pedig nemesség és merő hasznosság, törpe előny a földhözragadt létküzdelemre. A magasabbrendű fajok nem mindig célszerűbbek, életrevalóbbak az alacsonyabbrendűeknél, pl. a baktériumoknál és más élősdieknél, de mindig finomabbak, nemesebbek és művészebbek. Gyakori eset a természetben,

hogy egy magasabb fajt egy alacsonyabb, kezdetlegesebb, de épp közönségessége folytán a létküzdelemben erősebb faj legyőz.

19. A lobbanékony és a tevékeny embertípus között átmenet a szangvinikusan tevékeny ember, akit a munkában való hűség és egészséges értelem jellemez. Ezek az emberek ott ülnek minden bizottságban, állandóan munkával túlterhelve, mert engedik, hogy túlterheljék őket. Fáradhatatlanul munkálkodnak. Szívesen veszik a sok és sokféle feladatot. Konkrét és gyakorlati tevékenységet szeretnek: politikait, orvoslást, gondozást, gyámolítást. Társas lények és mindig jókedvűek. Gyakorlatiasságuk mellett megmaradnak szangvinikusnak: az élettapasztalatok őket is, mint minden lobbanékony embert, meglepetésként érik, a nélkül, hogy hasznot tudnának húzni azokból. A tevékenységben rejlő józan elem letompítja és csökkenti bennük az impresszionizmust, ötletszerűséget, rapszodikusságot és a bizarrságot (a mindennapitól való eltérést groteszkség és torz vonások nélkül), tehát a tiszta impulzív vonásokat. Ugyancsak csökkent lobbanékonyosságuk és hangosságuk is.

20. Az eddigi jellemzés folyamán mindenütt megtalálhatónak bizonyult az átmenet a könnyen törekvő típusból a többi típusok felé, annak ellenére, hogy típusunk pontosan elhatárolható és plasztikus. Sőt értékellenes irányban is nyíltak átmenetek. Az értékellenességnek „legfeltűnőbb lélektani ismertetőjele azonban bizonyos nemlegesség, hiányosság: a jellemalkat egységének, a bensőségnek, a személyiségnek hiányossága. A jellem létalapja merő lélektani értelemben is bizonyos következetesség, állandóság, a személyiség hűsége önmagához, és épp ez hiányzik az értékellenességből. Ezért hiányos az értékellenes jellemvonások tipikussága: értéktípusainak, mint ilyeneknek, nincsenek értékellenes válfajaik, mert az értékellenesség nem típusalkotó, hanem inkább

a típusokon élősködő, azokat romboló és felemésztő valami. Mögötte sebek maradnak az eleven jellemalkaton, tátongó ür, kiégettség, fekete semmi. Minden értékellenes jellemvonás továbbá annyiban a nyárspolgári típusba sorozható, amennyiben az önérdeket, hasznót és gyönyört igenli, magasabb értékek rovására. Csak annyiban lehet értékellenes tulajdonságokat egyáltalában tipizálni, típusaink körében elhelyezni, amennyiben a tevékenység irány- és nagyságkülönbségei még felfedezhetők náluk, így vannak kifelé irányuló, extrovertált értékellenes magatartások.

21. A vitális értéktípus körében az első értékellenes lehetőség az életellenesség, mégpedig négyféle formában: 1. mint közvetlen, nyílt és cselekvő életellenesség (nem álcázott és aktív), 2. mint fanatizmus (álcázott és aktív élet-ellenesség), 3. mint életirígység, *ressentiment* (álcázott és nem aktív) és 4. mint irigység, hiúság, (nem álcázott és nem aktív).

22. Közvetlen életellenesség a támadó (agresszív) típus iránya: romboló, roncsoló, legsúlyosabb fokon gyilkoló beállítottság. Három válfaja különböztethető meg, a szerint, amint inkább megbántásra, sértésre, inkább pusztításra, megsemmisítésre vagy végül inkább kínzásra, fájdalom és szenvedés okozására irányul-e. Az első válfajba tartoznak a kötekedők és párbaj hősök, gyakran rossz idegzetű titkos gyávák, akik a saját csekélyebb értékűségük érzelmét akarják túlpótlással megegyezni, az ellenkezőt bizonyítani. Az életellenesség itt életgyengeségbe, nyárspolgariságba megy át. A kötekedő ember (krakéler) hiú és irigy törtető, csak nem az akarnok hízogó, hanem erőszakos válfajából, aki lármás megjelenéssel, más letorkolásával, kihívó és fenyegető viselkedéssel akar érvényesülni, és a saját benső bizonytalanságát ellensúlyozni.

23. Az életellenesség irányulhat a társadalomra is,

így kapjuk az antiszociális embernek, a társadalom ellenségének típusát. Vannak a jellemnek oly magatartásai és érzelmei, amelyek szociális természetűek, a társas együttélésből erednek és csak társas közösségben van értelmük. Lényegükhöz tartozik a másokra való irányulás. A szociális magatartások azonban lehetnek igencsak vagy nemleges jelleműek. Az egyénben csak, mint a közösség tagjában merülhet fel a szeretet igénylő, előmozdító, kedvező érzete, de ugyancsak a gyűlölködő, elzárkózó, ént igénylő, ellenségeskedő, versengő, irigykedő, hiú jellemvonások is, amelyek mind életellenesek. Ilyenek: a kérlelhetetlenség, a keménység, a könnyörtelenség, a részvétlenség, a hidegség, az érzéstelenség, amelyek a szeretetre való képesség hiányát, és gyakran a lelkesedésre való képességét is jelentik. Az utóbbi körülmény átmenetet jelent, a szárazsághoz és a vitális társas szolidaritást mérő hasznossági kapcsolatokban feloldó intellektualizmusához, tehát a józansághoz.

24. Az értékellenesség második életellenes válfaja a vakbuzgóság (fanatizmus), az idealizmussal és vallásossággal álcázott életellenesség. A fanatikus a saját meggyőződésének kizárólagos helyességétől van eltelve, és ezáltal feljogosítva érzi magát, hogy az ellenfélnek szükségképp igazság- és értékellenes érzületet tulajdonítson, vagy legalább is csekélyebb értékűt lásson benne. Indítóokai között szerepelhet a hatalomvágy szellemi formája, amely nem tűri, hogy mások ne ugyanúgy gondolkodjanak, érezzenek, alkossanak, cselekedjenek stb., mint ő, de lehet titkos indítóoka törtetés, stréberkedés is: másokon túltenni törekvés, amelyet a csekélyebb értékűség tudata túlpótlásra, irigységre és féltékenységre ösztönöz, amely tehát különbnek, értékesebbnek akarja magát érezni másoknál, a kiválasztottak, az egyedül értékesek és célhoz érők közé akar tartozni. Az ellenkező meggyőződésű ember értékeiben az ő meggyőződése helytelen-

ségének bizonyítékát látja, tehát ez értékek ellensége lesz, ezeket tagadni és meghamisítani törekszik. Szomorú képessége, hogy a legmagasztosabbal is vissza tud élni, és hogy az igazságot is hamis érvekkel akarja bizonyítani. A vallásos fanatikus nem tudja belátni, hogy lehetséges vallásosság nélkül is erkölcsösség, amidőn valaki értelmi okok folytán nem tudja elfogadni Isten létét, de ha lehetetlen is számára Isten létezésének belátása, Isten erkölcsi igazságait felismeri és követi. A farizeus és a fanatikus viszont habozás nélkül ejti el a vallás állítólagos szolgálatában és nevében az erkölcsi kötelmeket, az előbbi azért, mert vallást csinál érdekeiből, az utóbbi pedig, mert szemében a vallás parancsainak tűnnek fel oly követelmények is, amelyek erkölcsi kötelmekkel ellentétesek. A fanatikus így — *Guardini*, a kiváló német katolikus bölcseletről szavaival élve — vallásos rövidzárlatot okoz, amely a többi kultúrértékek elnyomásához és elnyeléséhez vezet. A valódi vallásosság ellenben a kultúrértékeket vallásosán elmélyíti, de önértékükben nemcsak megőrzi, hanem meg is erősíti.

A fanatizmus a lét lépten-nyomon új változatosságát a saját korlátolt eszmevilágának megfelelőleg akarja egyszínűre festeni. Szúklátókörrősége minden maradiság melegágya. Nincs önálló ítélőképessége. Kulturális értékekkel szemben vak, tehát egyaránt bakot lő, akár dicsér, akár gáncsol. Nem tudja kiválasztani a rátermett embereket. Helyettük hízelgő érekevadászokkal népesíti be a vallásos közéletet. Filozófiai, politikai vagy gazdasági irányok tehetetlenségét a «vallásos jószándék»-kal takargatja, ezáltal durván megsérti a vallás felsőbbrendűségét, mert párttá teszi azt más pártok között, egy specifikus kultúrformához köti azt, ami kultúra-feletti, összetéveszti az időfelettit, minden kornak és kultúrának szólót megkövesedett, önmagukat túlélő kultúrformákkal. A kultúra sohasem lehet moralizáló és prédikációs törekvések

eszköze csupán. Nem lehet merő vallásos célszerűségből «vallásos kultúrát» teremteni. Nincs külön «kultúra vallásos emberek számára», vagyis oly zártkörű életforma, amely az összes kultúrterületeket specifikus vallásos színnel vonná be. Ennek a «vallásos kultúrának» ugyanis nem a tiszta, pietásos szeretet volna a forrása az Isten képét tükröző természet és emberi szellem iránt, hanem a csekélyebb értékűség be nem vallott tudata, amelynek titkos jelszavai volnának: «a nem-vallásos kultúra mögött el nem maradni», «valami vallásosat melléállítani».

A fanatikus hibásan látja kultúra és vallás viszonyát. Van az egyetemes kultúrának oly része, amely Istennek és a vallásos lélegzondozásnak szolgálatában áll, ilyen minden ima, szertartás, egyházi szervezet, hittudomány stb. Amennyiben azonban a kultúra nem érinti az oltárt, nem kerül ellentétbe a vallásos érzülettel, önállóság illeti meg a vallással szemben. Vallás és kultúra egymást mélyíthetik, de egymást nem pótolhatják, és egyik sem eszköze a másiknak, bármily sokat tett és tesz is a vallás a kultúráért, a kultúra pedig a vallásért. A Biblia nem a közgazdaságtannak, a politikai tudományoknak vagy az élettannak tankönyve, a hittételekből nem lehet esztétikai szabályokat levonni stb.

Fanatikusok természetesen nemcsak a pozitív értelemben vallásos emberek körében akadnak. A hitetlenségnek is lehetnek pl. fanatikusai. Minden fanatizmus azonban egyfajta vakhitet jelent, esetleg azonban épp a kételkedés vallását, a hitetlenségbe vetett hitet. Minden emberi szellemi megnyilatkozásnak megvannak a maga fanatikusai, akik valamit bálványá emelnek: vannak vakbúzgói a munkának, a pénzszerzésnek, faji és nemzeti imperializmusnak, politikai, művészeti, életfelfogásbeli stb. irányoknak, a divatnak stb. Bármely területen nyilvánuljon is azonban a vakbuzgóság, mindig életellenességgel jellemzi. A vakbuzgót kíméletlen gyűlölet tölti el a való-

sággal, a szépséggel, a gyönyörrel és általában mindennel szemben, ami csak a leghalkabban is kacag, virágzó, gyöngyöző. Semmit sem hagy meg, csak azt a pusztá, kopasz eszmét, vesszőparipát, vázat, ami fanatizmusának tárgya. Eszménye egy, sápadt félelemből erényes és «igazhító» emberiség, körülvéve falakkal. Hideg, rendszeres, támadó, türelmetlen, elvont: szemléletesség, mosoly, humor, kedély és engedékenység nélkül.

25. Az életellenesség burkolt és passzív formája az életirigység (*ressentiment*). A csekélyebb értékűség tudatából származik, és bizonyos lelki önmérgezés folyamat. Azoknak a megalázottaknak érzülete, akik önmagukat alázatosaknak akarják, a szükségből erényt csinálnának, de valódi alázatra képtelenek. Ami őket valaha megalázta, az bosszúra ingerli őket, valahányszor rágondolnak. Az irigység lappangva akkor is továbbizzik bennük, ha eléri azt, ami után vágyódtak. Nem tudnak semmit kiheverni, a sorsnak megbocsátani, a lelkükbe egyszer belemaródott sebek tovább égnek. Néha, megbocsátást koldulva, imádkoznak, kárhoztatják önmagukat, aszkézist gyakorolnak. De valódi megbánásra és lemondásra képtelenek lévén, az aszkézis kicsapongásokba sodorja őket, amelyekben nem válogatósak, amelyek sivarak és értelmetlenek. Az életirigység tehát meghamisítja a vallásosságot és a valláserkölcsi értékeket: egyfajta álvallásosság és álerkölc, farizeuskodás, a vallásosság álarca alá rejtőzött irigység és tehetetlenség.

26. További életellenes érzületek és magatartások az irigység, hiúság és féltékenység. *Aristoteles* utolérhetetlen tökéletességgel állapította meg minden időkre szólón az irigy ember jellemvonásait, mépedig a következőképen: 1. az irigység nem javak birtoklására, hanem a birtokló személy ellen irányul. 2. Az irigység egymással egyenlő vagy egyenlőnek látszó emberek között keletkezhet, vagypedig azok az emberek lehetnek irigyek,

akiknek csak kevés hiányzik, hogy mindent birtokoljanak, amit csak kívánnak. Oly emberek, akik nagy hatáskörrel rendelkeznek, és a szerencse ölében ülnek, irigyek, mert úgy vélik, hogy valaki elvonhatna tőlük valamit, ami őket megilleti. 3. Az irigy fél, hogy valaki, hatalomtöbbleténél fogva, őt elnyomja, legyőzi. Jelszava: «Más ereje az én gyengeségem*.

Aristoteles jellemzéséből következik, hogy az irigység törtetésre: a mások fölé emelkedés akarására vezet, mert másokat vetélytársának érez. Irigységgel válaszol az önzés ama csorbákra, amelyek önértéktudatát a saját anyagi vagy szellemi javainak mások javaival történő összehasonlításából érik. Érvényesülésre törekvés, csekélyebb értékűség tudata, irigység, féltékenység stb. e ponton egymásbafonódást és átmenetet mutatnak.

27. A hiúság önmagunk kiemelése, előtérbe helyezése, mások kedvező véleményének hajhászása által. Amíg a szégyen a személy megóvásának, az irigység a személy kárpótlásának, addig a hiúság a személy mások előtt való megnövesztésének eszköze és ösztöne. A hiúság és a szégyen az önfenntartás ösztönéből származnak, tehát vitális eredetűek: mások jó véleménye előnyös, hasznos a létküzdelemben. A férfi hiúsága mások meghajlását akarja elérni a saját fölénye vagy ennek látszata előtt, a nő hiúsága inkább tetszésvágyban nyilvánul, de különösen abban, hogy a másik nő hódolóit elhódítsa, illetőleg, hogy több tetszést arasson, mint a másik. A nő tetszésvágyából származik lelki alkalmazkodó-tehetsége is: a viasz lágyságával idomul, hogy másnak szeretetét megnyerje vagy megtartsa.

28. A becsvágy az érvényesülésre törekvés egészséges és jogos formája mindaddig, amíg önmagával és másokkal szemben igazságos, vagyis csak arra törekszik, ami értékeinél, rátermettségénél fogva megilleti. A becsvágy elősegíti a rátermettek boldogulását, szellemi foly-

tatása az erős, nemes vitalitás vetélkedésének, erkölcsi alapját pedig az igazságos önszeretetnek, a saját értékeink megbecsülésének kötelme adja meg. A túlzott becsvágy, az elbizakodottság, továbbá az elnyomott, kielégíttetlensége folytán önmérgezős állapotba került becsvágy törtetésre vezet. Ugyancsak a törtetés, stréberkedés rugói közé tartoznak: az irigység, a hiúság és a féltékenység is. Az utóbbi az önző birtoklásvágnak megnyilvánulása. A teljesen odaadó, önzetlen szeretet nem féltékeny, csak a szeretet birtoklás vágya a.

29. A törtetés vitális gyökerű. Az élet lényegileg egyfelől harc, küzdelem a létért, vetélkedés, érvényszerülésre törekvés, másfelől azonban a rokonérzelem, jóság, szeretet, odaadás, közösségérzelem is mélyen és eredetileg a vitalitás mivoltában gyökerezik. Az érvényesülésre-törekvés, amely egyúttal másokon-túltenni-törekvés is, minden étellel együtt jár. E két magatartás: a versengő én-igenlés és a szeretet egyúttal alapvető szociális magatartások is, tehát szellemi fokon ismétlődnek, a jellem fontos érzület-irányai közé is tartoznak. Az alázat és odaadás mellett ott működik az emberi lelkekben az «Én legyek az első a világon, vagy pedig ez a világ menjen tönkre!» impulzusa is. A gőgnek ez a «jól kifejlett», «felfokozott», «tökéletes» formája természetesen az átlagember lelkében nem vésődik ki ilyen éles, erős vonalakkal, hanem csak, mint versengés, irigység, féltékenység, hiúság stb. mutatkozik, törtetésre indít, és a csekélyebb értékűség tudatát, e szomorú, rosszkedvű, zord kedélyállapotot teremti meg, szemben a vidám, együttműködésre kész jósággal.

A szellem a másokon túltenni törekvés vitális ösztönéhez új hajtóerőt és minőséget ad hozzá: az elégedetlen magasabbra törést, amely a szellem kimeríthetetlen-ségéből és végtelenre-törekvéséből, illetőleg ezek alacsonyabb formáiból: a telhetetlenségből és kielégít-

hetetlenségből származik. Mindeme hajtóerőket a társadalom rétegeztségébe beleállítva, megkapjuk az akarnok vagy törtető (stréber) jellemtípusát. Minden társadalomban van bizonyos függőleges tagoltság, rétegeztség, hierarchia. Az akarnokot a felette álló társadalmi réteggel szemben a csekélyebb értékűség tudata tölti el, amely, ha passzív, életirigységben, irigységben vagy ennek átszellemültebb fajaiban: éles nyelv, gúny, csúfolódás, szarkazmus, kritizáló szenvedély, káröröm, kajánság, alattomoság stb. által nyilvánul meg, aktív formában ellenben, mint törtetés.

Az akarnok egyfelől énre irányuló (autista) jellem vagyis önző, követelő, becsvágyó természet, aki énjéről elfelejtkezni, másokban teljesen felolvadni nem tud, lelki élete énjére összpontosul. A törtető vágyai, sóvárgásai lázasak, sürgetősek, önfeledt szenvedélyre azonban nem képes, szenvedélyeit mindig meg tudja fékezni. Másfelől azonban az akarnok érzelmei és lelki megmozdulásai mégsem' csupán az énre vonatkoznak, hanem részben másokra is irányulnak, amennyiben másokhoz igazodnak. A törtető önértéktérzeme ugyanis mindig önmagának másokkal való összehasonlításán alapul, önmaga szemében tűnik fel semminek, ha nem lehet több, mint más.

Az akarnok elfajult értékszemléletétől nagyban különbözik az értékek világával szemben megnyitott lélek értékszemlélete. Assisi Szent Ferenc szelleme fejezi ki az irányt erre a megnyitottságra, mert csendben mintegy állandóan köszönetet mond a térért, fényért, levegőért, felhőért, lélekzetvételért, tagjai használatáért, és így mindent értékekkel népesít be, ahol más csak érték-közömbösséget vesz észre. Jelszava: *omnia habemus nil possidenies*.¹³

30. Az akarnoknak több válfaja van. Az érzéki gyönyörökre irányuló törtetés a *Don Juan-típust* alakítja ki,

amelyet kielégíthetetlen nemi birtoklásvágy űz, főleg azonban mások «lekonkurrálása» csábít ezen a téren. Különösen férfiak között gyakori az a hiányérzelem, amelynek kielégítésére mindig csak a más asszonya volna jó. Minden férfit bizonyos kedvetlen érzelem fog el, ha oly nőt pillant meg, aki feltűnően szép, de nem az ő számára termett. De nők között is megtalálható az adottság e típusból, ama nők között, akik kizárólag barátnőik férjeire vagy udvar lóira vetnek szemet. — A haszonértékre irányul a törtető nyárspolgár. Sok akarnok gyávaságból, meghunyászkodásból, biztonsága és megélhetése érdekében törtet.

Az akarnokok nagy része hatalomra törekszik. Hogy azután a hatalomra törekvő akarnokból zsarnok lesz-e vagy lázadó, az csak a körülményektől függ. Ha egy zsarnok egy nála erősebb zsarnokot talál útjában, lázadónak lesz.

31. Alapjában véve azonban minden akarnok szolgalelek, még az is, aki a szabadsághős pózát ölti fel. Egy sem úri természet. Minden törtető az önreklám embere, aki mutogatni akarja magát és azt, amiye van, tehát a rabszolgavásárok idejéből származó hajlamok élnek benne. Az akarnokot továbbá az a szükséglet tölti el, hogy mások szemében valami legyen, és hogy másokat, versenytársakat felülmúljon. Mások értékítéleteihez kell tehát alkalmazkodnia, mások mértékeit a saját mértékeivé tennie. Meg kell tanulnia, hogyan foghatja fel, hogyan értheti meg, hogy mit várnak tőle mások, hogy milyen igényeknek kell megfelelnie a tekintély és a tekintélyen alapuló hatalom elérése végett. Célja a hatalom, de a hozzávezető út az alkalmazkodások hosszú láncolata. A saját benső életét a cél érdekében bilincsekbe kell vernie, esetleg fel kell áldoznia. Minél inkább uralkodik valakinek életében a törtetés, annál inkább veszti el benső szabadságát, és bár kezdetben uralkodni akart, a végén

szolga lesz, hogy a hírnév csalfa magasságaiba felszállhasson.

A mások tiszteletének elnyerésére törekvő akarnok célja, hogy őt inkább tiszteljék, mint mást. Ezt a célt azonban a mást megillető tisztelet csökkentése útján is el lehet érni. A törtető tehát mások lenézésének terjesztésén munkálkodik, az embereknek egymásról való véleményét kölcsönös lenézéssé változtatja át.

32. A másokon túltenni törekvés eszközei szempontjából az akarnok két válfaja az élősködő és hízelgő, valamint az erőszakos akarnok. Az utóbbi harccal, könyökléssel, támadó módszerrel iparkodik érvényesülni, az előbbi ellenben diplomátikus, sima, mások akaratát szépszerével hajlítja céljai szerint, és hízelgéssel, gerinctelenséggel, a felette állók kegyének hajhászásával, ismerkedésekkel, barátkozásokkal, házasságkötéssel stb. törekszik előrejutásra. Nem eszméknak, világnézeteknek, hanem eszmékből él, elüli az arravalók elől a jőjővedelmű stallumokat, a gesztenyét másokkal kapartatja ki magának a tűzből, és a nagy égéseket arra használja, hogy a maga kis pecsenyéjét megsüsse fűzüknél, a zavarosat arra, hogy halászhasson benne. Kiváló szimattal érez meg mindennemű húsosfazekat, és idejében a közelébe tud telepedni. Mindig az erősebbnek, az ural mőnievőknek pártján van, sohasem ellenzéki, hanem fejbőlintó és igentmondó, aki gyakran előbb kitalálja, mi lesz a hatalmasok véleménye és akarata, mint maguk a hatalmasok tudára ébrednének. Politikai tekintetben méltán mondhatja el önmagáról: «Szeretném én látni azt a kormányt, amelyet én ne támogatnék».

33. A kudarcot vallott akarnok a sérelmező (*querulans*), aki panaszokban kéjeleg, balsikereinek okát sohasem önmagában keresi, mindenben igazságtalanságot, jogtalanságot, méltánytalanságot vagy sérelmet szimatol, jogait hánytorgató, perlekedő, aki többé-kevésbé csiga-

házba húzódik az emberek elől, dacosan és félénken, és embergyűlölő impulzusok zsákmányává lesz. Szerény, fél-szeg, elfogult, szűkszájú, nehézkes, bizalmatlan. E magatartása és modora a jellemkutató számára kielégítetlen önszeretetről tesz tanúbizonyságot.

34. A révbe jutott akarnok a felkapaszkodott, akinek most otthonossá kell lennie a magasabb réteg körében, de ez nem sikerül neki: nem képes magáévá tenni a magasabb réteg életformáját. A magyarázat az ösztönösség és tudatosság ellentétében rejlik. A valódi előkelőség a magasabb réteg tagjainak régi körében öröklött és az öntudat felébredésétől kezdve állandóan bevésozott tulajdonság. Vérükbe ment át a kötelezettség kellő magatartásra és reprezentációra. Az emberekkel való érintkezés öntudatlan szabályokhoz kötött, amelyek tartózkodást és mindenkinek az őt megillető tisztelet nyújtását írják elő. A név, amelyet a magasabb réteg régi tagja visel, a család, amelyből származik, a nyilvános megbecsülés foka, amelyet élvez ennek következtében, rendezik az emberekkel való érintkezést, megadják annak irányát, és megtanítanak, hogyan kell valakit egy üdvözléssel, köszönéssel magunktól eltávolítani vagy magunkhoz közelebb engedni. Mosolygás, szívélyesség, kérdezősködés szokásokon alapulnak, úgyszintén a közlések és megnyilatkozások mérsékelt formája, csiszolt kellemeisége és le-tompított nyugalma, amelyből hiányzik minden hirtelenség, amely tehát nem sért és nem nyugtalanít. Ez a modor pontos különbséget tud tenni urak és szolgálatot teljesítők között, és nem dobja oda semminek önmagát, mert nem lépi át a bölcsen megvont határokat. A felkapaszkodott ezt a helyes hangot és magatartást nem tudja eltalálni, épp, mert mindenáron akarja. Minél bizonytalanabb bensőleg, annál nagyzolóbb, előkelőséget majmolóbb ki-felé. Önelégültség ömlik el már külső megjelenésén is: fejét magasan hordja, vállait hátraveti, mellét és hasát

előretolja. Esetlensége és tapintatlansága folytán azonban gyakran felsül, kinos és nevetséges helyzetekbe kerül, zavarba jön, úgy, hogy önelégültsége könnyen átcsaphat az ellenkező végletbe: a sérelmezőéhez veszedelmesen hasonló lelkiállapotba.

35. A vitális érték felé forduló típus körében a második értékellenes lehetőség az üres impulzivitás és tevékenység. Ilyenek a nyughatatlan, üres buzgóságtól űzött emberek, céltalan vállalkozókészséggel és éhséggel tevékenység után, lapos hajszoalásával a változatosságnak, és sivár szomjuhozással szórakozások után. örökös tervcsinálók, tettek, bátorság, biztos ítélet, gyakorlati határozottság, elszántság és kitartás nélkül. Bizonytalanok és tehetetlenek, akik gyengeségüket és sikertelenségüket színészkedéssel leplezik, gyakran önmagukat is csalva. Ebbe a típusba tartoznak az üres divatfigurák is, továbbá azok a sekélyes érdeklődésű emberek, akik lelkük hiányzó benső tartalmát látványosságok, divat, kacérkodás, szeretkezés, társaság, labdarúgó és ökölvívó mérkőzések stb. hajszoalásával akarják pótolni.

VII. A mély lélek.

1. A lelki értékeknek megfelelő, feljük forduló típus az elmélyedő ember, akinek tevékenysége főleg a saját lelkére, nem pedig a külső világra irányul. Ez a töprengő, tépelődő, finomlelkű, de kifelé passzív ember, aki rokon-szenves, de a létküzdelemben kevésbbé állja meg helyét. Mély érzelmi, de csekély indulati hullámzást mutató életet él, néha rajongó. Érzelmi életének élénksége folytán nem tevékeny kifelé: az impulzusok és a külső behatások gazdag és sokszerű érzelmi folyamatokat indítanak meg lelkében, amelyekkel nem tud elkészülni, amelyek kielégítik, még mielőtt belefogna a cselekvésbe. Az érzelmi ember mindig passzív, cselekvés helyett inkább szenve-

désekre és szenvedés által való nemesedésre, tisztulásra alkalmas. A tevékeny ember viszont nem tudja eltűnni a szenvedést. így a mély lélekben megvan a szelídség erénye vagy legalább is természetes adománya, de hiányzik belőle az acélosság és a pregnáns, feszült tevékenység. Kedélye költői, lírai. Lélekalkatának testi kifejezője a kissé oldalt- vagy előrehajtott fej tartás, nyúlánkabb termet és tagok, halvány bőr, nem ritkán hajlam tüdőbajra vagy neuraszténiára.

A legtöbb emberben a józan típus, a nyárspolgári elem van túlsúlyban, de sok az emberekben a könnyen törekvés és kifelé való irányulás, extroverzió is. Ritkább a mély lélek, és rendkívül ritka esetben található jelentékeny adottság negyedik típusunkból, önvizsgáló és a cselekvő élet sodrától visszahúzódó jelleme folytán a mély lélek sok esetben megfelelést mutat *Aristoteles* kislelkűjéhez, aki kisebb tettekre tartja magát képesnek, mint amekkorákra valóban képes. Csak az aktivitás szűkebb értelmében mondhatjuk, hogy a könnyen törekvő ember aktív, az elmélyedő pedig passzív, mert a lelki mélység is aktivitás, csak befelé irányuló.

2. A lelki mélység legtisztább formája a szemlélődő (kontemplatív) ember, mert ez az érzelmi elmélyedés típusa. Sokat, de szemléletesen elmélkedik, nem elvont, hanem érzelmeit a szemlélődés képeiben vetíti tudatába. A szemlélődés, mind folyamatát, mind tárgyát tekintve, különlegesen lelki természetű, tehát a vitális szférán felül, de a szellemi rétegen alul helyezkedik el a lélekben, és megvan benne a különlegesen lelki létezésnek, a léleknek lágy-sága, érzékenysége, fogékonysága, lelkesedése, tűnődése, ragyogása, gyengédsége, hite, ingadozása, örök ifjúsága. Hiányzik ellenben a szemlélődésből a létküzdelem, a rokonság a létharc mozgalmasságában tevékeny részt vevő, kifelé irányuló indulati étellel. Nem az egyén kifelé fordulásának, a külvilággal szemben való önállóságának,

másokat túlszárnyalni törekvésének módja. Nem a lét-fenntartás és érvényesülés szolgálatában álló értelem működése, nem a létküzdelem eszközeit, a józan célszerűséget, hasznot keresi. Másfelől a tiszta szemlélődés nem is kultúrateremtő, nem tudományos, művészi, politikai, szociális stb. megismerés vagy alkotás. A kontempláció a bensőleg tekintett életre, a lélek életére, az egyéni-személyes élményekre irányul, a tiszta lélek foglalkozik itt sajátmagával, élethangulataival, képeivel, örömeivel vagy bánatával, boldogságával vagy boldogtalanságával. A kontemplatív jellem a lelki értékek jegyében álló típus. Szemlélődése tisztán a dolgokon nyugvó, megfigyelő pillantás. Nem tevékenyen, hanem szemlélődően irányul a dolgokra, vagyis ezeket nem, mint a létküzdelemben álló, meghódítható, külső valóságokat, hanem, mint a lélek képeit, a tudat tartalmait és a lélek érzelmeinek, gondolatainak kifejezéseit tekinti. Épp e tiszta elmélyedő típusból nyílik, indul ki — érzelmi és konkrét-szemléletes természetete folytán — az átmenet az impulzív típushoz. Az utóbbi körében legközelebb áll — noha ellentétes is vele — a szemlélődő emberhez a szangvinikus ember, amely keveréke a vitális-impulzív típusnak némi érzelmi-szemlélődő ötvözettel.

3. Ha viszont a mély lélek ötvöződik, mégpedig valamelyes józan elemmel, akkor megkapjuk a gondolkodó, (elvontan) elmélkedő, meditatív és reflexív ember típusát, aki sokat töpreng, kutatja, vizsgálja, bírálja, ellenőrzi önmagát, tudatos, kételkedik önmagában, habozó és a szemlélettelen spekulációk embere. A szemlélődő típusnál az elmélyedés kezdeményező (spontán), színesebb, fénylőbb, derűsebb, költőibb, termékeny, intuitív, alakító, érzelmi, az elmélkedőnél, meditatívnál ellenben befogadó és rendszerező, de mind a kettőnél nagyarányú. A kontemplatív típusnak megfelelő életforma és foglalkozáság pl. a zene, főleg a harmónium vagy a hárfa zenéje,

a virágkertészet, méhészet stb., az elmélkedőé ellenben pl. az elvont bölcelet.

4. A szemlélődő ember élethangulatát a levendula vagy a fenyő illata, nagyjából *Beethoven* V. szimfóniája, *Wagner Tannhäuser-jében* Erzsébet imája fejezi ki, úgyszintén *Rilke* némely költeménye is. A japán szellem az elmélyedő-szemlélődő érzelmek ápolására, felkeltésére, a kontemplatív hajlamok erősítésére nagyszerű — mondhatjuk: pszichotechnikai — eljárást, lélekigézést alakított ki a tea-szertartások formájában.¹⁴

Az előkelő japán embernek tea-szertartások végzésére szolgáló helyisége nem más, mint egy házikó vagy szalmakunyhó. Ez a «képzelet helye», az «üresség helye», a «hiányzó szabályosság helye», amelyet költői érzelmek átmeneti szállásául szántak. Jellemzi építését és berendezését a díszítésnek és befejezettségnek művészi hiánya, amely a tökéletlennek bizonyos megbecsülésére vall, és szabad szárnyalásra serkenti a képzeletet, amennyiben rábízta a befejezést. Egyszerű és tiszta, majdnem kopár a teahelyiség, és nem nagyobb, mint akkora tér, amelyben öt ember elférhet, tehát külsőleg jelentéktelen, kisebb, mint a legapróbb japán ház. Szegényes hatást tesz, de ez a hatás a leggondosabb és legművészebb megfontolás eredménye, amelynek kivitele épp akkora finomságot kíván, mint a lakk-munkáké. A teázó helyiségbe kerti ösvényen és előtéren át lehet eljutni, amelyek az előkészítő elmélkedés céljaira szolgálnak. A külső világ felé való irányulásnak, extroverciónak itt el kell csendesednie. A szellemet az örökzöldnek alkonyata, a szabályosan szabálytalan kövek, a száraz fenyőtűk, a mohos gránitlámpák, áthaladás közben elhibázhatatlanul a közönséges, megszokott gondolatok fölé való emelkedésre figyelmeztetik. Ha a tea-helyiség a város kellős közepén van is, lelkiileg mégis oly messze van annak lármájától, porától, mint az erdő közepe. Itt nincsenek virágok és tarka leve-

lek, a magány és egyszerűség, továbbá a költőiség hangulata uralkodik. Kis tó partján áll a magányos kunyhó az őszi este tűnő világosságában, vagy pedig nyári lomboszatú fák, a tenger egy darabja, a sápadt esti hold alkotják a környezetet stb. Maga a tea-helyiség a béke hajléka. A szűk és alacsony ajtón csak mélyen meghajolva lehet belépni. Ez az aktus, amelytől egy vendéget sem kímélnék meg, a legmagasabb rangút sem, alázatra nevel. A belépés egyenként és szó nélkül történik, majd a vendégek, miután tiszteletüket nyilvánították egyes virágok vagy képek előtt, leülnek. A házigazda csak ekkor lép be, és csend uralkodik, amelyet csak a vas-üstben forró víz hangjai szakítanak meg. Az üst alján vasdarabocskák olymódon vannak elhelyezve, hogy sajátságos, hipnoid állapot felkeltésére alkalmas dallamot idéznek elő, amely hatalmas vízesés távoli, tompított morájára, az esőcseppek zöreijére a bambuszerdő fáin, vagy pedig a messzi tengernek felhőkön átszűrődő zúgására emlékeztet, esetleg fenyves morájára valami távoli dombon. A szoba megvilágítása tompított, a színek nyugodtak, a vendégek is gondosan ügyelnek, hogy ruháik színe ne legyen feltűnő. A régiség érett szelídsége nyugszik az egyes tárgyakon, mert minden, ami újnak látszik, e helyről száműzve van. De ha használnak is látszik a teafelszerelés, teljesen tiszta. Habár a tisztaság oly maradék nélkül való, hogy a tea-helyiség leghomályosabb sarkában sem lehetne egyetlen porszemet felfedezni, azért pl. egy darab antik fémmunkát nem tisztogatnak meg egy hollandi háziaszszony kíméletlen buzgalmával, sem nem törülnek le vízcseppeket egy virágváza előtt, mert utóbbiak a képzeletet a harmatra és a hűvösségre emlékeztetik. Hasonlóképpen nem távolítják el pl. a kerti út köveiről az őszi arany és vörös leveleinek brokátját sem stb. A különböző — egyébként csak kevés és a futólagosnak, átmenetinek, törékenyek, az élet végességének érzelmét keltő, valamint sze-

rénységre intő — dísz tárgyakat úgy válogatják össze, hogy se szín, se minta ne ismétlődjék. Ha az üst gömbölyű, akkor a vizeskorsó szögletes lesz. Ha a csésze máza fekete, akkor a teásdoboz lakkozása nem lehet az. Az egyhangúságnak, ismétlődésnek, szabálynak elkerülése egyébként a japán művészet egyik jellemzője.

A teaház és -szertartás tehát a külső világ salakjától való megtisztulásnak, a szent remeteség érzelmének, légkörének, a szerénységnek, a szellem nyugalmanak, pompakerülésnek, egyszerűségnek, tisztaságnak, elmélyedő hallgatagságnak, a világi dolgokon való felülemelkedésnek, csendnek, hűvösségnek, magabaszállásnak, szemlélődésnek, lelki értékeknek kultuszát jelenti. Minden finomsága, művészi ízlése, az anyagiasságon való minden felülemelkedése és a külvilágtól elforduló önmagunkbátérése mellett sem a szellemi értékeknek, az időfeletti eszményeknek igenlése alkotja mivoltát, hanem a tökéletlenség hitvallása, a taoizmus, amely az élet töredékességei, lehetetlenségei közepette tökéletesít annyit, amennyit lehet. Kifejlődésére kedvező volt Japánnak hosszú, szemlélődésre vezető elszigeteltsége a világtól. A tea-szertartás, ez az álmódosítás a mulandóságról, véges dolgokról, amely mindamelllett nagy elmélyülést és finomságot jelent, kitűnő érzékeltetője a mély lelkű, befelé, a lelki értékek felé forduló típus irányának, hangulatának és mivoltának.

5. Amíg a könnyen törekvő ember lelki tevékenységének nagyarányúsága főleg e tevékenység intenzitásában és kiterjedésében, extenzitásában áll, addig az elmélyedő ember tevékenysége épp mély. Érzelmi világában a lelki érzelmek uralkodnak, vagyis gyengéden és gazdagon érez, barátja a természetnek és a könyveknek, de indulatai csak apró hullámokat vernek. Az érzelem periférikusabb körei: az indulatok, ösztönök, vitális érzelmek aránylag csekély szerepet játszanak lelki életében. A tö-

rekvés, vágy és akarás oldaláról tekintve, az érzelmi-szemlélődő és a gondolati-elmélkedő válfaj megegyezik egymással abban a tulajdonságban, hogy sok töprengéssel, gondolkodással készítenek elő kevés cselekvést, amelyek nem eléggé határozottak, erős veretűek, kifejezők (markánsak), hanem szétfolyók, jellegtelenek, színtelenek lesznek. A mély lelkű ember komolyan veszi a dolgokat, szerény, csendes, tapintatos, de nagy művek végrehajtásától visszariad. Benső életet él, ez elmerengővé és a cselekvésben ernyedtté teszi, sőt elveszi lelki egyensúlyát.

Az elmélyedő embert jellemzi a kevés törekvés. Ellen-téte a könnyen törekvő típusnak, amely gyors, mindenbe belekap, meggondolatlan. Mély lélek, elmélyülés csak emberben található, állat képtelen rá, kifelé irányuló lelkiséget ellenben az állat is felmutat: ez a körülmény is bizonyítja, hogy az előbbi típus a lelki, az utóbb említett ellenben a vitális értékek felé fordul.

A törekvés mivoltát *Platón* jellemezte klasszikusan az JEVos-mitosszal. *Erős* a Bőség és a Hiány szülötte, a vágy, amely még nem jó, de nem is rossz, hanem az átmenet, a javulás és törekvés. Még nem birtoklás. A törekvés tehát egy célra irányított hajtóerőnek és a céltól elválasztó lelki ellenállásnak egysége. Az elmélyedő embernél a hajtóerőket leszereli az a körülmény is, hogy a cselekvésnek inkább akadályait, nehézségeit látja. A sok meg-gondolástól nem jut el a cselekvésig, nem lelki meghasonlottságból, nem is tunyaságból vagy pedig a nyárspolgár elővigyázatos félénksége folytán, hanem épp minden kíméletlenségtől, durvaságtól irtózó, az értékeket féltő finomérzelműségből. Külsőleg, cselekvései szerint azonban épp ezért összetéveszthető a nyárspolgárral: a cselekvésben mind a kettő kisvonalú és óvatos. A mély lélek hallgatag, de nem szűkszávú. Az utóbbi már a megnyilatkozás gátoltsága vagy pedig tompaság, közöny, ame-

lyet semmi sem tud felizgatni, ami neki egyénileg nem kellemetlen és kényelmetlen.

6. Aki azonban jobban megismeri az elmélyedő embert, az észreveszi róla, hogy «idealista». A hatékony idealista, az erkölcsi nagyság, akinek belátása, törekvése és hatékonysága igen erős, akinek tevékenysége és hatása kifelé és a saját benső fejlődése felé igen nagy: egyúttal igen ritka jellemtípus is. Az embereknek nem-igen áll módjukban a saját tapasztalatuk alapján megismerni, annál is inkább, mert az átlagember számára amúgy is nehezen felfogható valami. «Idealistán» az emberek vagy *Kretschmer* szkizotim emberét, tehát a világtól idegen ideológust, a merev fanatikust vagypedig az elmélyedő embert gondolják, a gyengéd, finom mélylelkűt, aki a társadalmi életben ritkán jut felszínre. Külső élete és tevékenysége szürke, a nyárspolgárral együtt járja a mindennapi élet poros országútját, de a hétköznapiság résein néha átszillannak mélyebb lelki minőségei.

Kedélyvilága idealisztikus és komoly, akár vallásos, akár kételkedő és tépelődő. Vágyódik olvasmányok és tanulmányok után. Feltétlenül becsületes. Tartózkodó, néha félénk. Visszahúzódó, nem hajlandó megengedni, hogy mások az ő dolgai felől kérdezősködjének vagy azokba beleelegyedjenek. Ábrándos és álmodozó. Oly eseményeknek is, amelyeket mások jelentékteleneknek vélnek, nagy fontosságot tulajdonít. Finom érzéke van az illő és a tapintatos iránt, megvet minden oly viselkedést, amely ezekbe beleütközik. Külső megjelenése nem feltűnő, a józan emberéhez hasonló, nem tekintve testalkatát, amely légies, finom, sima hajjal, ábrándos szemekkel. Csak azok jelenlétében szomorú és bátortalan kissé, akik bizalmas ügyeit és gondjait ismerik. Életpályájára vonatkozólag rendszerint van valami finom, nemes, de passzív célkitűzése, amely mellett lélekben kitart, amelyről ábrándozik, amelyért rajong egész éle-

tében, de megvalósításáért sikeresen cselekedni nem tud, pl. hogy ápolónő legyen egy kórházban, esetleg egy állatkórházban stb.

A bölcseelő, szerzetes, zeneszerző életformája és foglalkozása szellemi képességeket is tételez fel, ezért az elméleti ember, a vallásos ember, a művész szellemi értéktípusából bizonyos betét feltétlenül kell, hogy ötvözze ezekben az esetekben az elmélyedő jellem típust. A bölcselet pl. rendszeres, tehát logikai-szellemi értékektől meghatározott, ezen értékek felé forduló gondolkodást jelent. Hasonlóképpen a szerzetesi kontempláció és meditáció is transzcendens, esetleg misztikus, minden körülmények között azonban vallásos irányulásokkal ötvözi a tiszta szemlélődést és elmélkedést.

7. A mélylelkű ember sohasem könnyű fajsúlyú, de nem is nehézkes. Amennyiben intenzitást, érzékenységet mutat fel, ez is mélységéből fakad. Ami megragadja, az mélyen ragadja meg, úgy, hogy teljesen, maradék nélkül abban az élményben mélyed el. Ha megfogja egy kérdés vagy ügy, akkor egészen fogja meg, nem ismer mást. Mindent önmaga mélységeibe süllyeszt. Élménybefogadó képessége nem csupán az alsó, hanem a felső küszöb irányában is kiterjedt, vagyis nemcsak érzékeny, apró-cseprő ingerek irányában, hanem fogékony is, a jelentékeny, nagy érzelmi ingerek felé. Ezek befelé valósággal mozgósítják, sőt forradalmasítják, egész gondolkodása és érzelmi világa a mélységekben átalakul, megújhódik, és bensőleg csak azé az ügyé lesz, ami megragadta.

A lelki mélység és fogékonyosság a lelki életnek *Max Scheler* és *Dietrich von Hildebrand*, általában a jelenségtani gondolkodók által feltárt rétegezettségén alapul. Az emberi élet folyása közben különböző lelki élmények: aktusok, állásfoglalások váltják fel egymást, oldódnak le mintegy az egyéni személyiségről. A legmélyebben boldogító eseménynél sem időzhetünk tartósan, hanem

átéléseink folyama tovább siet, tudatunk más élmények felé fordul. A lélek azonban nem szorítkozik a folyton változó, «aktuális» élmények rétegére, hanem különböző mélységrétegei vannak. Ha új élmények kiszorítják figyelmünk köréből a régit, ez nem múlik el nyomtalanul: megmarad emléke, továbbá az az érzület, amelynek az aktuális állásfoglalás csak megnyilatkozása és követke-zése, így pl. az egyszer aktuálisan érzett szeretet valaki iránt a mélységben, a háttérben tovább él, akkor is, ha tudatunk aktuális előterét másféle élmények foglalják el. E mélyebb réteg nélkül a személyiségnek nem volna egy-sége, értelem nélkül széthullana, mint egymás után kö-vetkező benyomások oldott kévje. A személy egységé-nek alapfeltétele az önmagához való hűség képessége.

Ez az önmagához való hűség, vagyis a mélység azon-ban nem minden emberben van meg egyforma mérték-ben. Csak a fogékony és mély lélek lehet igazi személyi-ség, amelyet élményei gazdagítanak, szilárdítanak, ma-radandó hatással vannak rá. A felületes lélekben viszont a mélyebb réteg üres, és csak az aktuális tudat él. Ezek az emberek egészen felolvadnak a pillanatban, felelőtle-nek, akikre semmi sincs maradandó hatással. Az állha-tatosságnak is egyik feltétele a lelki mélység és fogé-konyóság. A felületes ember egyúttal mindig állhatatlan is.

8. A mélylelkű ember szeretete más személyek iránt csak egyoldalúan, befelé nagyvonalú megnyilvánulás, nem pedig kifelé, a cselekvések területén. A rejtekben építenek lelki panteont, amely páncélozott a tömeg gyű-lölete és pestises lehellete ellen, néhány személyiség szá-mára, akit bálványoznak, akikért rajonganak, akiken a mélylelkű a magány által teremtett, egész szeretetével csüng. A személyes érintkezést azonban kerüli velük, visszahúzódik tőlük, mihielyt szívét elfoglalták, de mégis érintkezik velük, nagyjából úgy, amint legdrágább ha-lottainkkal szoktunk érintkezni, továbbá, mint olyan

emberekkel, akiket tőlünk elérhetetlen messzeség választ el.

9. A mély lelkűek nem élik életüket, hanem álmodják. Ők az álmodók, szemben a könnyen törekvő és józan emberekkel, akiket felébredteknek mondhatunk. Az emberek e két csoportjára áll *Herakleitos* mondása, amely szerint az álmodóknak megannyi külön világuk van, az ébereknek azonban csak egy közös. A mély lélekből gyakran hiányzik a jelen ereje, úgy, hogy önmagát is mintegy csak a saját árnyéka árnyékának érzi.

10. A külső élmények megerősítetik a mélylelkűt, a zajos, ríktó ingerek iránt kevés az érzékenysége, élvezőképessége, ilyen környezet nem kelt fel benne jóleső érzelmet, idegenül, nem otthonosan érzi magát benne. A kísérleti önmegfigyelés módszerével meglehetősen sikerrel nyomozható, kiben mennyi az elmélyülés és a könnyen törekvés. Két sztereoszkóp közül az egyiket igen vastag kék, a másikat ugyanilyen vörös üveggel látjuk el, mögöttük pedig kisebb fényforrást, pl. zseblámpa égő körtéjét mozgatjuk, mégpedig az első mögött igen lassan, ünnepélyesen, a vörös mögött ellenben igen gyorsan. A kísérleti személy csendes szobában először a kék, majd rövid pihenő-szünet után a vörös sztereoszkópot illeszti szeméhez, mégpedig oly szorosan, rés nélkül, hogy az első kísérletnél csak kék mezőben lassan úszó holdat, a másodiknál pedig csak vörös mezőben rohanó, cikkázó tüzet, napot lát. Az emberek túlnyomó hányadát a vörös színnel való kísérlet érzelmileg, lelkileg, ha nem is okvetlenül kellemesebben, de inkább érinti, köti le, ragadja meg vagy bírja együttrezgésre. A kék szín és enyhe fény lassú mozgása közömbösebben hagyja őket annak jeléül, hogy a többségben a könnyen törekvés, kifelé fordulás túlsúlyban áll a lelki mélységgel szemben. Ritka a kék kísérletével való, nagyobb együttrezgés, az elmélyülő lélekalkat.¹⁵

Mint általában minden kísérlet, továbbá minden kizárólagosan alkalmazott módszer, úgy természetesen ez a kísérlet sem képes egymagában biztos eredményt elérni, hanem az így nyert diagnózis kiegészítésére és ellenőrzésre szorul. A vörös vagy kék szín pl. néha csak azért kelt fel a kísérleti személyben nagyobb — akár kellemes, akár kellemetlen — emóciót, mert emlékek, asszociációk tapadnak hozzá. Ilyenkor a kikísérletezett hatás nem lesz jellemző.

II. A kultúrtörténelemből ismert személyiségek közül a legtöbbnek jellemében előfordul lényeges adottság a mélylelkűségből, soknál nagy adagban, de ezek közül csak kevés az oly jellem, amelyben e típus vegyítetlenül, a maga tisztaságában domborodna ki, jutna túlsúlyra. Az ókorból *Aristoteles* és *Vergilius*, az újkorból *Spinoza* és *Hölderlin* említhetők a típus vegyített és *Kierkegaard*, a magyarok közül pedig Madách, Vajda János és Arany a viszonylag tiszta előfordulásra. E költők melancholiája, tépelődése, pesszimizmusa, túlérzékenysége (Arany: «Szűnyognyi bajt is elefántnak látok»), hajlama neuraszténiára stb., jellegzetesen elmélyedő tulajdonságok. *Kierkegaard* a romantikus kor dán gondolkodója, aki «radikális kereszténységet» hirdet, kinő hazája kicsinyes szellemi keretei közül, európai jelentőségűvé, napjainkban pedig újra időszerűvé lesz, az utóbbi évtizedben a gondolkodók általános figyelmét magára vonva. Gondolatainál talán csak egyénisége érdekesebb. Akárcsak Aran³, ő is öreg szülők gyermeke. Bús, napsugárnélküli lélek, aki sohasem volt gyermek, azaz gondtalan, öntudatlan, önmagáról sohasem tud elfelejtkezni. Minden vizsgálódása erősen önmegfigyelő, önmagára eszmélő. Gondolkodása középpontjában a saját lelki problémái állanak. Bizonyos líra és rajongás hatol be gondolkodásába, amelyben van valami átszellemült hajlam az öngyilkosságra: mindig a legmagasabb helyeket keresi, hogy onnan levesse ma-

gát. Egyéniségének befelé forduló, introvertált jelleme gondolkodásának az alanyból kiinduló és az alanyhoz visszatérő voltában is megnyilatkozik, amelynek nem külső, tárgyi ismeretek szerzése a célja és motívuma. Gondolatai nem kapcsolják össze a külső világgal, inkább elválasztják attól. Minden, külső cselekvésre irányuló elhatározása útközben gondolataiba ütközik bele, és eredeti irányából kilendül. Viszont annál nagyobb mestere a lelki élet elemzésének. Az életet bensőleg tekinti. Egyes élmények már oly korán és oly fokban igénybe vették, hogy élete további folyamán többé nem tud tőlük szabadulni, így eljegyzésének felbontása vagy egy folyóiratnak ellene irányuló támadásai a jelentős írásműveknek egész sorozatát tudták kiváltani lelkéből, apja egy régi és titokzatos, ma is felderítetlen, vallásos bűnének emlékezte pedig egész életén át a búskomorság kifogyhatatlan ingere lett számára. *Kierkegaard* e futólagos és általános keretek között mozgó jellemzéséből is nyilvánvaló mélylelkűsége, amely némi énre-irányulással (autizmus) és tudatossággal, továbbá neurotikus hajlamokkal, végül pedig a szellemi értéktípussal ötvözőtt.

12. A mélylelkű ember lelki élete befelé rugalmas, könnyen áradó, feloldott, dinamikus, kifelé merevebb, sztatikus. Az impulzív embernél viszont fordított a helyzet: kifelé mutakozó, nagy elaszticitás mellett befelé, az elmélyedésben béna, tompa és tehetetlen. Az elmélyült ember lelki élete továbbá befelé irányulásában telített, de kifelé, a cselekvés világa felé aránylag üres, a könnyen törekvő ellenben kifelé, a cselekvésben sokoldalú, intenzív és nagyvonalú, befelé ellenben jelentéktelen, sekélyes és szegényes. Ebben az egyensúlytalanságban mind a két típus számára veszedelem rejlik, átmenet nyílik értékellenes irányban. A veszedelem lényegileg akkor következik be, ha a részleges, egyoldalú üresség kétirányúvá válik, a jellem egészére kiterjed. A könnyen

törekvő embernél ez az értékellenes válfaj, amint láttuk, a kifelé is üres cselekvő, a tevékeny hipokrita, a retorika, szó és szólam, valamint a merő gesztus embere, akit a látszat és külsőség vezetnek, valódi érzület helyett. Alkotásai tartalmatlanok, nem valódiak: Potemkin-falvak, panamák. Az elmélyült embernél viszont a képzeletnek az a hatása a jellemre, hogy álmodozó «idealistát» alakít ki, aki nem tudja a külső valóságba átvinni álmait és azt a finomságot, amely lelkében van. Itt nyílik az az értékellenes lehetőség, amelynek megvalósulása az erkölcsi tehetetlenség és gyámoltalanság, a passzív hipokrizis, az elméleti idealizmus, amely sokat beszél, ír, olvas, gondolkodik, töpreng, vitatkozik a jóról, de keveset cselekszik és él abból. Az eszmék világában, valamiféle légüres térben látja a jót, de szavai, hitvallása és élete ellenmondásban állnak egymással, mint a felvilágosodás korának ama német fejedelmeinél, akik *Voltaire-t* olvasták, rajongtak a filantropinizmus eszméiért, éjszakákat nem aludtak, mert fejüket állandóan az emberiség boldogításán, az emberi jogok megvalósításának, az általános jólétnek útján és módján törték, de közben adóktól roskadozó népük nyomorba süllyedt, és az államháztartásnak, valamint a filantróp uralkodó jövedelmeinek helyreállítására fogdmegek százával hurcolták el a lakosokat, és az uralkodó meghagyásából eladták őket az angol-amerikai háborúba életfogytiglan katonáknak.

Mind a két típus: az üres cselekvő és az elméleti idealista kifelé és befelé egyaránt üres, de az első kifelé irányulásában, az utóbbi pedig befelé extenzív, és így egyik megőrzi valami karikatúraszerű nyomát a telített extroverciónak, a második pedig eltorzultságában is emlékeztet a telített lelki mélységre.

A telített és az üres jellem megkülönböztető tünete, hogy melyik mikor unatkozik. Az üres, lélektelen ember

akkor unatkozik, ha nincs, amivel idejét agyonüsse, a telített, lélekteljes akkor, ha időt veszít. Az üres lélek örül, ha foglalkoztatják, a teltnak van foglalkozása elég. Az utóbbinak élénk, gazdag lelki élete nincs külsőségekhez kötve, mindennek a «lelkét» fedezi fel, amely aztán áthatja őt is. Az üres lélek viszont, ha az impulzív típusba tartozik, a társaság, autó, flört, lovaglás, tennisz, utazás embere, de üres divatbáb, akit érdeklődésének élettelen, külsőleges volta és összefüggéstelensége megkülönböztet a telített könnyen törekvéstől. Az üres befelé fordulás pedig ál-idealizmussal, papiros-bölcseséggel, szemforgatással és kegyeskedéssel foglalkozik és szórakozik vagy pedig a saját lelkében való beteges vájkálással. Az üres lélek a gépies foglalkozást szereti: gépalkatrészek gyártását, mechanikus irodai munkát stb. A telített lélek csak akkor, ha ezáltal lelke szabad marad az őt foglalkoztató kérdések számára.

A lélek üressége mindig egyoldalúság és fogyatkozás, de magyarázata lehet a szellemi képességek (nem pedig a tulajdonságok) fogyatékossága is. A botfülű számára a zene üres élmény marad. A felkapaszkodott, aki a saját vagyoni előrehaladásával szellemileg nem tud lépést tartani, lélekben üres marad, mert régi életmódjától elszakadt, az újhoz, nagykaliberűhöz vagy magasabbhoz pedig «nem ért».

Ha a lelki üresség a lelki extroverzióra és introverzióra egyaránt kiterjed, akkor a jellem vagy értéktelen vagy patológiás. Az utóbbi esetben *Kretschmer* ama szkizoid-szkizofréniás embereihez jutunk, akik csak a felületen élnek még lelki életet, de a mélységben terjed az üresség, kiégettség, fagy, érzelmi elbutulás, lelki feketeség és halál.

13. Második értéktelenes válfaj az elmélyedő típus körében, és egyúttal a lelki ürességnek az elméleti idealista mellett másik introvertált lehetősége az üres «én»-felé fordulás, a befelé fordulás lelki mélység nélkül. Mélység

helyett itt lapos és szegényes önmagát-fontosnak-vevéssel van dolgunk. Az abszolút, önmagukban fontos értékek helyett a törekvés itt a viszonylagos, «csak nekem fontos» célokra irányul. E típusnál tehát az önzésnek kifelé passzív, befelé forduló fajtájával találkozunk. Az ilyen embert énre irányulónak nevezhetjük (autizmus). Az önmagával elfoglalt, önmagával foglalkozó autista önzetlensége álönzetlenség: csak azért önzetlen, hogy «ő» önzetlen lehessen. A középpont ebben az esetben is az én marad, körülötte forog minden.

Az énre-irányulás ellentétét *Utitz* fedezte fel, az éntől menekvő, én-fugális emberben, aki elfelejti énjét, belemerül a másokért való élésbe, mindent énjétől elvonatkoztat. Az éntől való menekvés azonban már nem csupán befelé forduló, hanem extrovertált is lehet, továbbá lehet nemcsak önzetlen, hanem önző is. Fordíthatja az éntől menekvő tevékenységét kifelé, a világ felé vagy befelé, önmaga irányában. Lehet önzés, mihelyt én-kerülése összeütközik kötelességeivel.

A mások iránt közömbös, lelketlen és érzéketlen önmagával foglalkozás átmenet a betegesbe, a neurotikusoknak önmagukban vájkáló, a saját énjüket túlértékelő szubjektivizmusába, amely szintén csak magával törődik, másoktól — mint *Kretschmer* szkizoidjai — önvédelemből idegenkedik. Az értékellenességnek és a lelki betegségeknek egyaránt bizonyos egocentrizmus egyik alap-határozománya.

Az énre-irányulás, én-igenlés aktívabb, tehát kifelé forduló megfelelője a törtető, aki csak a saját előreivő útját látja.

Az autisták, akiket csak a saját személyük érdekel, egész életükön át veszedelemben forognak. Az ilyen ember ugyanis csak egy dolgot lát: saját magát, ellenben semmit sem lát maga körül az élet ezer veszedelméből, összefüggéseiből, érdekeiből, feszültségeiből,

VIII. Az álerkölc (farizeuskodás).

1. A víz vagy más hatóanyag munkája némely kristálynak, belülről, észrevétlenül néha egész anyagát ki-mossa, és a régi felületet, amely megmarad, idegen anyag-gal tölti meg. Ezt a jelenséget nevezi a kristálytan ála-lakúságnak, pszeudomorfianak. A kristály látszólag, felü-letének fizikai tulajdonságait tekintve, a régi. Valójában, vegyi tulajdonságait és anyagát tekintve azonban már megsemmisült.

Egészen hasonló folyamat játszódik le az erkölcsi világban és ennek történetében is. A régi, valódi értékek helyére idővel gyakran azok puszta képe, merő látszata kerül. Ez az erkölcsi átalakulás: a farizeizmus. *aptoaio hellénizált arámi szó, jelentése: «távoltartja magától». A farizeuskodó ugyanis távoltartja magától mindazt, amiről úgy véli, hogy erkölcsi tisztaságát beszennyez-hetné. A farizeuskodást álerkölcnek vagy álszenteske-désnek is nevezhetjük, képmutatásnak és szemforgatás-nak ellenben az álszenteskedés egyik fajtát fogjuk ne-vezni. Mind a hasznosság felé forduló, mind a vitális, mind végül a lelki értéktípus körében, e típusok érték-ellenes alakjai között megtalálható az értékhamisító, ál-értéket igenlő embernek, a farizeuskodónak valamely vál-faja. E három típus tárgyalása után tehát a farizeizmus jellemtanát összefoglaló fejezetben részletezzük.

2. Az álerkölc jelensége napjainkat talán minden más kérdésnél inkább foglalkoztatja. Az erkölcs világát rajzoló modern költők magukévá teszik korunk törek-vését, amely az álerkölc és álértékek leleplezésére irá-nyul. *Tolsztoj* és *Dosztojevszkij* az emberi lélek morális kételkedésének jellegzetesen modern tanítását hirdetik. A skandináv írók közül *S. Lagerlöf* a vallásos fanatizmust szereti rajzolni, azt az érzület csalódást, amelynek folytán a vakbuzgó a legjobbnak vélt szándékoktól eltelve, meg-

öli az emberszeretetet, és vallásosságával erkölcsi kötelemeket sért meg. *Ibsen* legfőbb témája a társadalom «támaszainak» képmutatásai, továbbá eszmény és valóság tragikus feszültsége az emberi életben. 5. *Undset* érzékelteti, hogy az élet és az igazság valójában nem ártalmatlan és nyárspolgári dolgok, hanem királyi vadság és veszedelmesség jellemzi őket. Az angol irodalom körében már *Dickens* és *Thackeray* általános motívummá tették a hipokrizis megrovását. Bemutatják, milyen fáradtságos hipokritának lenni, és milyen kudarccal végződik. *Dickens* inkább az igazlelkűségnek és a szív bensőséges jóságának gyönyörködtető ábrázolója. *Thackeray* keserűbb: ő az életet a hiúság vásárának látja, amely csupa csalás és csalódás, amelyben a képmutatás, nagyzolás, furfang és rászedés játéka folyik. A francia irodalomban már *Maupassant*, újabban pedig pl. *Mauriac* és *Ciaudel* támadják a nyárspolgári képmutatást.

A modern költészet mellett az egész modern művészet is az őszinteség akarásának szolgálatába szegődött. Az építészetben pl. az «új tárgyiasság» iránya visszahatás a múlt század végének architektúrájában elburjánzott valótlanágokkal, az őszinteség hiányával szemben. A giccsnek ebből a korából maradtak fenn azok a pályaudvarok, amelyeknek görögös homlokzata öntöttvasból készült, városházák bádagtornyokkal, postaépületek tornyocskákkal, amelyek a nézőt a gót várakra iparkodtak emlékeztetni stb. Az új tárgyiasság ezzel szemben szigorú célszerűséget és céltudatosságot akar, mert minden pátoszt elfogultsággal gyanúsít.

3. Az álérték problémájával találkozunk az újabb erkölcsi vagy vallásos gondolkodóknál is. *Nietzsche* felfedezi az életirigység értékhamisításait, és a keresztény erkölcsiséget is életirigységgel vádolja. *Scheler* viszont kimutatja, hogy a keresztény erkölcs lényege minden életirigységtől mentes, bár igen könnyen meghamisítható,

igen alkalmas arra, hogy életirígység köpenye legyen. *Nietzsche* nagy, bár tragikus meghasonlottság alatt szenvedő, de bátor gondolkodó, akinek tanítása az örök visszatérésről (amely tan szerinte előmozdítja a magasabb vitalitású ember megszületését, mert oly szörnyű, hogy csak az életerősek bírják ki, a gyengék belepusztulnak), egoisztikus értéktagadása, relativizmusa mind csak önmarcangoló erőfeszítések, amelyek az értékek valódiságáért és az álértékek ellen történnek.

Ugyancsak az értékcsalódások ellen küzd *Kierkegaard* is. Gondolkozásának módszere, a dialektika, nála a kétértelműségek felfedezését jelenti. Felfedezi az erkölcsi tudatosságunk, az önmagunkat-jónak-akarásnak tehetetlenségét és veszedelmét. A folytonos és őszintének érzett erkölcsi jófeltételek, önmagunknak tett ígéretek és fogadkozások következtében szerinte a saját becsületességünkben való csalódáshoz juthatunk el. A valódi hűség eszerint nem tesz ígéretet. Az ígérettel önmagunknak hízelnünk, mert a jónak pusztá szavakkal való igenlését önkénytelenül is a magunk valóságos jósága, érdeme gyanánt tudjuk be. így dupla fizetséget követelünk, nemcsak a tettnek, hanem már a jófeltételnek, fogadkozásnak is erkölcsi érdemet tulajdonítunk. A jót pusztá szavakkal igenlőnél néha becsületesebb az az ember, aki az erkölcsi parancsokra nemmel válaszol. Ő ugyanis a jónak sok oly igenlését hallotta már, amelyek csak azt jelentették, hogy az igenmondók nem cselekedtek beszédük szerint. így lassan hozzászokott, hogy nemet mondjon ott, ahol az álszenteskedők igent mondanak, de viszont megcselekedje azt a jót, amit a fogadkozók nem cselekszenek meg. A valóban becsületes ember néha, önmaga iránt való bizalmatlanságból, kitér a fogadkozás elől, hogy ne ígérjen többet, mint amennyit tényleg be fog váltani. Az őszinte buzgalom, amely a jó tényleges megcselekedésére irányul, elhárítja magától a képmutató szólamokat és

fogadkozást. Mert a fogadkozó nem volt ugyan csaló, amikor ígért, de azzá lett, amikor buzgalmának energiáit nem a jónak megtevésére, hanem annak megígérésére fordította. A fogadkozás csapda lett számára: ha nem fogadott volna semmit, talán inkább megtette volna a jót. Így azonban elmerült a saját érdemeinek szemléletébe, mielőtt még az érdemet tettel valóban megszerezte volna. Önmagát csalta meg, és talán másokat is, mintha ígéretével máris megvalósított volna valamit abból, amit megígért.

Az ígért *Kierkegaard* szerint elaltatja az erkölcsi erőket, megtagadása viszont inkább felserkenti ezeket, mert közel áll a bűn beismeréséhez, kutyilvánításához és így megbánásához is. A jó megígérése viszont csalódás önmagunkban, mert közelebb mutatja azt, amitől még távol vagyunk. Megakadályoz bennünket abban, hogy a javulás munkájához azonnal hozzáfogjunk. A valódi jóság helyére az önmagunkról való jó véleményt csempészi, jót áll önmagáért. A jövőben aktuális jócselekedetnek megtagadása viszont a jó megvalósításához annyiban közelebb *éli*, amennyiben figyelmessé tesz a saját hibáinkra. A pokol útja jószándékokkal van kikövezve. A legveszedelmesebb egy ember számára, ha jószándékok által visszafelé megy. Nehéz ugyanis felismernie, hogy valójában visszaesett. Újra meg újra azt mondja: «Jövök!», ezt biztosra ígéri önmagának és másoknak, mégis egyre messzebb kerül a céltól. A meghíúsult jófeltétel kedvetlenséget hagy vissza a lélekben, amely azt még tüzesebb fogadkozásra ösztönzi, amelyet ismét még nagyobb bágyadság vált fel.¹⁶

4. *Kierkegaard* sokak szerint a lélekelemzés atyja. A pszichoanalízis különböző irányai sem egyebek, mint az álruhában járó törekvések és vágyak leleplezésére igyekvő próbálkozások. A hisztéria és a neuraszténia sok vonásukban hasonlítanak az álerkölcshöz. Más dolog a

jót valóban akarni, és ismét más dolog önmagamat jónak akarni: az utóbbi sohasem elegendő a valódi jóakarat létesítéséhez. Hasonló a helyzet a neurotikusnál is, aki gyenge, de nem akaratgyenge, sőt tele van akarással és becsvágygal. Gyengesége és meghasonlottsága épp abból a körülményből származik, hogy nem képes olyan lenni, amilyennek önmagát akarja, hogy nem képes az önmagáról alkotott eszményképet megvalósítani. Az önkínzó depressziók a neurotikus öngyűlöletéből, önmagával szemben tanúsított türelmetlenségéből erednek. A félelem — amelynek a neurózisok körében oly nagy szerepe van — *Kierkegaard* szerint «szimpátiás antipátia és antipátiás szimpátia», másszóval csak öntudatlan kifejezése annak, hogy meghasonlottunk önmagunkkal, hogy ugyanazt a dolgot egyenlő erősen kívánjuk is és el is utasítjuk. Voltakép mindig önmagunktól félünk. A félelem indulatának kísérője a búskomorság, amelyről ugyancsak *Kierkegaard* mondja, hogy nincs teljesen őszinte búskomorság: mindig van benne valami feszültség, dialektika, ellentétek kétértelműsége.

5. A modern embernek az állértékekkel vívott küzdelme nyilvánul meg a német ifjúságnak négy évtizedes múltja visszatekintő mozgalmában, a «*Jugendbewegung*»-ban is, amely nagyhatalommá fejlődött a német kulturális életben. E mozgalom lényegileg kritika a fennálló társadalom mesterkéltégein és alakoskodásain. Kritikája azonban nem szavakban, hanem tettekben nyilvánul. A mozgalom mindenekelőtt őszinteségre törekszik, amelyet az ifjak többretartanak a sima udvariasságnál. A «*Jugendbewegung!*» továbbá az ifjúság kísérlete vitális és társadalomerkölcsi önnevelésre. A nagyvárosi és iskolai kultúra elfojtotta az ifjú szabad erőit, és ideges szellemi légkört teremtett. E test- és lélekrontó rabság ellen az ifjakban feltámadt a vágyakozás a természet, levegő és fény, erdő és mező után. A nagyvárosból elmenekültek

az ember igazi, örök mivoltának titokzatos, romantikus csillagzataihoz, aminők: hit, költészet, mese, monda, hazai föld és nép. Erdő, mező csendje és a parasztnép életének, lelkivilágának megismerése ösztönös, formák közé nem szorított erkölcsi és vallásos érzelmet ébresztett lelkükben. Az ifjú megtanulta ebben a mozgalomban azt a hallgatást, amely hathatóssá teszi az el nem koptatott szót és gondolatot. A *«Jugendbewegung»* a szó helyébe az átélést, a könyv és papiros helyébe a közvetlen, személyes érintkezést léptette. A régi nemzedék elhasznált szavait visszaautasították. Újakat nem találtak ugyan, de — legalább kezdetben — nem is érezték szükségét. A kellő pillanatban a helyszínen lenni, ez minden. Szükség idején a közelség mindent elrendez, a helyzet «megítélését» részvétellé alakítja át. A közvetlen részvétel az ifjúság mozgalmában magával ragadja az egyént, mint vihar vonul át a lelken a közös mozgalom árama. Felkerekedik és vándorol, a szó térbeli értelmében is, valamely új csillagzat után.

A *«Jugendbewegung»* célja erkölcsi megújulás volt: a régi értékek helyébe poláris ellentéteiknek, új értékeknek állítása. Ennyiben mozgalmuk eszmetörténetileg *Nietzsche* hatása alatt áll. «Új» értékek felfedezése azonban, ha mélyebben tekintjük, nem más, mint régi, valódi értékek visszaállítása. Erkölcsi megújulásra oly korszakokban van szükség, amelyek az erkölcsi értékeket meghamisítják, és helyükbe álértékeket állítanak. Az erkölcsi mozgalmakban mindig található egy közös, *Rousseau-i* törekvés: vissza a természethez, a néphez, az eredetihez, az ősihez, a civilizáció elrontott világából.

6. A modern bölcsélet is felismerte, hogy az álértékek ellen való küzdelem időszerű. Elég, ha *Rickert-nek*, a német bölcselők egyik legtekintélyesebbikének szavait idézzük; «Csak álértékeket kellett leálcázni. És ennek

talán pozitív értelme is van. Aki felismerte, hogy azok az értékek, amelyek eddig érvényben voltak, nem önértékek, annál buzgóbban fog oly értékeket keresni, amelyeknek érvényessége kritikával szemben megállja a helyét*.¹⁷

A modern erkölcsbölcseleti vizsgálódás igen sokat köszön a jelenségtani (fenomenológiai) iránynak. A jelenségtan a bölcselet feladatát és módszerét a dolgoknak lehetőleg elfogulatlan leírásában látja, mielőtt még azokat előfeltevések és elméletek meghamisíthatták volna. Ennyiben minden ízében modern bölcseleti irány, amelyet a valóság feltétlen tisztelete vezérel, és amely ebben a valóságban folyton új felfedezések után kutat. Hogy a valódi értékek színes sokféleségét feltárhassa, először állértekeket kell lelepleznie.

Érthető tehát, miért szövik át *Max Scheler-nek*, a jelenségtani etika vezéralakjának *«Formalismus in der Ethik»* c. főművét folytonos és gondolatokban gazdag vizsgálódások a farizeizmusról. A farizeuskodás első válfaja, amelyet leír, az erkölcsi érték és erkölcsi megítélés felcserélésében áll. A farizeuskodó lelkében az őszinte erkölcsi akarat helyére az az akarat lép, hogy önmagáról kedvező ítéletet mondhasson, vagyis, hogy az az intellektuális kép, amelyet önmagáról alkot, tetszetős legyen. A lelkiismeret szavát az erkölcsi valóság helyett annak pusztá képére irányítja. Célja, hogy önmagát tiszteletreméltónak tarthassa. E képmutatás közismert és viszonylag legártatlanabb megnyilvánulásai kifelé a pózolás, nagyképűség, fontoskodás, nemi területen a prűdéria. Az igazi töredelem helyére az álszenteskedőnél az önmagának címzett szemrehányás aktusának hiú szemlélete lép, mert azt véli, hogy azok a meglehetősen durva szemrehányások, amelyeket önmagának tesz, a saját bűnének jól érzett súlyát csökkenthetik.

A farizeuskodóval ellentétben, a valóban erkölcsös ember azt keresi, hogyan legyen jó tényleg, nem pedig,

hogy ezt az ítéletet mondhasa ki önmagáról: «Én jó vagyok!» Nem nézi a saját jóságát, sőt ellenkezőleg, minél jobb, annál több hibát, fogyatkozást fedez fel önmagában, és annál jobban látja ezek értékellenességét. Sok igaz van a régi mondásban, amely szerint a szentek mind gonosztevőknek tartják magukat, a gonosztevők pedig mind szenteknek.

7. A farizeuskodás második megnyilatkozási formáját *Scheler* nyomán a gyakorlati haszonhajhászásban, utiH-zmusban jelölhetjük meg. Az álerkölc a gyakorlatban a hasznót az értéktábla élére, az erkölcsi érték fölé helyezi, ezáltal felforgatja az értékek objektív rangsorát. Az érdek szempontjából igen előnyös, ha oly cselekedetek és személyek, amelyek ezt előmozdítják, erkölcsi dicséretben, elismerésben részesülnek. Ellenben igen hátrányos és káros volna nyíltan megvallani, hogy csupán érdekeinket szolgálják. Az álszenteskedő tehát arról az emberről, aki az ő hasznát szolgálja, azt állítja, hogy ez erkölcsileg kiváló ember. A farizeuskodó továbbá maga is mindig arra törekszik, ami hasznos, de ezt erkölcsi értelemben jónak vallja. Ennyiben ellentéte az elméleti utilitarizmusnak, amely a hasznosról beszél, de a jót gondolja rajta. A farizeus viszont a morálisról beszél, de a haszonra gondol. Az elméleti utilitarizmus az a szeretetreméltó *enfant terrible*, aki a társadalom által szentesített morál képmutatásait, amelyeket az a legélénkebben el akar titkolni, kifecsegi. A társadalom dicsérő vagy gáncsoló értékítéletei ugyanis csak azokat az erkölcsi értékeket követelik, és csak azokat az értékellenességeket utasítják el, amelyek egyúttal hasznosak, illetőleg károsak a társadalmi létfenntartás szempontjából. A farizeuskodó gyakorlatilag utilista, elméletileg viszont többnyire idealista. Az utilitaristák ellenben — oly személyiségek, mint pl. *Bentham* vagy a két *Mill* — a gyakorlatban idealisták, csak elméletileg utilitaristák.

8. A haszonérték egyoldalú érvényesülése a magasabb értékek rovására, amint láttuk, az élet hanyatlásának jele. Az életképtelenség *ressentiment*-ja., amint *Scheler* felfedezi, meghamisítja a keresztény erkölcsiséget. A valódi felebaráti szeretet helyére, amely az erő bőségének önmagán való túlömlése, a nemes és erős élet gyűlöletét csempészi. A keresztény alázatot felcseréli azzal a szolgálkúséggal, amely az erő hiánya miatt szolgál, noha uralkodni szeretne. Általában felcseréli a gyengeségből származó kényszerűséget és tehetetlenséget a keresztény lemondással és önmegtagadással, összetéveszti a természetfelettit a természetellenessel. Viszont alábecsüli — az értékelés egy csalódási folyamatával — azokat az értékeket, amelyeknek létezését még érzi ugyan, de amelyeket megvalósítani, hordozni már nem képes.

Igaz áldozat csak abban az esetben jöhet létre, ha a feláldozott jót pozitív értéknek becsüljük, és róla egy magasabb érték kedvéért mondunk le. A valódi aszkézis ebben különbözik az életirígység látszólagos aszkézisétől. Utóbbit jellemzi, hogy azt, amiről lemond, megfosztja értékétől, és értékellenesnek, rossznak tünteti fel. A valódi aszkézis viszont lelkesen csodálja a földi javakat, miközben lemond róluk. A vagyon, a házasság, az önrendelkezés stb. pozitív javak. Csakis ezért lehet erkölcsileg értékes tett, ha keresztény emberek még magasabb javakért lemondanak róluk. Az életirígység ellenben pl. a szegénységet önmagában jónak, a gazdagságot önmagában rossznak tünteti fel. A modern, bonyolult civilizációnak egyik lendítőkereke az a vak munkaösztön, amely egyfelől a dolgoknak egészen anyagi és hedonisztikus, gyönyörhajhászó értékelésén, másfelől azonban a gyönyörök után való vágy álaszkétikus elnyomásán egyszerre alapul. Ez az életfelfogás azoknak az embereknek életirígységéből keletkezett, akik gazdasági okok folytán kénytelenek a gyönyörök élvezetéről lemondani,

noha munkájuk a civilizáció-nyújtotta gyönyörök előállítását vagy fokozását szolgálja.

9. Az álerkölcnek ismét egy további fajtát *Scheler* a gyakorlati boldogságra-törekvésben (eudaimonizmus) látja. A pozitív érték fennállásának megismerését mindig valamiféle érzelmi kielégülés kíséri. Épp így kísérője a gyönyör annak a tevékenységnek is, amely pozitív értéket valósít meg. Ha ellenben érték ellen irányul a törekvés, úgy annál fokozottabb a kielégületlenség, minél inkább eléri célját. Az érzelm tehát jele az érték létének vagy nemlétének.

Másfelől azonban a gyönyör forrása is a cselekvésnek. Erkölcsileg értékes tett vagy magatartás csak oly személyiségtől várható, akit a saját erényessége folytán lelki béke, boldog megnyugvás, mély kielégülés tölt el. Enélkül nem volna elegendő ereje a jóra. Azonban akár kísérő és jelző, akár forrás gyanánt tekintsük is az érzelmi kielégülést, ezt mindig a tett mögött, annak hátán hordozva találhatjuk. Sohasem szabad ellenben a tett előtt szerepelnie, annak célja gyanánt.

Aki a jóakarattal járó gyönyörre törekszik, és ezért akarja a jót, annak akarata lényegileg már nem jó. Épp ezért a jóakarattal *a priori* együttjáró gyönyörtől is el-esik, mégpedig szükségkép. Az érzelmi kielégülés akarása önmagát teszi lehetetlenné. De amilyen biztos, hogy nem szabad a jóakarat előtt valamely boldogságérzelemnek cél gyanánt lebegnie, éppoly biztosan meghozza a szellemi boldogságot — a hátán.

Scheler-nék az eddigiekben ismertetett eredményei az álerkölc mivoltáról és lélektanáról találóak és helyt-állóak, de kiegészítésre szorulnak, nem teljesek. így mindenekelőtt meg kell említenünk az álerkölc ama válfaját, amelyet hipokrizisnek neveznek. Első tekintetre hipokrizis és farizeizmus egymás ellentéteinek tűnnek fel. Amíg ugyanis a farizeizmus elméleti idealizmussal álca-

zott haszonhajhászás, addig a hipokrizis a technikai kivitelt, az eszközöket az idealisztikus önértéktől teljesen elválasztja.

10. A hipokrizis egyik formájában erkölcsi gyámsalanság és tehetetlenség. Semmit sem akar tudni azokról az erkölcsi követelményekről, lehetőségekről és cselekvésalkalmakról, amelyeket az aktuális, itt és most adott valóság állít eléje. Magasztos eszmékkel való tüntetése csak a jócselekedet elmulasztására vezet.

Az erkölcsi tehetetlenség az érzületet velleitással, az eszményt humbuggá gyengíti. A valódi érzület mindig a neki megfelelő cselekvést hozza létre. Ha ellenben tévesen tulajdonítunk magunknak valamely érzületet, ez az érzületcsalódásunk azonnal semmibe foszlik, mihelyt oly helyzetbe kerülünk, amelyben ezt az érzületet cselekvéssel kell beváltanunk. A hipokrita szeretete képzelt szeretet, akarata műakarat, amelyek hasonlóak a színész által a színpadon hőse helyett érzett érzelmekhez. Lélektanilag leginkább a *Meinong* és iskolája által emlegetett, ú. n. fantáziaérzelmekhez, a «színészi paradoxon*» jelenségéhez lehetne hasonlítani a hipokrita lelki életének nem-igazi, mesterkelt formáját, amely az erkölcsi élményeket csak mint szenzációkat vagy mint az álromantika és a szentimentális kielégülés eszközeit használja.

A hipokrita érzületei, állásfoglalásai tehát nem komolyak, nem bensőségesek. Annyira hiányzik belőlük a lélek, annyira csak a felületen élnek, hogy néha egy-egy, önmaga előtt is megjátszott lelkiállapotból csak a külső kifejezés, a reflex-szerű testi elváltozások valódiak. A nyelv ezért találóan nevezi a hipokrita e válfaját szemforgatónak. Ha az üres, szemforgató hipokrizis aktívabb formát ölt, akkor a tevékenységnek és alkotásnak semmit komolyan nem vevő, üres, reklámra és szemfényvesztésre dolgozó látszata lesz az eredmény: üres impulzivitás.

Az erkölcsileg tehetetlen hipokrita a lanyhák közé tartozik. Túlbecsüli és elegendőnek tartja az erő kifejtésnek azt a lecsökkentett, rudimentális fokát, amelyet a jó irányában tesz. Kicsinyes, jelentéktelen dolgokat szór-szálhasogató aprólékossággal követel meg, a nagy, idő-szerű, sürgető feladatokat ellenben, amelyek bátor ki-állást, áldozatkészséget követelnek, nem veszi tudomásul. Megszűné a szűnyogot is, a tevét pedig elnyelné. Elszakad a valóságtól és a saját valódi lényétől.

A mondottak a hipokrizist szintén a farizeuskodás egy nemének mutatják be. A hipokrita is idealista elméletben, utilista és egoista ellenben a gyakorlatban. Nem az a valódi idealista, aki nem ismeri a hasznost, az eszköz-értéket, hanem, aki a létfenntartás ezen értékeit az eszmények szolgálatába állítja. A gyakorlati utilizmus — akár farizeuskodás, akár hipokrizis — eltévelyedése viszont a technikai értéknek, a célszerűségnek az ön-értékektől való elszakításában áll. A hipokrizis korunk válságának főoka. A mai ember kiábrándult minden tehetetlenségből, amely magasztos eszmék köpenye alatt jelenik meg. Ezért az érték próbakövét egyedül a technikai hatékonyságban látja. Ami a létküzdelemben gyá-moltalan, az csak álérték lehet, amely mögött a rossz végső diadalába vetett hit lappang.

II. Az erkölcsi tehetetlenség mellett a hipokrizisnek egy második fajtája is van, az erkölcsi tételtévesztés, amely más szemében a szálkát is meglátja, a magában a gerendát sem. Az álokoskodásnak ama faja, amelyet a logika nevez tételtévesztésnek, más tételt bizonyít, mint amit állított. Az erkölcsi tétel tévesztés viszont az embertársra irányítja az erkölcsi kritikát, hogy az erkölcsi önkritika, a lelkiismeret szavát elhallgattassa.

Még erkölcsileg különben nem értéktelen embereknél is előfordul az erkölcsi tételtévesztésnek az a megnyilatkozása, hogy csak bizonyos irányban tesznek jót, nem

minden erényt gyakorolnak, válogatnak a kötelességek között, és annál buzgóbbak egyfajta kötelesség teljesítésében, minél kevesbbé akarnak tudomást venni más kötelmek fennállásáról. E «másról beszélők»-nek kétféle mértékük van: némely tekintetben túlszigorúak, és kis botlásokat is felpanaszolnak, más területen viszont megelégszenek áltisztességgel, amely a látszatot javítja a lényeg helyett.

13. A mások erkölcsi tökéletesítésére irányuló törekvés, ha valódi és önzetlen, a gyakorlati idealista jellemvonása. Csak ez az alázatos, önmagáról elfeledkező, önmaga számára semmit sem kereső vágy a fejlesztésre a hathatós, sikeres erkölcsi befolyásolás. A hipokritáé azonban, akinek az a fontos, hogy ő legyen a segítő, hatástalan. Senkire sem szabad segítségünket ráerőszakolnunk, amíg nem hivatunk, és késznek kell lennünk az eltávozásra is, anélkül, hogy segíthetünk volna. Minél kevesbbé fontos valakinek, hogy ő legyen az, aki másokat erkölcsileg tökéletesít, annál hathatósabb lesz fáradozása. A tudatosság és akaratlagosság itt is megghiúsítja a sikert. Az erkölcsi befolyásolás oly művészet, amelyet nem lehet «akarni» és megtanulni. Ahol ez számunkra nem sikerül, ott a kudarc felelőssége nem másokat, és nem is a külső körülményeket terheli, csak magunkat. Az erkölcsi fejlesztőnek továbbá nem szabad sem fölényesnek és autoritativnak, sem pedig túlszerénynek lennie, az idegen szenvedéssel szemben pl. a saját vigasztaló szerepét olcsónak, könnyűnek tartania.

Ezek ellen a lélektani igazságok ellen vétve, azt veszszük észre önmagunk tevékenységére vonatkozólag, hogy évről-évre tarthatunk ugyan előadásokat, rendezhetünk tanfolyamokat, kihirdethetjük a szószékről Isten igéjét stb., de csak igen kevés valódi, eleven élet fog működszünk nyomán kisarjadni. Az a feltűnően heves elutasítás is, amely a szükségét szenvedők széles rétegeiben minden-

nemű beavatkozás, lélekgondozás, segítség, szociális munka ellenében gyakran megnyilvánul, és pedig épp az önértézetesek és őszinték, tehát az értékesebbek, nem az élőködni-szeretők részéről, azon alapul, hogy ezek benső bizonyossággal érzik, hogy a segítő «részvéte», «szociális lelkiismerete», «tárgyilagossága» stb., csak látszólagosak, végső eredményben hipokrizisen, hiúságon, én-igenlésen, a saját csekélyebb értékűségünk ellensúlyozására való titkos törekvésen és törtetésen alapulnak.

Szigorú törvény, hogy a szeretetnek vagy más erénynek hiányossága meghíúsítja a mások erkölcsi tökéletesítésére való törekvést is.

Általában mindenfajta nevelésben a példa a leghatásosabb eszköz. Az ifjú nem azt cselekszi, amit a nevelő mond, hanem, amit az cselekszik. A szeretet mellett tehát a legfontosabb erény nemcsak az erkölcsi befolyásolás és nevelés terén, hanem általában a pedagógiában is az őszinteség. A hipokrita, az elméleti idealista, aki csak hirdeti az eszményeket az ifjaknak, de nem éli maga is azokat, nem képes hathatósan nevelni. Sohasem tanították annyit az ifjúságot, sohasem tartottak számára annyi előadást, mint napjainkban. Mégis, sohasem volt gyámoltalanabb és tehetetlenebb a pedagógia, sohasem volt kevesebb tekintélye a nevelőnek, és sohasem állt távolabb egymástól ifjúság és nevelők, mint ma.

A *Kierkegaard* által támadott intellektualizmus bevonult az iskolába is, amely így nyárspolgári üzem lett ismeretek közlésére. A tantervek is a csak-tanításnak, ismeretek «átadásának», «leadásának» szellemét árasztják, ha vannak is bennük szólamok, amelyek ellenkező veleitást árulnak el. *Kierkegaard* azonban helyesen hirdeti, hogy az ismeret még nem élet, az eszme nem valóság: az ismereteknek és eszméknek az életbe való átvitelére kell nevelni. A régi pedagógia jobban megfelelt e követelésnek, mint a mai. Régente megtanították az

ifjút az önmegtagadásra, az élet művészetére, bevezették a tudományos munka labirintusába stb. A nevelő egész ember volt a tanítvány számára, emberi közelségbe és közösségbe jutott vele. Ma: melyik tanár mutatja meg magát bensőleg? Félnek önmagukat megmutatni? Avagy nincs mit megmutatni?

Példát kíván az ifjúság, hogyan élje mindazt, amit a könyvek követelnek. Az ifjak is tudják, hogy a nevelő sem lehet tökéletes. A mai gyorsütemű élet nem is engedi meg pl. az elvonulást a magányba, hogy itt a lélek tökéletesedjen, az eszmék és eszmények áthassák, az értékek megigézzék, hogy előkészüljön, mielőtt mások neveléséhez hozzáfogna. De akkor a nevelő legalább a küzdelmet mutassa meg az ifjaknak, a fáradságot, amibe a lelki előrehaladás és mások előrevitele neki magának kerül, és ezenfelül kell, hogy legyen lelkében egy nemes mag, ami imponáljon, ami előtt az ifjú meghódolhasson.

A tanítás nem lehet technika. A «munkaiskola» irányának helyes törekvése, hogy magát a tanulót akarja gondolkodásra és kezdeményezésre bírni. Utalásokból és szemléletből a tanulónak önállóan kell a törvényt és tételt megszerkesztenie. A tudomány nem lehet merő házifeladat az emlékezet számára. A «lusta tanulót» gyakran maga a tanár teremti meg, úgy, hogy amit a tanulónak érthetővé tesz, nem egész szívvel teszi azzá. A nevelőnek egy kissé játszania kell, egy kissé művészeknek kell lennie.

Az iskolának meg kell nyitnia az ifjú előtt az élet kapuját, felnőtté, bátorra és a veszélynek ismerőjévé kell nevelnie. Szeretetet kell az ifjúban felkeltenie az élet, a jövő hivatás, az emberek, a barátok, a múlt nagy emberei és nagy eszméi, a természet stb. iránt. Nem holt ismereteket kell benne felhalmoznia, nem szabad a tanulót megtömni való lúdnak tartania, hanem annak lelkével is törődnie kell. Ha a tanár semmi egyéb-

bel nem törődik, csak azzal, hogy a tanulók mit tanultak az egyes órákra, akkor a tanuló ellenségét fogja benne csupán látni, akit nem szeretni, hanem megvetni fog, akitől fél, akinek gyengéi után kémkedik. Nem csupán a katedrán kell ülni, nem olyannak kell lenni, mint egy könyv, hanem mint egy ember. Nem szabad a nevelőnek gögösen toronyban ülnie, hogy a tanuló egészen kicsinnyé legyen, nem szabad falak mögé elzárkóznia a tanuló elől, nem szabad elmulasztania a tanuló felvilágosítását mindarról, ami az életben a legfontosabb.

Egyetlen hathatós erkölcsi nevelőerő van, és ez a szeretet. A szeretet mindig megőrzi bizalmát az embertárs iránt. Már eleve feltételezi, hogy a felebarát szívében is jóság és szeretet van, és épp e hite és reménye által építi fel abban a szeretet és jóságot. A hipokrizis ellenben kényszeríti és parancsolja a jót, abban az esetben is, ha ez felesleges, sőt sértés, mert megvan az önkéntes készség a jóra. Épp az erkölcsileg értékes emberben ilyenkor támad fel az erkölcsi dac, amelynek következtében a régebben kiváló tanuló esetleg csak azért nem tanul, a vallásos ifjú csak azért nem jár templomba, mert ezt túlságosan sokat parancsolták és erőszakolták. Az erkölcs és vallás legkedvezőbb talaja a szabadság, a kényszer inkább ártalmára van.

Hipokriták természetesen minden táborban akadnak, világnézeti, politikai vagy más különbség nélkül. Mégis, az erkölcsi tételtévesztés inkább az újító, ellenzéki, baloldali, szkeptikus és liberális, az erkölcsi tehetetlenség viszont inkább a jobboldali, konzervatív és elméletileg valláserkölcsi alapon álló tábor emberének sajátossága szokott lenni.

Az erkölcsi tételtévesztők szükségkép kritikusok, tilatkozók, a fórumon a közélet purifikátorainak szerepében lépnek fel, és züllött közállapotokat ostromoznak. Mozgékonyak, jó svádájuk van, mindenütt az előtérbe

furakodnak, lármásak. Kritikájuk hasznos is lehet, mozgatója azonban mindig az érdek.

Az erkölcsi tehetetlenség hipokritái viszont a passzivitásnak, a kezdeményezés hiányának, a minden változástól és új gondolattól való félelemnek, a begyöpösödöttségnek és az önző kényelemszeretetnek képét mutatják. Álláspontjuk a visszaélések, kiáltó bűnök és anomáliák esetében csak a dicstelen hallgatás. Szigorúan ellenőrzik azokat, akiket nem szükséges ellenőrizni, mert ártatlanok. Ellenben elnémítják a kritikát, titkolnak, takargatnak ott, ahol valóban szükség volna ellenőrzésre, sőt leleplezésre. Gerinctelenek és fejbőlintők. Gennyes tályogokat angoltapasszal gyógyítanak, nehéz betegségeknek kamillateában látják orvosságát. Ők az eszmények lejáratói.

13. A hipokrizis e két válfaja mellett a vakbuzgóságot, a hatalomra, szellemi uralomra jutott nyárspolgáriságot és a törtetést is a farizeuskodás formái közé kell sorolnunk. A vakbuzgóságról és a nyárspolgárságról az előzőkben már kimutatták, hogy értékhamisításra vezetnek. Ugyanezt mutathatjuk ki a törtetésről, stréberkedésről is. Az etikai díszlet itt néha gyakorlati furfangot takar. Hogyan érvényesüljünk? Hogyan csinálhatunk *carrière-t*? Hogyan érhetünk el sikereket? Az efajta kérdések megoldását az erkölcsi elvek épp úgy szolgálhatják, mint az erényes életre való nevelést, vezetést, illetőleg az erény úgy értelmezhető, hogy az eredményeket ne zavarj a, sőt szolgálja. Egy csapással két legyet lehet látszólag eltalálni, kettős eredményt elérni: erkölcsi tökéletesedést és gyakorlati célkitűzéseket.

Végül az öngyűlölet is magasabb erkölcsi elvek látszata alá rejtőzhet, ezeket eszközül használhatja a személyiség üldözésére és tönkretételére. Vannak emberek, akiket a saját meggyőződésük tesz tönkre. Ezeknek az embereknek semmi sem sikerül egészen az életben,

a saját benső állásfoglalásaik és előítéleteik teszik szerencsétlenné őket.

14. *Scheler* eredményei és a saját vizsgálódásaink alapján tehát a farizeuskodásnak következő válfajait különböztethetjük meg: *a)* a képmutatás; *b)* a gyakorlati haszonhaj hászás; *c)* a gyakorlati eudaimonizmus; *d)* a saját jóságunk akarása; *e)* az életirígység; *f)* az erkölcsi tehetetlenség; *g)* az erkölcsi tételtévesztés; *h)* a nyárspolgáriság; *i)* a vakbuzgóság; *j)* a törtetés és *k)* az erkölcsi állásfoglalással álcázott öngyűlölet. A farizeuskodás válfajait ezekkel az eddig felfedezettekkel még nem tartjuk kimerítetteknek, még kevésbé tartjuk a kutatást a modern gondolkodás és lélekismeret e központi területén befejezettnek. Csak vázlatot, egy új kutatási terület első tudatos végigjárását adhattuk, csak a főpontokat vehettük szemügyre, és ezek között még sok hézag kitöltetlen.

Nem hagyható figyelmen kívül az álerkölcnek bizonyos, mondhatni, apokaliptikus jellege. Az Antikrisztus, ha élő személy gyanánt képzeljük el, csak egy nagykaliberű farizeuskodó gyanánt festhető le, aki maga is mélyen meg van győződve a saját jóságáról, és aki a szeretet valóságos csodáit látszik művelni, mindamellett szeretete mégsem valódi. A kultúrák *Spengler-i* vége, sőt talán az emberiségnek egy valamikor esetleg bekövetkező, egyetemes alkonya is csak a farizeuskodás gyümölcse lehet, mert a farizeuskodás juttatja el vénhedt korokban az emberiséget odáig, hogy ilyenkor nincs oly erkölcsi norma vagy érték többé, amelyben még hihetne. Az álerkölc az árnyak, a csalóka délibáb birodalma, ahol «a valóság létét a semmi teszi semmissé» (*Heidegger*), ahol a semmi szorongása, rémülete temetői titkokat hoz napfényre. Az álerkölc mivolta mintegy követeli, hogy vele szemben szűnjék meg az irgalom, és győzzön az igazságosság.

15. A farizeuskodás gyakran az életgyengék utolsó menedéke, közvetlenül és szükségszerűleg azonban csakis a rossz törekvések következménye. Használhatjuk ellene a faj nemesítés fegyvereit, a biológia alkalmazott tudományának, az eugénikának eredményeit, mindamellett nem tudjuk soha teljesen legyőzni a főnehézséget: azt a körülményt, hogy nincs oly kritériumunk, sem a lélektanban, sem az etikában, amelynek segítségével az egyes konkrét esetekben eldönthetnők teljes biztossággal, megkülönböztethetnők önmagunkban, melyik a valódi erkölcsösség és erkölcsi belátás, melyik viszont az erkölcsi értékszalódás. Aki biztos a saját jóságában, aki teljes nyilvánvalósággal, evidenciával meg van győződve róla, az épp ezért már nem valóban jó, hanem álutakra tévedt. Az erkölcsös vagy vallásos embernek mindig tudnia kell, hogy önmaga felől sohasem lehet egészen biztos. Ezért van szüksége félelemre és reményre. Az ember e földön erkölcsi küzdelemben áll, és ahol harc van, ott veszedelem és rettegés is van. A félelmet mindnyájunknak meg kell ismernünk, a saját megbízhatatlanságunk miatt.

A saját jóságunknak tehát nincs oly kritériuma, amelynek bizonyossága megszorítás nélkül való volna. Igaz, hogy a farizeuskodó gondolkodása önkényes, azonban lehetséges álkövetkezetesség is, amely a saját érdekeiből elveket csinál. Az öreg korban ugyan gyakran mutatkozik, a hanyatló vitalitással együtt, ál szent eskedés, életirigység. Azonban az ifjúban is sok az önzés, esetleg a törtetés, amely az ifjúkor idealizmusából, lelkesedésből álidealizmust, vállalkozó szelleméből pedig versengő érvényesülésre-törekvést csinálhat. Minden erénynek van hamisítványa: az önzetlenségnek az öngyűlölet, az önmehtagadásnak a tehetetlenség, a türelemnek az erélytelenség, pipogyaság stb.

16. Az emberileg elérhető legnagyobbfokú bizonyos-

ság a farizeizmus és a valódi erkölcsösség konkrét megkülönböztetésében az idealizmus gyakorlatiasságának kritériuma alapján nyerhető. Minden elméleti idealizmus ál-idealizmus. A szeretet láthatatlan ugyan, de láthatóvá kell válnia hatékonyságában.

Az eszközérték gyakran elválaszthatatlanul hozzátartozik az önérték mivoltához. Ha nem látjuk a helyes, erkölcsileg értékes tett eszközeit és módját, valóban csak félig akarhatjuk azt. A teljes akarat nemcsak a célt, hanem az eszközöket is akarja. Az erkölcsi eszmény nem a passzivitás és a tehetetlenség, hanem az aktív szeretet, a gyakorlati idealizmus. A cselekvés erkölcsi értékét erősen lecsökkenti, ha az ügyefogyott és tehetetlen. A végső célok és eredmények folytonos csillogtatása, amely azonban mit sem tud a keresztülvitel hatékony útjairól és módjairól, nem más, mint álidealizmus. Ez a hipokrizis nyilatkozik meg ma számos oly teológiai, filozófiai, irodalmi stb. műben, amely mellett korunk kiábrándult embere közömbösen halad el, mert e művek gyámoltalanul és tanácstalanul szakadnak el a valóságtól. A nyers erőnek, meztelen realitásnak, technikai eredményeknek és ipari találmányoknak modern kultusza azonban sokszor csak burkolt sóvárgás valódi benső, szellemi értékek után, csak épp negatív formában, látszólagos értékek elutasítása gyanánt.

17. Az erkölcsi cselekvés értéke tehát bizonyos célszerűségi, hasznossági mozzanatoktól is függ. A célszerűség biológiai fogalom, csak ott van értelme célszerűségről beszélnünk, ahol létküzdelem folyik. Egy kristály vagy közet lehet igen bonyolult összetételű, mégis megmagyarázható az okok és okozatok egyenletével. Az élő szervezetnek azonban a legkisebb része is úgy működik, amint ez az egész szempontjából célszerű, minden rész kölcsönös függésben áll egymással. A célszerű, hasznos mindig a létküzdelem és létfenntartás

szempontjából célszerű. A hasznosság a létfenntartás és a megvalósítás értéke, a létküzdelem eszköze.

Ámde a valóság sohasem értékmentes, ami létezik, az egyúttal értékes is. A hasznosságnak, mint eszköz-szerűségnek értéke tehát amaz önértéktől függ, amelynek következményes értéke, vagyis, amelynek megvalósulását és fennmaradását szolgálja. A hasznosság következményes (konszekutív, függő) érték.

Annyiféle haszonérték van, ahányfajta önérték. Az értékrangsor minden egyes tagjának van ilyen következményes értéke, eszköze. Tévedés volt Scheler részéről a haszonértékben egyedül a hédonikus érték, az érzéki gyönyör eszközét látni és így a hasznosságot rangban ez alá helyezni. A vitális és a szellemi értékeknek ugyanígy megvannak a maguk következményes értékei. Következményes értéke pl. az igazságnak a tudomány, a könyvek, kutató-intézetek, a szépségnek a művészet, összes atelier-kellékeivel. A templom, a sekrestye következményes értéke a vallásos értéknek, a szentségnek, általában a kultúrértékek a szellemi értékeknek. Az erkölcsiségnek következményes értéke mindaz, ami terjedését, fennmaradását, védelmét szolgálja. Beszélhetünk tehát hédonikus hasznosságról, vitális hasznosságról és ugyanígy esztétikai, logikai vagy etikai haszonról is. Erkölcsi haszonértéket hordoz az erkölcsi befolyásolás is és ez adja meg jogalapját. Az ember a külső világ oldaláról alá van vetve a haszonértéknek, erkölcsi cselekvései is a céloknak és eszközöknek ebben a világában akarnak hatni.

18. A valódi idealista a legnagyobb, szinte misztikus eszményiességet egyesíti magában angolos gyakorlatiassággal. Finom, átszellemült lélek, de a létküzdelemben is megállja helyét. A modern embernek és a modern kereszténységnek is mindig időszerű feladata, hogy ezt a mindkét lábbal erősen és otthonosan a földi élet forgatagában álló, transzcendens idealizmust megvalósítsa.¹⁸

IX. Az erkölcsi rossz lélektana.

1. Jellemtípusaink mindenütt mutattak fel értékellenes formákat is, és átmenetet e formák felé. Szükségesnek mutatkozik tehát az értékellenesség lélektani mivoltának összefoglaló tárgyalása is. Az eddigi vizsgálódások folyamán az értékellenesség tízféle formájára bukkantunk:

a) ilyen az értékek rangsorának felforgatása, vagyis az alacsonyabb, gyönyör- és haszonértékek igenlése a magasabb értékek rovására. Az alacsonyabb értékek felé forduló típusnál, a nyárspolgárnál oly módon kaptuk meg az értékellenes válfajt, hogy magát az alacsony értékekre való irányulást túlsúlyra, vezetőszerepre jutva gondoltuk el, a magasabb értékektől elszakítva, önállósulva, sőt az értéktábla élén. A magasabb érték szolgálata az alacsonyabbnak szolgálatát is jelenti, mert minden magasabb értékhez hozzátartozik következményes érték gyanánt a hasznosság, mint az értékeknek a létküzdelemben, a megvalósulásban eszköze. Az alacsonyabb érték szolgálata ellenben megsértheti a magasabbat, mint hedonizmus, gyakorlati utilizmus stb. A hasznosságot igenlő értéktípus a maga helyén a jellemalkatban jó, de, ha uralkodóvá, «individuális törvénnyé» lesz, akkor értékellenes. Az értékhierarchia betartása, minden értéknek a maga helyén való igenlése minden életművészet foglalatja, nemcsak erkölcsi kérdésekben, hanem a könnyebb fajsúlyú életmegnyilvánulásokban is: a modor, magatartás, ruházkodás, szórakozás megválogatásában, a fizetés beosztásában, a legkülönbözőbb élethelyzetekben a lényeges az a körülmény, hogy értékek között kell választanunk.

2. A gyönyör- és haszonértékek nyilvánvalólag a véges létezésre, a szellemi értékek ellenben a végtelen-

ségre vonatkoztatott értékek. A kettő között foglalnak helyet az életértékek. Az életértékekben is van oda-fordulás a véges felé, mert az élet lényege önmagának művészi kifejezése a képek valóságában, a kép pedig véges: a végtelen nem képszerű, nem szemléletes. Ezért egyfelől az életellenesség erkölcsileg rossz ugyan, másfelől azonban az életértékeknek kizárólagos és korlátlan igénylése is lehet értékellenes. Az élet lehet ellensége a szellemnek, mert mámorával, zúgásával elnyomja a saját végességének, múlandóságának gondolatát. Ezért minden erkölcsiség jelmondata: «Gondolj a halálra!» Csak nem szabad a végtelenre-törekvést meghamisítanunk, álarc gyanánt használnunk, amely mögött az élettől való idegenkedésünk, a véges valóság elől való menekvésünk, csekélyebb értékűségünknek érzelme és élet irigységünk rejtőzik el.

Nemcsak az élet lehet ellensége a szellemnek, hanem — amint *Rousseau*, *Nietzsche*, *Klages* észrevették — a szellem is az életnek. Az emberi szellem koptatja, gyengíti, fogyasztja az életet bolygónkon, rablógazdálkodást űz vele. A kultúra megrontja a vitalitást, a szellem természetellenes is lehet. A sűrített emberi munkát tartalmazó «kultúrtáj» a természet kezéből kikerülő őstájjal, «nyerstájjal» szemben az állat- és növényvilág háttérbeszorulását, kihalását mutatja. Valamint e két-féle táj, éppúgy áll egymással szemben a népelettanban a barbár típus az urbanitással. Barbár állapotban az ember ösztönös cselekvésre hajlik, nem egyenletes a lelki erőfelhasználása, hatalmas harciasság és hősiesség jellemzik. A haladottabb, városias típust viszont (mert a nagyvárosoknak oroszlánrészük van megteremtésében) önellenőrzés, előrelátás, alkalmazkodás, számítás, féltékenység jellemzi. Az első típus vitalitása erősebb, a másodiké silányabb, hitványabb.

A szellem akaratlagossága és tudatossága ellentétben

áll az élet öntudatlan célszerűségével, ösztönösségével. Az erkölcs is gyakran követeli önmagukban értékes életjavaknak feláldozását. Nem minden erkölcsös, ami természetes.

Azonban épp erkölcs és vitalitás viszonya mutatja, hogy szellem és élet között nem csupán ellentét, feszültség, hanem egymásrautaltság is van, sőt, hogy az utóbbi a mélyebb. Az alacsonyabb, gyönyör- és haszonértékeknek a magasabb értékek rovására való igénylése nemcsak életellenes nyárspolgáriság, hanem erkölcsileg is rossz. Az életnek ugyanaz a magatartás az ellensége, mint az erkölcsiségnek. A hanyatló vitalitás korszakai egyúttal a hanyatló erkölcsiség korszakai is, e korok hédonizmusa és pénzsóvárgása, megvesztegethetősége, haszonimádata egyszerre erkölcstelenek és életellenesek.

Nem szükségképi tehát, hogy a szellem ellensége legyen az életnek, annál is inkább, mert ebben az esetben maga alatt fűrészezi el az ágat. Ugyanaz a szellem, amely az életet megsebzí, a jövőben egy gyökeres irányváltozással meg is gyógyíthatja, vagy legalább is takarékosan, kíméletesen bánhat a rendelkezésére álló élettel, amely végre is a szellem hordozója, tehát ennek szüksége van rá.

Így az erős, nemes vitalitás az erkölcsi kiválóságnak is feltétele. A gyakorlati idealista típusa egyesíti magában a vitális és a szellemi értékeket. Az egyetemes, minden kor számára érvényes embereszményt Jézus Krisztus alakja testesíti meg, egyesítve tulajdonságaiban a teljes vitális és a teljes szellemi értékességet, vitalitásnak és szellemnek oly egymásbanléteit, amelyet a történelemben másutt, más erkölcsi nagyságoknál nem ismétlődőnek, példátlanak kell mondanunk. Jézus Krisztus egyénisége — nem a hitnek, hanem egyedül a természetes emberi megismerésnek, a lélektannak szemével nézve — röviden misztikussá átszellemült vitalitás és meleg,

emberi valósággá, az élet minden vonatkozásában megnyitott, erős és nemes vitalitássá vált, transzcendens erkölcsiség.

Semmiféle emberi iránynak, a kereszténységnek sem sikerült többé szellem és vitalitás ezen egyensúlyát újra megvalósítania. A középkorban, a népvándorlás ifjú népeinek körében vitalitás fölös mennyiségben állott a kereszténység rendelkezésére. Az erkölcsi hősiesség mellett, az aszkézis, a világról való lemondás ekkor életsorvasztó, az élet vérét pazarló formákat is öltött. Vérpára és véres verejték veszi körül az extatikusokat — panasolja *Klages* —, vérfolyók lövellnek szájukból és orruk-
ból elő, a sztigmatizáltak nyitott sebei pedig állandó vérvesztéseget jelentenek. A *renaissance* kapujában ismerte lei egészen világosan a kereszténység egy Aquinói Szent Tamás által, hogy lényegéhez az is hozzátartozik, hogy ne életsorvasztó, hanem az életre áldásos legyen, hogy szellemi erényeinek nem szabad természetelleneseknek lenniök, hanem a természet megneemesüléseinek. Ez azonban az elméleti megoldása csupán annak a problémának, amely a gyakorlati élet számos pontján és a tényleg élő keresztény emberek számára önmagában nincs megoldva, hanem minden ember életében külön megoldásra váró feladat. Hogy csak egy példát említsünk, a keresztény papnak az élet sokféle mély javairól, gyönyöréről és luxusáról kell lemondania, legalább is az alsó papság körében. Az eddiginél fokozottabban és hathatósabban kell azonban gondoskodnia a keresztény önnevelésnek arról, hogy ez a lemondás sohase eredményezzen alulról való pótlást, nyárspolgáriságot, életirígységet, életellenes, kemény, érzéketlen, hideg szkizotim fanatizmust, túlhevültséget, — ne eredményezze a csekélyebb értékűség titkos érzelmét, amelynek számára az élet ráccsal körülvett parkhoz hasonló, és ő a rácson kívül áll, úgy, hogy ez a rács mindent ad szemének, de mindent megtagad

kezeitől, — ne eredményezze ennek az érzelemnek göggel való túlpótlását.

3. *b)* Az értékellenesség egy formája az abszolút, önmagukban fontos értékek helyett a viszonylag, csak nekem fontos célok igenlése is, érték helyett szubjektív és relatív célok intencionalása. Mivel ezek a célok csak az önérdékeket és a gyönyört jelentik, az értékellenesség e formája az elsővel lényegileg azonosnak bizonyul. Ugyancsak azonos azonban a harmadik formával:

c) a göggel, az én bálványozásával, az én alanyiségának függetlenítésével az erkölcsi kötelmek alól. Ez az önző én-igenlés, az autizmus, amely egyszerre jelent életgyengeséget, betegességet, másfelől pedig erkölcsi értékellenességet is, újabb bizonyoságul élet és erkölcs kölcsönös egymást-feltételezésének.

Az *Adler-éle* individuális pszichológiának igaza van, amikor minden hibát, tévelygést és gyengeséget az egyes embernél, ennek én-bálványozására vezet vissza, az én-igenlés tüneteit pedig az egyedülmaradásban, a szívek közötti kapcsolat hiányában és a lélek betegségeiben, kínjaiban látja. Jóság és öröm benső rokonságát eszerint az örömnél minden megnyilvánulása bizonyítja. A fájdalom elszigetelő, elfordító, az öröm összekapcsoló, kitaruló, jóakaró. Az öröm az embertárs felé fordul, mintegy átkaroló és igenlő, együttörülésre, egyútt szenvedésre és együttműködésre hajlandó, melegséget sugároz és rokon-szenvért, szeretetért küzd. A gyógyulás útja az én-igenlés számára az az alázat, amely helyreállítja a kapcsolatot, közösséget az emberekkel, és egyúttal a szenvedést örömmé változtatja. Az alázat megmutatja, hogy én nem kevésbé hibás vagyok a szenvedésben, mint mások. így a személyes szerencsétlenségből az általános emberi szenvedés egy része lesz, a helyett, hogy erőnket a sors ellen való haszontalan panaszokkal pazarolnánk, fogyasztanánk, ezek szabaddá válnak a közös sors közös javítására.

4. d) Az álerkölc az értékellenesség burkolt formája, amely a jóról beszél, de a haszonra gondol, az erkölcsi értéket ezáltal meghamisítja, és értékcsalódást idéz elő. Voltakép az álerkölc sem más, mint az értéktábla felforgatása, a magasabb, szellemi értékek helyére a gyönyör- és haszonérték állítása. így szintén azonos az erkölcsi rossz első formájával.

ej A közvetlen, nyílt értékellenességről, a magasabb értéktípusok tagadó formájáról: élet- és szellem-ellenességről ugyanez áll. Élet- és szellem-ellenes mindaz az emberi tulajdonság és magatartás, amely a gyönyört és hasznat a gyakorlatban a magasabb értékeknél többre tartja.

5. /J A közvetlen és nyílt értékellenesség és az alacsonyabb értékek gyakorlati többreértékelése a semmi igenlését, a céltalanság életcélját jelentik. Az alacsonyabb értékek a végesre vonatkoznak, nem tartós javak, mulandók, igenlésük az előbb-utóbb megszűnőnek, semmivé válónak igenlését jelenti. Az élet és szellem rombolása pedig a hiányra, megsemmisítésre, tehát ismét csak a semmire irányul. Lélektanilag ez a semmire-irányulás

gj az értékellenes lélekalkat ürességében, tartalmatlanságában nyilvánul, mint üres impulzivitás, üres befelé fordulás.

hj A semmi, mint cél, képtelenség, fából vaskarika. Ez a körülmény teszi érthetővé az értékellenes jellemalkat metafizikai önellenmondását. A legmélyebb én itt önmagával kerül szembe, a saját lét törvénye ellen cselekszik.

6. A rossz lelki létgyengeség. *Aristoteles* klasszikus tanításának értelmében, minden rossz törekvés: szét-pattanásából keletkezik egy, eredetileg középen álló, helyes törekvésnek. A jó lélektanilag helyes közép, nem a középutnak, hanem a magasabb szintézisnek értelmében. Eszerint a jónak, minden minőségében, nem egy, hanem két ellentéte van, egy nyílt értékellenesség, és egy

álérték. Ilyen ellentétei az alázatnak a gőg és a szolgal elkűség, a bátorságnak a gyávaság és a szemtelenség, a szeretetnek a gyűlölet és a lágytság, az önérzetnek az elbizakodottság és a kislelkűség, a barátságának a hízeltg és az ellenségeskedés, civódás, a bőkezűségnek a fősvény- ség és a pazarlás stb.

i) Ugyanebből a körülményből ered értékeltenesség esetén a mélyebb érzelmi rétegek kielégületlensége, amely alacsonyabb gyönyörökkel, periférikusabb kielégüléssel akarja kárpótolni magát. így hédonizmusba és utiliz- musba torkollik, visszavezet az értékeltenesség első for- májához.

j) Az én-igenlés, az odaadás hiánya: a szeretetnek, az erkölcsi alaperénynek hiánya.

7. összefoglalólag tehát az erkölcsi rossz lélektani mivoltának következő határozományait állapíthatjuk meg: gyönyör- és haszonhaj házás a magasabb értékek- kel szemben és ezek ellen irányulón, amely függetleníti az ént az értékkötelmek alól, az ént igenli és azt, ami alanyi, viszonylagos, csak az énnel fontos, ezáltal a semmit igenli, metafizikai önellenmondás, mély kielégületlenség és a szeretet hiánya.

Az értékeltenesség etikai jellemtna lehet csak alapja egy kriminalisztikai jellemtnának is. A társadalomerkölcsi és büntetőjogi kisiklások skálája az erkölcsi szín vakságnak csak bizonyos irányban, pl. csak a foglalkozás körében mutatkozó formáival kezdődik. Aki a regényírásba pornográfiát visz bele, aki az üzleti életben csaló, aki zsebtolvajlásból él, az esetleg jó családapa; a gyilkos haramiák néha segítségre kész vendégszeretők; az ember- telenül kegyetlen feljebbvaló gyengéd állatbarát stb.

Ugyancsak a kriminalisztikai típusorozat kezdetén, szélén helyezkednek el jellemtnailag a gyengék, lanyhák, könnyelműek is, akik megóvó környezetben megmarad- nak a helyes úton, de ugyancsak a környezet az, amely

bűnözőt is csinálhat belőlük. A következő fokozat egy-egy szenvedély-okozta bűnözés, megtántorodás: az önfeledt, valódi szenvedély esetei enyhébben megítélve, mint az önző birtoklásvágy, irigység-, bosszú-okozta bűnök. Ismét egy következő fok a kettős életet élőké, titkokat takargatóké, gyakran önmagukkal is meghasonlottaké. És így vezet tovább a sorozat lefelé, egészen a valóban megátalkodott bűnözőkig.

X. A gyakorlati idealista.

i. A szellemi értékek által megérthető, feléjük forduló jellemtypusok között vannak olyanok, amelyek a szellemi élet egy-egy oldalát képviselik, egy-egy szellemi érték hordozására alkalmasak. Ilyen pl. *Spranger* elméleti embere: a tudós, ilyen a művész és az esztétikai életforma stb. Az etikai értéktípus ezekkel szemben a szellemi életforma egészét, a teljes szellemi embert jelenti. Az egyoldalú szellemi értéktípusokkal szemben teljes szellemi értéktípus. Nem az az etikailag értékes ember, aki nagy művész, kiváló tudós, államférfi vagy pénzember stb., hanem, aki jó *ember*. Mindamellett az etikai érték beleszülik minden más értékszférába, és azokat a saját körébe vonja. Az erkölcsi jószághoz tartozik a többi szellemi értékek szolgálata és esetleges szellemi képességeink kifejlesztése is.

Az egyoldalú szellemi értéktípusok is hordoznak erkölcsi értékeket, sőt kiválóságot, de mindegyik csak a maga irányában. Az igazi tudós alázatosságot, tárgyilagosságot, önmegtagadást, igazságszeretetet, esetleg hősi áldozatot is tanúsít, de az elméleti és szakkörű igazság megismerése érdekében. A kartársakkal és vetélytársakkal szemben már nem okvetlenül alázatos és tárgyilagos, családja körében talán önző stb. Hasonlóképpen az a művészi becsületesség, önfegyelem és lelkiismeretesség is,

amely a nagy művész alkotó munkáját jellemzi, megfér adott esetekben a «magánéletben» tanúsított hiúsággal, könnyelműséggel vagy megbízhatatlansággal is. A tudós, művész és a többi egyoldalú szellemi értéktípus lelki kiválósága, értéke, jellege egy ponton a hegyóriások magasságaiba nyúlik, de a többi ponton esetleg a nyárs-polgáriság lapályain marad vagy éppen az értékellenességgel és a betegség szakadékaiban vesz el.

2. Az erkölcsi nagyság azonban mindenoldalú nagyság, szintetikus ember, akinek jellemében nemcsak a szellemi értéktípus minden oldala, hanem a hasznossági, a vitális és a lelki értéktípusok is fejlettebb formában és összhangban megtalálhatók. Épp e szintézis folytán tiszta és teljes szellemi értéktípus, merthiszen a szellem, a legmélyebb szféra csak az alacsonyabb lelki rétegektől hordozva áll fenn. A többi, az egyoldalú értéktípusok nem tiszta szellemi értéktípusok, hanem ennek ötvözei. A művész pl. a szellemi típus vitális ötvöze. A művészet áll legközelebb a szellemi értékteremtő tevékenységek közül a vitalitáshoz. Az élőlények testi képét, szervezetük külső és belső felépítését, az ivari kiválasztást, a faji sajátosságokat stb. esztétikai tényezők is nagy fokban meghatározzák. Az állatok és növények valóságos eleven műalkotások, szépek, kifejezők, hangulatosak, és nagy formagazdaságuk az élet művészi alakítókéességéről tesz tanúságot. Másfelől pedig a művész is, miként az élet, képekben, szemléletes és érzékelhető alakban fejezi ki önmagát. A művészet éppúgy nem tűri a szabályt és a teljes ismétlést, mint az élet művészi szabálytalansága és mindig egyéni különbségeket mutató változatossága. A művészt mindig meleg szenvedélyesség, impulzivitás, lobbanékonyság, életközelség, az élethez való odafordulás, a megnyilatkozás feloldottsága és közvetlensége jellemzi. A nyárspolgári józanság, takarékoság, előrelátás, számítás, a gyenge vitalitásnak e járuléklai, továbbá az élet

filiszteri szabályozottsága a művész jellemétől idegenek, és felkeltik ellenszenvét. Viszont gyakran mutatkoznak művészeknél az extrovertált típus értékellenes formái is: kicsapongás, szabados élet, nemi felelőtlenség, gondatlanság, rendetlenség, hiúság, féltékenység stb. Legkomo-lyabb, legátszemélyesebb jellemek a költők és a zenészek között találhatók a művészek köréből. A zeneművész gyakran nem is annyira a vitális, mint inkább a lelki értékek felé forduló típus ötvözetét mutatja. A költő is gyakran tartozik az elmélyedő, szemlélődő ember típusába. A költészet a leglelkibb és legszemélyesebb művészet, már anyaga is gyakran egészen szellemi: az elvont fogalom, amelynek a költészet egyetlen valóságosan érzékelhető eleme: a szó, csak jele.

3. Amíg a művész impulzív és vitális, addig az elméleti ember, a tudós, intellektualizmusánál, szabályok és törvények felfedezésére irányulásánál, józan tárgyilagosságánál fogva, a józan típusba is tartozik, ennek különösen intellektuális válfajába, amelyről említettük, hogy tudományos érdeklődés jellemzi. Korunkban a tudomány gyakran a kellenél kényelmesebb, biztonságosabb, nyárspolgáribb foglalkozás lett ismereteink gyarapítására, és ez a körülmény a magyarázata, hogy sok ponton elvesztette tekintélyét az étellel szemben. Sok tudós reflexív elmélkedő, tudatos, a szürke és elvont elmélet munkása. A szellemi értékek következményes, függő értékei a kultúrértékek. Ezek értéktípusai közül pl. az államférfi és a diplomata a tettembernek és a hatalom emberének a kultúrértékek felé fordult típusai. A hatalom embere önmagában véve is részben szellemi típus, mert a hatalom is lehet a szellemi értékek megvalósulásának eszköze, tehát következményes értéke.

4. A gyakorlati idealista típusa számottevő mértékben tehát először is a valamely szempontból kiváló emberekben (ha nem is mindig a híres emberekben) fordul elő,

ezekben azonban csak egyik-másik irányban és csak némely vonásában. Az egész típus ellenben a nagy moralistákban és vallásalapítókban jelenik meg, de itt is mindig vegyítve más típusokkal, pl. *Sokraies-ben* a józan típussal, a pesszimista és a földi mulandóságból elmélkedés és szemlélődés útján kifelé törekvő *Buddhá-ban*, *Clairvaux-i* Szent Bernátban stb., az elmélyedő típussal, *Assisi* Szent Ferencben a nemes vitalitás típusával vegyítve stb.

Az etikai értéktípus a szellemi értékek szintézisének jegyében álló, átszellemült jellem, amely bizonyos esztétikai-logikai-etikai egyensúlyt mutat fel. A súlyos, monumentális lelki életet egyesíti magában könnyedséggel. Nagyvonalú és fenséges, de egyúttal finom és árnyos, monstrozitás nélkül. Bensőleg világos, mozgékony, kívülről mindig nyugodt, jóságos, szelíd és szigorú. Sok érzéke van a szép iránt. Éppoly tudatos, logikus, mint a józan vagy az elmélkedő ember, de az összefüggéseket ösztönszerűleg is éppúgy megérzi, mint a szemlélődő, érzelmileg mélylelkű vagy pedig az extrovertált ember. Eszményi célokért küzd, de olyanokért, amelyek elérhetők. Megismerő- és cselekvőképessége, belátása és tevékenysége egyaránt erős. Állhatatos: megkezdett művét nem hagyja abba, csak a halál akadályozhatja meg benne. Kezdetben megdöbbszent és zavarba ejt, de később ezt az első hatást mély megilletődés és megváltozás követi a vele érintkezésbe kerülők lelkében. Lélekjelenlétét igen heves felindulás közepette is megőrzi. Egyesíti magában a bárány szelidséget az oroszlán királyi vadságával, a déli és az impulzív emberek szenvedélyességét, tüzeit az északi hűségével. Testileg-lelkileg jellemzi, hogy ő bír ki a legtöbbet, ő tud legjobban elmerülni, cselekedni, sokat munkálkodni és alkotni. Nagy tettek és tanítások által megnyilvánítja lelke szépségét, kedélyének kiváló adományait, ezáltal megigéz, az emberek szeretetét megragadja

és követésre hatalmasan magával vonja. Hősies és önfeláldozó.

5. Az erkölcsi kiválóság, a gyakorlati idealista azonban a szellemi értékek mindenoldalú szintézisét csak a jellem, tehát a tulajdonságok és nem a képességek tekintetében hordozza. így pl. az esztétikai érték tekintetében nem rendelkezik szükségkép jelentős képességekkel, csak tulajdonságokkal. Nem okvetlenül nagy alkotó szobrász, festő, költő és zeneszerző egy személyben, nem kell, hogy kiváló muzikalitással vagy rajz tehetséggel megáldott legyen. Ellenben feltétlenül bír azzal az esztétikai értelemben szép lélekkel, amelyre áll *Plotinos-nak* a szépségre vonatkozó tanítása: nyugtalanít, megigéz, gyönyörrel vegyes fájdalmat kelt.

Erős félreértése volna a gyakorlati idealista típusának, ha valaki úgy vélné, hogy ezzel az elnevezéssel egy, a valóságban természetesen elő sem forduló, egyetemes, mindenoldalú lánghelmét akarunk jelölni. Az erkölcsi kiválóság még nem jelent lánghelméjűséget a matematikában, a jó emberek még lehetnek rossz muzikusok stb. Az erkölcsi kiválóság a többi szellemi képességeket csak annyiban növeli, hogy *ceteris -paribus* az erkölcsileg értékes hadvezér, uralkodó, nemzetgazdász, költő, gondolkodó stb., kiválóbb, mint az erkölcsileg fogyatékos. Másfelől az erkölcsi kiválóság is feltétlenül megkívánja és mindig jelenti is a filozófiailag elmélyült gondolkodást, a művészi ösztönt, a költői kedélyt, az emberismeretet, sőt gyakorlati életrevalóságot is, de csak bizonyos fokig. Mindenoldalúsága bensőséges, tömörített mindenoldalúság, amelyben minden lelki aktusa elmélyedést és tevékenységet nagyméretű kiegyenlítettségben mutat fel, ebben áll sokoldalúsága, nem a képességek sokoldalúságában.

6. A szellemi képességek sokoldalúsága lehet sokoldalú dilettantizmus is. Ezért az újkor az antik világ és a

renaissance sokoldalúság-eszménye helyébe lassan-lassan a szakember kultúrideálját állította. Az új embernek a nagy teljesítmények érdekében önmagát kell korlátoznia. A sokoldalúság számára szellemi energiafecskérelés. A tehetséget eszerint egy hivatásterületen kell kifejleszteni, valamiben egészet alkotni. A helyes kulturális ember-ideál, tehát az ember-eszmény a képességek kiművelése szempontjából *antik-renaissance* és újkori eszménnyel szemben a kettő szintézise, amely túlhaladja a dilettantizmust, de túlhaladja a szakember egyoldalúságát is.

7. Ez az ideál a képességekre vonatkozik, mellette és tőle megkülönböztetve, az erkölcsi embereszmény — amely azonban egyúttal a valóságban is, bár ritkán, de kimutathatólag előforduló típus — tömörített fel-fokozottságot jelent.

A gyakorlati idealista a vitális és szellemi értékek szintézise. Megvan lelkében magas fokon a vitalitás ösztönössége, lágy, gyengéd, dinamikus, érzelmi jellege, alakítóereje, termékeny szemléletessége, intuitívizmusa, vérmes sóvárgása, bátorsága, vállalkozó szelleme, vidámsága, otthonossága a véges dolgok körében, de megvan benne másfelől a szellem végtelenre-törekvése, erős akarat és tudatossága, valamint megalkuvás nélkül való feltétlensége, acélossága is. Az erkölcsiség mindig a vitális-emberin, a természetes adottságokon és azokból épül fel, nem azok elsorvasztása által, amint a rigorizmus gondolja, hanem azok megnemesítése útján. Csak az emberi életértékek talajáról pillanthatjuk meg az erkölcsiség hallatlanul lenyűgöző, szellemi értéktelítettségét. Akinek vitalitása gyenge, az nem tud erkölcsileg kiváló lenni, elementáris módon, egész lélekkel, nem tud heroikus harcot, nem tud lemondást és a világon-felülemelkedést felmutatni, mert — nincs miről lemondania. Az erkölcsi áldozat és hősiesség pozitív javak feláldozása, természe-

tes életértékeké, szellemi értékek kedvéért. Akinek értékfedezése csak keskeny síkra korlátozott, az nem látja az erkölcsiség magasabb értékeit sem.

8. Az élettől idegenkedő, attól visszahúzódozó, életképtelen emberek nem alkalmasak a valóság erkölcsi irányítására, befolyásolására sem. Aki gyámoltalan és tehetetlen a valósággal szemben, az nem lehet valódi idealista, legfeljebb életellenes fanatikus. Az erkölcsileg kiváló ember nem idegenkedik a világtól, nem épít filozófiai eszmékből csendes országot magának, hogy ide meneküljön a valóság-kívánta feladatok és áldozatok elől. Nem az elvontat, a szobalevegőt, a magányos természetet és könyveket keresi. *Sokrates* az embereket keresi fel, mert a fáktól, amint mondja, nincs mit tanulnia, és jobbra sem teheti őket. A gyakorlati idealista érintkezése az emberekkel ügyes, barátságos, nem merev, félszeg. Nincs benne a szkizotim ember csekélyebb-értékűség-érzelme, amely az elnyomott becsvágy és törtetés termése, ezért biztos talajon mozog a valóságos élettel szemben, emberfélelem és emberkerülés nélkül. Az erkölcsileg kiváló ember életrevaló, ügyes, de nem a nyárspolgár ügyessége ez, amely az előnyhöz, haszonhoz kötött, mint ökör a járomhoz, hanem a sas ügyessége a tiszta levegőben és friss szélben. Nem veti meg a díszet, pompát, kényelmet, de lélekben lemondott róla, szabad tőle. Nem a kényelmes, biztos, jóleső légkört választja, hanem a sasfészeknek, a tengerek és hegyóriásoknak acélos, metsző atmoszféráját. Sohasem gúnyos, mindig barátságos, szelíd és türelmes, ellentétben a világtól idegen idealisták, szkizotimek szarkasztikus, ingerlékeny és mogorván elutasító viselkedésével. Szereti az életet és az embereket, mégpedig a valóságos, egyes embert, a vele érintkezésbe kerülő embert, nem úgy, mint a hideg és komor szkizotim-szkizoid, aki elvontan, elméletileg szereti az embert, az ember fogalmát, a tőle távol élő

embert, de a valóságos, közeli emberektől menekül. Holott a valódi emberszeretet felebaráti szeretet, amely a felebarátra irányul, tehát a közelire (*Nächstenliebe*), a konkrét-eleven emberre, az emberre itt és most. Az igazi emberszeretethez realizmus kell. Az erkölcsileg kiváló ember realista, türelmes, megbocsátó és melegszívű, anélkül, hogy megalkuvó lenne, és viszont idealista, anélkül, hogy türelmetlen, vakbuzgó és szívtelen volna. Megtaláljuk benne az elmélyült ember finomlelkűségét, de erővel együtt. E fogékony kiegyenlítettsége folytán a a gyakorlati idealista józan, elmélyült és könnyen törekvő típusok magasabb szintézise, amely nagy extroverziót nagy introverzióval egyensúlyoz.

9. Gyakorlati idealista, mert vannak eszményei, de nem csupán ábrándozik róluk, rajong értük, hanem éli és megvalósítja őket. Nem inaktív, nem irányul csupán erkölcsi önmegóvásra, a bűnalkalmak kerülésére, hanem tevékeny szeretet tölti el. Tökéletesedni és másokat tökéletesíteni akar. Egy *Calasanti* Szent József pl. nemcsak barátainak volt vezetője, jótevő őrzője, hanem az emberszeretet lobogó tűzétől ösztökélve, folytonosan és az időt megtízszerezve, mások javán munkálkodik, bejárja Róma templomait, börtöneit, kórházait, felkeresi ott a szegényeket, vigasztal, segít és tanít? ápol és gyóntat, és egészen e tevékenységének látszik élni, holott ugyanakkor iskolát és szerzetet is alapít. Ez a tíz emberre való tevékenység azonban minden erkölcsi kiválóságnál megtalálható.

10. Az erkölcsileg kiváló embert nemcsak a tevékenység nagysága, hanem annak nagyvonalúsága és igen nagy hatása is jellemzi, mégpedig kifelé és a saját benső fejlődése felé egyaránt. Nem a józan-impulzív, gyakorlati tettember cselekvése ez, hanem *sub specie aeternitatis* cselekvés, amely elmélyült és tartósabb, mélyebb, de szélesebb körű is, mint nagy uralkodóké és had-

vezéreké. Csakis erre, és nem a törtető, életellenes emberi tevékenységre áll, hogy benne van az ember számára a megváltás, és hogy ellentéte, a restség (*Trägheit*) — amint *Fichte* és *Goethe* hirdetik — az ősbűn: *Wer immer strebend sich bemüht, den können wir erlösen* (aki törekedve fáradozik, azt megválthatjuk) — hangzik a misztikus ének a *Faust* végén. Egy *Sokrates*, *Buddha*, sőt egy *Marcus Aurelius* is, egy Szent Pál vagy Szent Ágoston százmilliók lelkének és külső életének, sorsának is átformálói. Benső és külső hatásuk az egész földkerekségen évezredek múltán is kimutatható. Győzelmes erejükhöz és jóságuk fölényéhez képest a hatalom emberének minden ereje siralmas gyengeség és gyerekes fontoskodás.

Az erkölcsi kiválóság tevékenysége nem csupán a jó megcselekedésére, hanem az emberek etizálására is irányul. Nemcsak úgy szolgálja az erkölcsi értéket, hogy a jót cselekszi és a rosszat kerüli, hanem a jó valóságát, érvényesülését is szolgálja. Törekvése, hogy fejlesszen és fejlődjön. Ebben igen életrevalók és ügyesek. Egy *Buddha*, *Sokrates*, Spanyol vagy Nagy Szent Teréz stb., nagy emberismerettel és az emberekkel való bánnitudással, kitűnő pszichológiával, mondhatjuk pszichotechnikával, jellemigéző eljárással munkálkodtak az erkölcsi tökéletesítésen, erkölcsileg fejlesztő életformák és szervezetek létesítésén (vallás-, szerzetalapítók és -reformálok).

Végül az erkölcsileg kiváló ember tevékenysége a szeretet tevékenysége, amely igenlő, alkotó, szemben az önérvényesítő, önmagát uraló akarat tevékenységével, amely romboló és csak az akadályok elhárítására irányul. Az etikailag kiváló ember a létezést és az életet, nem a semmit és a halált szolgálja. Nem harcol pusztítva. Nem vitatkozik, tudja, hogy a hallgatás az az elem, amelyben a nagy dolgok formálódnak. Amint a természet és élet erői sötétben dolgoznak, amint a gondolat csak

csendben munkálkodik, úgy az erény is titokban születik. Tudja továbbá, hogy minden meggyőződésben van valami igaz mag, minden természetes törekvés mélyén valami etikailag helyes elem, ezért sohasem tagad vagy tilt, inkább pozitívumok irányában vonz, mint visszatart, nem könny^en zárkózik el semmiféle felfogás elől, nem zár ki teljesen egy álláspontot sem. Nem ellenségeskedik, nem gyűlölködik, nem bosszúálló; türelmes, kegyes, nem károsít meg senkit, nincs másoknak terhére. A támadó ellenséget nem öli meg, hanem szeretettel megtéríti, bár magát sem engedi megölni magasabb cél nélkül. Nem viszonozza a sértést sértéssel, nem felel a bántalomra bántalommal: a hinduizmus *a-hinszá* (nem ölés, nem erőszak, nem sértése semmi életnek) jelmondata fejezi ki, bár kissé passzív módosításban ezt a magatartást.

II. Mindent összevéve, a gyakorlati idealista tevékenységét eszményies életközelség, hatékonyság, elmélyültség, szeretet, pozitív jótettek, gáncstalanság, tökéletesítés és nem rombolás jellemzik. Kontempláció és akció itt egymásból folyik és táplálkozik. A tett, a *vita activa* az elmélyülés bélyegét viseli, mert abból fakadt, az elmélyülés, elmerülés, *vita contemplativa* pedig a tettek felé fordul, azoknak nyit meg energiákat.

Ezt a magasabbrendű tevékenységet az a belátás vezeti, hogy a létezés és az én benső, metafizikai törvényeivel összhangba hozza egyéniségét. Ezért tartózkodik minden tagadó megnyilvánulástól a létezéssel szemben. Egy dolgot tartanak fontosnak: ezt a transzcendens léttörvényt keresni, ezt a rejtett igazságot, amely szellemileg éltet minket, amelynek a világossága mentén tett lépéseink nem vesznek el többé. Nincs a világon más dolog, ami oly mohó lenne a szépségre, ami hirtelenebbül tudna megneimesedni, mint a lélek, hirdeti *Plotinos*, és hozzáteszi, hogy a lélek akkor szép, ha önmaga tud lenni, akkor rút, ha egy alacsonyabb természethez le-

bocsátkozik. Az etikai kiválóság megnöveli, kiterjeszti énjét a *bonum est diffusio* gondolatának megfelelőleg, másokba is, a másokért való hűséges odaadás és hősie cselekvés által. Az erkölcsi végcél a törekvésnek és akarásnak egy oly irányában gyökerezik, amely az én legsajátabb természete.

12. A gyakorlati idealista elmélyült és szerető tevékenysége tehát különbözik a hatalmas tettembereknek, bár a célt el nem tévesztő, de kemény, kíméletlen, érzéketlen tevékenységétől, ha ez a különbség nem is a hatékonyságban és nagyvonalúságban mutatkozik. Gróf Széchenyi Istvánban volt adottság a gyakorlati idealizmusból, mert leghétköznapiabb, legaprólékosabb törekvését is mindig bearanyozta egy ideális cél, és mert mindig alkotásra, sohasem harcra, forradalomra, pusztításra törekedett. Külsőleg azonban hiányzik a gyakorlati idealista tevékenységéből minden pátosz és önmutogatás, ezért hasonló a lobbanékonysággal ötvözött tettemberekéhez, és ezzel összetéveszthető.

13. Az erkölcsileg kiváló ember, amint a valláserkölc nagyjaiban, szentjeiben megtestesül, teljesebb, gazdagabb életet él, mint az átlagember, őbenne bontakozik ki az ember mivoltának egésze, más ember hozzá képest töredékes, félbenmaradt. Egyénisége felfokozott ellentéteknek összhangja, energiák csúcspontján. Benne egyesülnek és egyensúlyban állnak oly tulajdonságok is, amelyek más emberben ellentétesek vagy legalább is egymást váltogatják. Kizárni látszik egymást pl. mély bölcsesség és gyermeki ártatlanság vagy impulzivitás és szemlélődés, de az erkölcsi kiválóságban egyesülnek. A szelíd emberek nagyrészt félénkek, a nagy testi erővel rendelkező emberek pedig gyakran bátrak, de durvák. Egy Árpádházi Szent László azonban a szelídséget, kegyességet, megbocsátást, az ellenfél szeretetét is egyesíti hatalmas testi erővel és vitézséggel. Egy Szent Ágostonban egyesül

az afrikai ember tüzes vére az északi ember állhatatosságával. Az erkölcsi kiválóság alázatos és bátor: türelmes, de nem szenvedélytelen, nem apatikus; határozott, de nem unalmas; állandó, de nem sablonos filiszter; impulzív, de nem ingatag; mély, de nem határozatlan; meleg kedélyű, de nem tervtelen és következetlen; fogékony, lelkileg megnyitott, de nem csábul el; szilárdsága nem kedélytelenség.

Ellentétes emberi tulajdonságok a tetterő és az állhatatosság is. A tetterő nem azonos az akaraterővel. Akaraterő nem csupán a tettekhez kell, hanem pl. az elmerülő tudományos munkához is, amelyet egy tudós évtizedekig folytat egy probléma megoldásáért. Az akaraterő kiterjed az elszenvedő, tűrőképességre is, a tetterő nem. Az állhatatossághoz viszont egyik tényező gyanánt épp az elszenvedő, tűrőképességre van szükség, másik tényező pedig a fogékonyság, érzékenység és mélység: erős befogadása a jelentős élményeknek. A tűrőképesség azonban ellentétes a tetterővel, különösen annak kezdeményező képességével (spontaneitás). Az erkölcsileg kiváló ember nagy tettekre és nagy szenvedésekre egyaránt képes, tehát nagy tetterőt egyesít állhatatossággal.

A gyakorlatias idealista az érzelmi, értelmi és akaratil élet egyenlően nagy fejlettségét egyesíti magában. Mélyen érez és gondolkodik, erősen akar. A jóságban oly elmebeli fényesség rejlik, amely a jónak különleges intellektuális méltóságot is kölcsönöz. A valóban jó ember sohasem ostoba, bármilyen kevésbé hajlékony legyen is esetleg valamely szellemi pályán, bármilyen tehetségtelen értelmi foglalkozásra.

14. Az állhatatosság az erkölcsi kiválóság egyik fő-tulajdonsága, másfelől az erkölcsiségnek is egyik alapvető magatartása. Aki csak néha erkölcsös, tisztességes, az nem erkölcsös és nem tisztességes, vagyis állhatatosság

nélkül nincs erkölcsiség. Csak az állhatatos ember életét hatja át az erkölcsi érték, a hétköznapi szürkeségében és a kísértés éjszakájában is. Erkölcsi tökéletesedésre és általában szellemi növekedésre, gazdagodásra is csak állhatatos ember képes. *D. von Hildebrand* találó mondása szerint, akármilyen meglepően hangzik is, de az állhatatlan ember sohasem változik. Az ingatag ember megtartja azokat az értékeit és hibáit, amelyekre természettől fogva hajlamos, de nem szerez új erkölcsi értékeket, mert, ha pillanatnyilag mindent be is lát és meg is fogad, az állhatatlanság megakadályozza fogadkozásának betartásában.

Az állhatatosság a szeretetnek, a középponti erénynek határozománya. Ha szeretek, szeretetemet, legalább is, amíg szeretek, maradandónak akarom és tudom. A szeretet mivoltával ellenkezik, értelmetlenség és lehetetlenség volna, tehát nem lehetne valódi szeretet az olyan, amely a saját elmúlását igenlené, amely azt mondaná: «Szeretlek, de csak egy ideig». A szeretet nem csupán érzelem, szellemi aktus, hanem érzület, is, tehát nincs időbeli meghatározottsága. Az egyes szeretetaktusnak, a szeretet aktuális érzelmének van időpontja, maga a szeretet tartós állásfoglalás. A hűtlenség, amely a szeretetet, minden erkölcsileg értékes érzület középpontját találja szíven, Judás-magatartás az értékek egész világával szemben.

A valódi állhatatosság nem az érzelmi és képzeleti élet szegényességén és felületességén, hanem a benyomások mélységén és intenzitásán alapul. Mély érzelem nem keletkezik csekély okokból, az érzelem intenzitása pedig élénkségét is jelenti, azt a tulajdonságát, hogy csekély okok sem hagyják közömbösen. E két ellentét: fogékonyság és érzékenység egyesül az erkölcsi kiválóságban, akinek vitalitása erős és szenvedélyes, de a szenvedélyek, mint megláncolt oroszlánok hevernek lábainál.

15. Említettük, hogy a gyakorlati idealista belátásai-

ban értelem és intuíció egyesülnek. Ugyanez a megállapítás érvényes a lángelmére is, aki, mint ilyen, vagyis a saját területén, mindig a szellemi értéktípusba is tartozik, szellemi értékeket szolgál, valósít meg. Tévedés *Klages* véleménye, amely szerint a lángelme vitális megnyilvánulás. Ebben az esetben ugyanis működése öntudatlan volna, holott a valóságban öntudatlanságnak és különösen világos tudatosságnak egysége. A termékeny ihlet felfedezései egyszerre tiszta bizonyossággal csillogva, ugyanakkor mégis ködösen ragyognak fel.

Az erkölcsi belátás mindig bizonyosnak és bizonytalanak sajátos egysége. Az erkölcsi értékmegismerés sajátos duplicitást, Janus-arcot mutat. Minden kisgyermek világosan és biztosan tudja, hogy hazudni nem szabad, hogy a lopás bűn stb. Ez az erkölcsi bizonyosság oly nyilvánvaló, mint a $2 + 2 = 4$ vagy a saját létem. Mégsem mondhatjuk egészen, hogy világosan és biztosan tudnók, mi a jó és mi a rossz, mert az emberiség szeretlenül sokféle nyomorúságnak okát alig kereshetjük másutt, mint abban a körülményben, hogy a «Mit kell tennünk? Mi a jó?» kérdésre nem tudnak oly biztos feleletet adni, mint a $2 + 2 = 4$, vagy a saját létezőm bizonyossága.

16. Tudatosság és ösztönösség is a lelki élet ellentéteihez tartoznak. Az egyoldalú tudatosság nem tudja a helyes hangot megtalálni az emberekkel való érintkezésben, tehát az emberektől végre is félni, idegenkedni fog, magatartása szkizoid lesz: ellenséges és kíméletért esedező egyszerre. A társas kedvesség, jólnevelt szívélyesség, az *Aristoteles* által említett, helyes közép két véglet: a bohóckodás és a merevség, továbbá a rátartóság és az önmagát túlságosan alárendelő modor között, csak annak sikerül, aki utánagondolás nélkül, csupán az illem által csiszolt természetére bízta magát. Aki ezt mindenáron akarja, az megerőltető, kellemetlen feszültségben él.

Viszont valami tudatosság mégis szükséges a társas érintkezésben, amely nem lehet el minden önkritika nélkül.

Az egyoldalú tudatosság az értékek szolgálatában nemleges utak igénybevételét jelenti. A társadalom egyik alapértékének, a szabadságnak szolgálata pl. lehet ösztönös, ekkor igenlő, amely a szabadság ösztönének enged, naiv, rábízza magát a szabadság érzelmére. A reflexív, tudatos szabadságszeretet ellenben a kényszer, az akadályok feszültsége ellen küzd.

Az erkölcsiség is lehet tudatos vagy öntudatlan. A tudatos erkölcs önuralmat gyakorol, fékezi hajlamait, óvakodik a rossztól, a kötelességet, az erkölcsi szabályokat és tilalmakat figyeli, az ösztönös erkölcs ellenben az értékek szeretetére bízta magát, inkább a jót cselekszi, mint a rosszat kerüli. Sem a termékeny, eleven ösztönösség, sem a rendező, kormányzó, ellenőrző tudatosság nem nélkülözhető az erkölcsi életben. A kettő egymást kiegészítő ellentét, amelyet az erkölcsi kiválóság egyesít magában.

17. Az erkölcsileg kiváló embert a szeretet szellemi aktusa jellemzi, és annak érzülete tölti el. A szeretet lelki egyesülés, de nem metafizikai értelemben, hanem, mint kölcsönös, benső birtokviszony. Akit szerettek, arról úgy érzem, hogy örökre és feltétlenül egyesülnöm kell vele, szubsztanciális énem érdekében. A szeretet bensőséges: mindig az egész ember szeret. Ha szerettek, más ember lettem, mint azelőtt voltam, mert az én egésze, nem egyik vagy másik oldala szeret. Minden valódi szeretet új ember születése, és a régi ember halála.

A szeretet kétféle: szerethetem az értéket, és szeret-hetek személyeket. Az etikai érték szeretete alaperény, mert a személyiség benne egészen odaadja magát az értéknek, és ezáltal maga is értékes lesz, az érték birtokába jut. Minden erény alapja az illető erényérték szeretete. Bátor csak az lehet, aki szereti a bátorságot, alázatos, aki az alázatosságot, őszinte, aki az őszinteséget, tiszta, aki a

tisztaságot stb. A szeretetből fakad az erkölcsi erő, állhatatosság, hősiesség is. Az emberszeretet ismét kétféle, aszerint, amint az egyesülési intenció vagy pedig a jóakarat jut benne túlsúlyra az embertárs iránt. Az egyes emberekre korlátozódó szeretetet az *intentio unitivá* jellemzi, ilyen a barátság, a szerelem, a hitvesi szeretet, az apai, anyai, gyermeki, rokon szeretet stb. Az általános emberszeretet jellemzője viszont a *benevolentia*. Az erkölcsi kiválóság mind az érték szeretetében, mind az emberszereteten nagy: szociális típus, pozitív értelemben, önzetlen és önfeledt. «Atyai», ha vezető szerepe van, egyébként testvéri és baráti, illetőleg «nővéri». Hatása elevenítő, áldásos.

A felebaráti szeretethez hozzátartozik a mély életjavaknak igenlése is, aminők: a faj, a nemes származás, nemes érzület, vér, szépség, erős vitalitás stb. Csak *Kant* bölcséletén keresztül, tehát eltorzítva látszik a szeretet mivolta, ha azt véljük, hogy az embereket csak, mint embert becsüli, és ezért nem terjed ki a természetes emberi értékek ápolására, sőt ezek iránt ellenséges. A valódi szeretet nem a nagyságot, vitális nemességet, erőt, kiválóságot lefelé egyenlősítő életirigység, tehát magában foglalja az emberi értékek ápolását.

18. A gyakorlati idealista típusával szemben ellenvethető, hogy egyetlenegy típust vettünk fel benne az erkölcsi érték hordozásának jellemtana számára, holott a legkülönbözőbb típusú emberek egyaránt lehetnek erkölcsösek és erkölcsi kiválóságok is. Az erkölcsiség egyik típust vagy egyéniséget sem zárja ki köréből, hanem mindegyiket szabadon bontakoztatja ki az erkölcsiség korlátai között, nem köthető tehát egyik típushoz vagy egyéniséghez sem, hanem mindegyik számára elérhető, megvalósítandó feladat. Ez az állítás igaz, helyes, de nem áll ellentétben típusunk egyetlenségével. Típusunk csak az etikai jellemtan szempontjából jelenti az erkölcsi

kiválóság egyetlen lehetséges formáját, vagyis épp abban a típusrendszerben, amelyet úgy találtunk meg, hogy tiszta típusnak vettük fel az erkölcsi érték hordozására való alkalmasságot, és kerestük azt a típusalkotó szempontot, amelynek rendszerében az erkölcsi értékesség, mint ilyen, tiszta típus gyanánt helyezkedik el.

Ebből a szempontból, vagyis ama kérdés szempontjából, milyen az erkölcsi értékesség jelleme, mi tesz rá lélektanilag alkalmassá: csak egy típus lehetséges. A típusok száma azonban kimeríthetetlen, más szempontból más típusok adódnak, de a legkülönbözőbb típusok embere tartozhat egyúttal az erkölcsileg kiváló ember típusába is: az ókori ember éppúgy, mint az újkori, a francia éppúgy, mint a kínai, a dunántúli éppúgy, mint az alföldi, a férfi, mint a nő, az ifjú, mint az agg, a képzett, mint az iskolázatlan, az arisztokrata, mint az iparos stb. E típusok mellett azonban jogosult épp az erkölcsi érték-hordozás szempontjából, az erkölcsileg értékes jellemvonások szerint típust alkotni, és e típusalkotás érdekességét jellemző szempontból épp az a körülmény adta, hogy megtalálhatónak bizonyult a típusalkotás szempontja, valamint a rendszer többi tagja is.

HARMADIK RÉSZ.

Kritikai, elméleti és gyakorlati következmények.

XI. Az értéktípusok, mint a lelki tevékenység típusai.

i. Típusaink körében a lelki élet szellemi értékirányait a lelki élet tevékeny mivolta szempontjából, a törekvés és akarás oldalán vizsgáltuk. Ezért egyfelől értéktípusok, de másfelől a lelki tevékenység típusai is. Az értéktípusokban a dolog természetéből folyón, önkénytelenül is egyúttal a lelki tevékenység típusait fedeztük fel.

A mai lélektan a lelki életet már nem érzetköteggnek, tudat jelenségek tűnékeny egymásutánjának, külső ingerek befogadásának, hanem a középponti énből eredő erőmegnyilvánulásoknak fogja fel, tehát tevékenységnek, hatáskifejtésnek. Ez a tevékenység lehet először is nagy vagy kicsiny. A lelki tevékenység nagyarányúságán annak mélységét, intenzitását és kiterjedését értjük. Ez a tevékenység természetesen nem jelent mindig akarati tevékenységet. Minden lelki megnyilvánulás tevékenység: az erős indulati hullámozás, nagy szomorúság, tudatalatti gondolkodás, intuitív szemlézés is tevékenység, csak nem akarati. Az intenzitás az élmények élénkségének, hevességének, színességének, erősségének, kiabálóságának, szenvedélyességének, tüzességének, gyorsaságának stb., felfokozottsága, tehát egyfajta én-közelsége. Kétféle intenzitás van: az egyik az élénkség, a másik az erősség, lelki energia. Mind a kettő én-közeli, de nem a közép-

pontiságnak értelmében. A tudatosság és az akarat is mindig én-közeliek, de azért, mert középpontiak. A középpontiságot és intenzitást meg kell különböztetnünk végül a lelki folyamatok mélységétől. A mélység más, mint akár a tudatosságnak és akaratlagosságnak, akár a lelki folyamatok erejének és hevének én-közelsége, mert metafizikai én-közelség. Mély élmény az, ami a legszűkebb, legmagasabb, szellemi ént érinti, az én egészét, az, amiről tudjuk, hogy énünk benső, metafizikai léttörvénye, énünkkel szellemi rokonságban van, és épp ezért örökre, feltétlenül azonosulnunk kell vele, szubsztanciális énünk érdekében. Egy érzéki gyönyör vagy fájdalom, egy heves, szén védélyes szerelem lehet erősebb, de sohasem oly mély, mint a szellemi réteg. Az egyik lélektani, a másik metafizikai én-közelség. Végül a lelki tevékenység kiterjedtségén értjük a külső világnak azt a körét, amellyel a kölcsönhatás viszonyában áll. A lelki tevékenység nagyságának e három dimenziója nem jár szükségkép együtt, csak bizonyos fokig, viszont azonban nem is ellentétesek. Ahol pl. a mélység nem hozza meg a kiterjedtséget és nem jelent intenzitást sem, ott a sekélyesség rendszerint még kevésbbé hozza azt meg.

2. A lelki tevékenység lehet továbbá kezdeményező (spontán) vagy befogadó. A spontaneitás nemcsak a merő befogadástól, hanem a visszahatástól is különbözik. A mélység befogadó alakja a fogékonyság, a szó legtágabb értelmében vett ingertetőpont magassága: nagyszabású, monumentális, jelentős élmények befogadásának képessége. A fogékony embert tapasztalatai gazdagítják, mély nyomot hagynak benne. Az intenzitás befogadó alakja ellenben, az érzékenység, az ingerküszöb alacsonyságát jelenti. Az érzékeny ember már kis ingert is érez, csekélységek iránt sem közömbös, de viszont gyorsan felejt. Élményeit mintha kitörölték volna emlékezetéből.

3. A lelki tevékenység nagysága vagy kicsisége nem

azonos könnyűségével vagy súlyosságával. A könnyű fajsúlyú semmit sem vesz és tesz «nehezen», akarja ezt vagy amazt, de nem dúlja fel magát, nem csinál magának álmatlan éjszakákat. Nem okvetlenül felületes, éppúgy, mint a súlyos lelki életű ember nem okvetlenül nehézkes: ezek már elfajulások. A könnyedség, ez az érzelmi jellemvonás sem azonos a könnyű faj súlyal. A déli népek, ha nem is könnyebb faj súlyúak, de könnyedebbek, mint az északiak, amelyek súlyosak, de nehézkesebbek is.

4. A lelki tevékenység lehet továbbá kifelé vagy befelé irányuló. Mind a kettő egyenlően lelki, benső tevékenység, csak az irány különböző. A régi lélekismeresnek és a modern lélektannak egyik általánosan, bár különböző formában és tudatossággal vallott vagyis klasszikus jellemteni meggyőződését tesszük e felosztással magunkévá, azonban különböző képviselőinek felfogásával szemben módosító és kiegészítő kritikát gyakorolva. Ami ennyire a lélekkutatás örök, kipróbált törzsállományához tartozik, abban kell, hogy legyen mély igazság, ha mindjárt egyes kutatók részéről tévedésekkel vegyítetten is. Kontempláció és akció régi megkülönböztetése modern kutatóknál is valamikép felmerült, sőt a legkülönbözőbb alakban, néha első tekintetre felismerhetetlenül ugyan, de mégis valamennyi modern jellemtannak kristályosodási tengelyévé vált. Itt csak *Jaspers* kontemplatív és aktív világnézet-típusait, a szellem és élet között *Klages* által felvett feszültséget, *Kretschmer* ciklotim és szkizotim típusait, *Adler* tanítását a csekélyebb értékűségről, végül pedig *Jung* extrovertált és introvertált típusait említjük meg.

5. *Kretschmer* ciklotim és szkizotim típusa nagyjából azonos *Jung* extrovertált és introvertált embereivel, első a meleg kedélyű, feloldódó és alakuló, dinamikus lelki életű érzelmi ember, aki megnyilatkozásaiban gátlás nélkül való, második a hideg ész- és akaratember, aki «egy szikra tűz egy hordó jég közepém, aki nem ösztönös,

hanem tudatos, lelki élete nem hullámozó, folyó, hanem bensőleg eltolódó, sztatikus. Az első impulzivitása, naivitása, lobbanékonyága stb., a vitális, másodikat szemléltetelen, elvont ideológus-volta, életképtelenebb, boldogtalanabb lelki élete, a valóságtól idegenkedő rendszeressége, önző, követelő természete, reflexív és szentimentális alkata, fanatikus szélsőségessége, merevsége stb., a szellem oldalára állítja, természetesen főleg *Klages* nézete értelmében, aki a szellemet valami tagadó, romboló, diabolikus elvnek találja, terméketlen akarattal, az életől idegen érznek, az élet vérét vámpír gyanánt szívó moralitásnak. A két típus közül továbbá egyik *Schiller* naiv, másik szentimentális kedélytípusának felel meg. Más nagy költők is észrevették e két típust, így *Shakespeare*; a tragikus alakokkal szembenálló komikus alakok nagyjából a szkizotim-ciklotim ellentétpárt adják színdarabjaiban, azután *Cervantes*, a *Don Quichote-Sancho Pansa* párral stb. *Kretschmer* típusairól nem lehet tehát tagadnunk, hogy mélyre fognak, hogy sokat foglalnak magukban az emberi tulajdonságokból, és azt sem, hogy testileg-lelkileg élénk állítják azt az embert, akit segítségükkel jellemzünk, végül, hogy tapasztalati anyaggal gazdagon megalapozottak, és épp ezért a valóságos, konkrét-eleven emberekben szépen megtalálhatók. Mindezek az előnyök *Kretschmert*, *Klages* mellett, a legkitűnőbb jellem vizsgálók sorába emelik.

A ciklotim ember külső érzelmi ingerekre természetesen, az ingernek megfelelőleg hat vissza. Inger, élmény és külső kifejezés nála egybevágók. Igénytelen és kíméletes. A valósághoz közelálló realista, aki a végesre törekszik. A szkizotim ember ellenben a végtelenre törekvő, de a valóságtól idegen idealista, érzelmileg béna és tompa, akinek legjellemzőbb vonása a meglepő következtelenség, megfelelőtlenség érzelmi inger és ennek kifejezése között. Kifejezőképessége nem áll arányban megnyilatkozásra

irányuló törekvéseivel, inger és megnyilvánulás itt egymástól idegenek, a felület nem fejezi ki a lelki mélységet, hasadás mutatkozik, innen a típus neve. E hasadás végigvonul egész lelkivilágán. Túlérzékeny és hideg egyszerre, vagy egyáltalában nem társas lény, vagy csak felületesen az, csak utánszerűleg társaságbeli, amelyből ember és ember között az igazi, személyes kapcsolat hiányzik. Fél az emberektől, menekül tőlük, és ezért ellenségesen érez irántuk.

6. *Guardini* fordított figyelmet arra a körülményre, hogy a konkrét-eleven valóság ellentétekben mozog. Ilyen ellentétek tartalom és forma; egyes és egész; termelés, termékenység és szervezés, rendelkezés, felhasználás; eredetiség, újszerűség és szabály; hasonlóság és különbözőség, összefüggés és tagoltság. Ilyen ellentétek továbbá: dinamika és sztatika is. A tenger szakadatlan mozgása és a hegyóriások tornyosuló, boltozatos megépítettsége, nyugalma ábrázolhatja ezt az ellentétpárt.¹⁹ Nyilvánvaló, hogy különösen az utolsó ellentétpárnak a lelki életben a ciklotim és a szkizotim lelekalkat felel meg. A ciklotim ember hangulatvilágának részarányossága hullámzón ingadozik, a szkizotim lelekalkat ellenben merev, szilárd, görccsszerű: emotív részaránya eltolódás útján változik meg.

7. Kiválóságai mellett *Kretschmer* jellemtanában fogyatkozásokat is találunk. A szkizotim típus nem eléggé egyöntetű. Itt típuskülönfélésegek halmazát találjuk, rend nélkül, az egység pántjai közül széthullani kívánkozva, bármilyen szellemesen mutatja is ki *Kretschmer*, a lelki élet többértelműségét felhasználva, hogy egyes ellentétek, amelyek egymástól merőben idegeneknek látszanak, mint arisztokratikusság, túlfinomultság, hűvös érzékenység és tompa, durva hirtelenharagúság, egy töről fakadnak, közeli rokonok, átmenetet alkotnak és át is csaphatnak egymásba, — A ciklotim típusnál

viszont első fogyatékoság e típusnak térben, időben és faj biológiailag túl specifikus színezete. Azok az ember-egyedek, akikről *Kretschner* e típust mintázta, svábok: e fajnak kedves, derűs, vidám, kényelmes, kellemes és körülményes emberei.

Sajátságos, de alapján véve természetes és elkerülhetetlen módon, *Kretschmer* jellemtanában be nem vallott értékelő állásfoglalással is találkozunk, sőt, mondhatjuk, világnézettel is, továbbá életnézettel és életeszménnyel: a nyárspolgári kényelemszeretetnek és a meleg, érzelmi-impulzív embernek keverékét, a ciklotim típust és hipomániás temperamentumot értékesebbnek, legalább is rokonszenvesebbnek tartja — egyébként sok joggal —, mint a szkizotim típust, legértékesebbnek azonban mégis akkor, ha némi szkizotim ötvözet «szerencsésen» acélozza.

8. Ez általános jellemteni kritikánál fontosabb számkra az etikai jellemtan szempontjából megejthető kritika. Mivel *Kretschmer* és *Jung* típusai egybevágók, következő kritikai megjegyzéseink mindkét kutató típusaira érvényesek, ezért először *Jung* típusait ismer-tetjük, és ebből az ismertetésből ki fog világlni, hogy, bár átvettük az introvertált és extrovertált elnevezéseket, ezeket mégis *Jungtól* eltérő, szerintünk helyesebb értelemben használjuk.

Jung introvertált embere — ahogyan ő fogja fel ezt a típust — a mi felfogásunk szerint nem mindig valóban introvertált, hanem jórészt extrovertált is, mert pl. erős indulati hullámozás jellemzi, márpedig minden indulat kifelé irányuló, a vitális szférától áthatott. Introvertált *Jung* szerint voltaképp az is, akinél ez indulatok megnyilatkozási próbálkozása gátlást szenved, sikertelen. Ámde nem az indulatok elfőj tottsága, gátolt megnyilatkozása, hanem a mélység: nem negatívum, hanem pozitívum az igazi befelé fordulás. *Jung* introvertáltjai «lassú víz partot mos»-emberek, akik nagy fokban érzé-

kények kifelé, de hiányzik náluk a könnyű és az ingernek megfelelő visszahatás adománya. Szükségtelenül felizgulnak, mindent túlnehezen vesznek, túlzott lelkiismeretességnek, aggályoskodásnak hódolnak, amely azonban néha az ellenkező végletbe csaphat át. Könnyen sértve érzik magukat, sérelmezők, de éppoly könnyen tesznek önmaguknak is szemrehányást. Vágyakozásuk gyönyörre, érvényesülési vágyuk és kötelességtudásuk egyaránt nagy. Nem tudják külső élményeiket «elintézni». Egyes élmények egész további életüket már korán meghatározzák. Sebeik nem gyógyulnak be, mert újra meg újra felszakítják azokat. *Jung* tehát e típusban összekeveri a valódi lelki mélységet kifelé irányulással és beteges elemekkel.

A *Jung* értelmében vett extroverzió az ösztönös és megnyilatkozási gátlás nélkül való, érzelmi és kedélyember, aki «úgy veszi az életet, amint van», rugalmas és nem sokat töpreng.

9. *Jung* és *Kretschmer* típusai egymást nyilvánvalólag fedik. E típusok hibái: *a)* hogy összetévesztik a mélységet, a valódi introverziót a megnyilatkozási készség fogyatkozásával; *b)* hogy csak az élettől idegen <ddealizmust> ismerik, és *c)* hogy a józan, kényelmes, megalkuvó embertípust, a nyárspolgárt az impulzív típussal összekeverik, egy típusnak veszik.

a) A megnyilatkozás gátoltsága nem elsődleges jellemhatározomány, bár a jellem befolyásoló tényezője, és magábanvéve még nem jelent mélységet. Az ilyen emberekben a mélység nem képes megnyilatkozni. Kérdés azonban, hogy mi van ebben a mélységben? Lehet, hogy szemlélődés és elmélkedés, valódi mélység, lehet azonban lelki betegség, vagy értékellenesség, tehát fekete üresség, végül pedig lehet extrovertáltság, bár sikertelenül de mégis kifelé irányuló lelkiség, szenvedélyesség, erős indulati élet.

Kretschmer a lelkileg viszonylag teljesen egészséges szkizotim ember példája gyanánt *Uhland*-ot említi. *Uhland* költészetét azonban az elégikus hangulat jellemzi, amely nem más, mint a már lezajlott tragédia utáni hangulat. Ez a hangulat mindig külső eseményekhez kapcsolódik tehát, nem belülről jövő, elmélyedésből származó, hanem a kifelé való érzékenységi és fogékony-ság megnyilatkozása, csak szkizotim vagyis bizarr, eredeti irányból kilendült, gátolt, de nem elmélyedő. Egy összeomlott, letört impulzivitás utóhangulata.

Ugyancsak téves a valódi introverziót mindig elvont-nak jellemezni. Ez csak az elmélkedésre, a gondolati elmélyülésre áll, de van konkrét-szemléletes introverzió is: a szemlélődés, kontempláció. Épp az elvont intro-verzió nem tiszta elmélyedés, hanem józan ötvözetet mutat. Az elvont idealisták pedig beteges elemeket mutatnak: emberfélelemből fordulnak el a konkrét-eleven embertől, és nemesebb hajlamaikat valódi fele-baráti szeretet helyett világtól idegen ideológiákban élik ki. Erényességük és aszkézisük gyakran álerény és ál-aszkézis, amely etikai díszlete csupán a tehetetlenségnek és a világtól való menekvésnek. A szkizotim-introvertált típus itt összecseréli a lelki mélységet a betegessé és az értékcsalódással. A szkizotim típus voltaképp mindig beteges, nem az egészséges jellemek karakterológiájának körébe tartozik. Ezt részben *Kretschmer* is önkénytelenül elismeri, amikor hangsúlyozza, hogy szkizotim (egészséges), szkizoid (pszichopátiás) és szkizofrén (súlyos elmebeteg) mozzanatok e típusnál egybefolynak, konkrét esetben soha teljesen el nem határolhatók.

Szerintünk voltaképp nem is lehet beszélni szkizotim, csak szkizoid emberről. A hasadásos jelleg, amely a mély-ségben kavargó lelki folyamatokat nem engedi meg-nnyilatkozni, hanem elnyomja, mindig beteges, ha mind-

járt néha csak oly könnyű fokban is, amely egészséges lelki mozzanatok túlsúlyával szemben teljesen veszélytelen. Neurotikus embertípussal van itt dolgunk, egyúttal az életirígység emberével is, akinek elnyomott érvényesülési törekvéseire és elégtelenségének érzelmére az *Adler-féle* lélekelemzés tételei állnak. Egyeznek a tünetek is *Adler* neurotikusaival: ember félelem, csekélyebb értékűség érzelme, önelszigetelés az emberektől, gátolt megnyilatkozási készség stb. A megnyilatkozás szükségletének, ösztönének és képességének egyensúlya, amint *Klages* felismeri, a lelki egészség jele és feltétele, de épp ez hiányzik a szkizotim emberből.

Kretschmer-ben és *Jung-ban* *Lomboros*-reminiszenciák élnek és -hagyományok működnek öntudatlanul is tovább, meghatározva nézeteiket. Emez a lángrészt, azok a lelki mélységet akarják a betegesből leszármaztatni. A szkizotim típus beteges természetét mutatja, hogy számára a nemi élet állandó, elintézhetetlenül súlyos probléma, folyton a vele kapcsolatos aggályokkal, kísértésekkel, büntudattal vesződnek, önkínzó elnyomás és mohó kicsapongás között hányódva. A ciklotim ember viszont nem csinál nagy dolgot az egészből. Az ilyenféle büntudat azonban és az önmagunknak tett, állandó szemrehányás, ha erkölcsi tehetetlenséggel párosult, csökkent vitalitás jele.

A létküzdelem azt követeli az emberektől, hogy önvédelemből elrejtsek fogyatkozásait, gyengeségeiket, csekélyebb értékűségüket. Az önvédelem így a megnyilatkozási készség gátlásává lesz. Minél gyengébb a vitalitás, annál nyárspolgárabb a lélekalkat, és minél nagyobb nyárspolgárok vagyunk, annál nagyobb félelmünk a «jó hírnév» elvesztésétől, annál inkább függünk a csordaszellemtől, a közvélemény hatalmától. Az életgyengék egy részénél így áll elő a szkizotim lélekalkat, a csökkent megnyilatkozási képesség, amely azonban

nyárspolgári vagy extrovertált lelkületet is takarhat. Amint a *Jung-féle* introverzió nem azonos a lelki mélységgel, úgy a Jung-féle extrovertáltság sem az impulzivitással. Lényege nem ez, hanem a megnyilatkozás csekély gátoltsága, amely mögött azonban esetleg az impulzivitás, kifelé irányulás is csekély.

Amit *Jung* introvertálnak nevez, az a jellem még lehet valójában kifelé forduló is. Igaz, hogy annyiban mindig önmaga felé fordul, amennyiben mindent a saját énjére vonatkoztat, állandóan önmagával foglalkozik (autista, autopszichikus), nem pedig önfeledten a külvilággal (allopsziche). Az autopszichén belül azonban még lehet extrovertált is. Extrovertált, a külső világgal szemben való túlérzékenység jellemzi a szkizotim embert, a saját, beteges érzékenységének kímélése céljából menekül a világtól, amelynek erős hangjait, színeit nem kellelmesen serkentőnek, hanem, mint a beteg szem a napot és fényt, bántónak, sértőnek, kínosnak érzi. Itt mindenestre átmenet nyílik a szkizotim típusból a valódi lelki mélységhez. Magát a szkizotim embert azonban elválasztja a lelki mélységtől mogorva különcsége, elutasító viselkedése az emberekkel szemben. Ha otthonának vagy annak a pár bizalmas embernek körét, akiket megszokott, újak, látogatók lépik át, akkor vagy elmenekül vagy hideg, száraz, rosszkedvű vagy végül élvezet helyett akaratának állandó és fáradságos megfeszítésébe, kínlódásba kerül, hogy ottmaradjon és felvegye a társas érintkezést. Ez mutatja egyébként tudatosságát is. A felületen kiismerhetetlenséget, a kedély szárazságát, szegényességét, esetleg metsző hidegségét lehet csak nála észrevenni. Vagy közönyös vagy kapkodó, túlbuzgó.

Végül beteges a szkizotim típus azért is, mert csak ilyennek lehet minősítenünk az olyan embert, akinek lelkéből egész érzelmi területek kiestek, és csak érzelmi romhalmazok maradtak meg. E ponton sem bizonyul

az elvont és értelmi-akaratí szkizotím az érzelmi-kon-templatív emberrel azonosnak. Épp a mély lélek lényege, hogy a lelki értékek felé fordul, tehát az én állapotai, a lelki érzelmek töltik el és foglalkoztatják. Az impulzív ember sem érzelemszegény, őt a vitális érzelmek, a törekvés-tudatosító, kifelé irányuló érzelmek és az ösztönök, indulatok töltik el. Épp a józan, nyárspolgári ember az érzelemszegény, holott ezeket *Kretschmer* a meleg kedélyemberek, a ciklotímek közé sorozza. Ezek a nyárspolgárok, továbbá a hisztériások, a neuraszténikusok, de nem a valóban mély lelkek az érzelembéna, tompa, merev, szögletes, törékeny és hasadékonny emberek, a kihűlt kedélyek.

10. A hisztéria lényegét pl. *Klages* helyesen látja ama színészkedésben, amely szenvedélyek és érzelmek utánzására irányul, mert teljesen terméketlen ahhoz, hogy valódiakat hozzon létre. A hisztérikusnak a színészkedés válik ellenállhatatlan szenvedélyévé, szenvedélyek utánzásának szenvedélye. E szenvedélyeért a hisztériás heroikusan képes megtagadni minden más szenvedélyét, ezt az egyet azonban soha.

ii. b) *Kretschmer* az elmetani karakterológia szempontjából kiváló, de az etikai jellemtan terén bizonyos balítéleteket mutat fel. Feltételezi, hogy csak a megalkuvó, lágy, realista, kissé közönséges és nyárspolgári emberek, csak a véges dolgokhoz tapadó *Sancho Pansa-k* a jóindulatúak, melegszívűek; idealisták pedig a szó valódi értelmében nincsenek is, csak *Don Quichote-k*. A végtelenre törekvő idealisták szerinte kemények, szívtelenek, hidegek. Felteszi továbbá, hogy csak a megalkuvó ember türelmes, hajlékony, megértő, az idealista, a *Kierkegaard* által követelt «Vagy-vagy!» embere ellenben türelmetlen, fanatikus, életellenes. Feltételezi végül, hogy csak a megalkuvó az élethez közeli ember, az idealista az élettől idegen. E feltevésekkel szemben van más

kombinatív lehetőség is, amelyet azután a valóságban is megtalálunk. Nevezetesen, a gyakorlati idealista az egymásnak ellenmondani látszó pszichoetikai erőpárokat, mint meleg szív és acélosság, türelem, megértés és meg nem alkuvás, gyakorlatiasság és eszményiesség stb., egyesíti jellemében. Nincs igazi idealista egyfelől meleg, igazi emberszeretet, másfelől emberekkel való hajlékony bánni-tudás nélkül, amellyel nem vét eszményei ellen, sőt azokat szolgálja.

Az etikai jellemtannak el kell ismernie, hogy ezt az életeszményt legtisztábban, legteljesebben és legnemesebben Jézus Krisztus alakja testesíti meg, amint az evangéliumokból és a keresztény hagyományokból néz reánk. Az etikai jellemtan nem tehet egyebet, mint, hogy ezt az életeszményt a modern lélektan és a modern ember nyelvén tolmácsolja. A keresztény evangéliumokkal szemben minden kultúrákorszaknak az a feladata, hogy a saját szükségletei szerint meglevenítse, forrásaihoz visszatérjen, az eszményt meglássa benne. Korunk a modern költészet által is oly sóvárogva várt szintetikus emberen, a gyakorlati idealista típusán át juthat vissza.

12. c) Téves *Kretschmer-nék* az a felfogása, hogy meleg kedélyű, valóságtól nem idegen lélek csak az lehet, amely egyúttal közönséges, nyárspolgári is, bármiféle előkelőség (kulturális, lelki, származásbeli, biológiai, szellemi) pedig csak szkizotim lehet. A ciklotim emberben összekeveredik és ezért szétválasztandó két, egymástól merőben elütő típus: a vitális lobbanékonyság és az életgyenge józanság. így keletkezik a ciklotim típus, a *Naturbursch-nak*, a plebeiusnak, a *Sancho Pansak-nak* típusa. Holott az impulzív ember vitalitása nagyon is megfér az arisztokratikummal, a társadalmi-jogi nemességgel, és a lélek nemességével is, merthiszen eredetileg minden nemesség a vitalitás nemessége, ereje volt. Nem okvetlenül a — *sit venia verbo* — szakácsnő-lélek a

vitális, az egészséges, akinek kényelmessége, fesztelensége, természetessége, kedélyessége mindenestre idegen mindennemű arisztokratikus feszességtől, kimértségtől, szertartásosságtól. A derű, életöröm, életközelség sem nyárspolgári kiváltságok, sőt az utóbbi, életirigységénél és életértékeinek kopottságánál fogva, erre képtelen.

13. E bíráló megjegyzések két eredményre vezetnek: 1. az introverziót a lelki mélység és nem *Jung* értelmében kell felfognunk, 2. a tevékenység iránya egymagában még nem elegendő egy teljes típusrendszernek szempontjául, mert így a nyárspolgár és az impulzív ember típusai összefolynának, hanem melléje a tevékenység nagyságát is figyelembe kell vennünk. A tevékenységnek irányát annak nagyságával kombinálva, jutunk el típusainkhoz. Nagy introverzió kis extroverzióval adja a lelki, kis introverzió nagy extroverzióval a vitális, kis extroverzió kis introverzióval a haszon-, nagy extroverzió nagy introverzióval pedig a szellemi értékek felé forduló típust.

14. Csodálatos világossággal látta meg e típusokat már *Platón*. A *Politeia* a lélek három «részé»-nek megfelelőleg három rendet állapít meg a társadalmi hierarchiában, és az embereket jellemteni alapon osztja be ezek valamelyikébe. A lélek legalacsonyabb, de kiterjedésben legnagyobb része az érzéki és vegetatív lélek, a létfenntartásra irányuló, amely változékony, sokfejű állathoz hasonló. A bátor és tüzes léleknek, a vitális léleknek viszont oroszlán a képe. A legkisebb, de legnemesebb rész emberarcot visel, ez a szellemi rész, a legszűkebb értelemben vett és legigazibb ember. E hármasságnak megfelelőleg, az államban is három rendet találunk. Első a kormányzó bölcsek, második az örök, harmadik az állam gazdasági alapját biztosító iparosok és földművesek rendje, amely a «táplálásról» gondoskodik. Nyilvánvaló, hogy a harmadik rend, a «haszonszeretők»,

«nyereségre-törekvők» rendje nyárspolgárokból áll, az örök ellenben a vitális értéktípust képviselik. Homály csak a bölcsek rendjénél mutatkozik, amelyben a kontemplatív-meditatív ember típusa összefolyik a gyakorlati idealista típusával.

15. Típusainkkal szemben nem helytálló az az ellenvetés, hogy négy főtípus nem elegendő, mert a nagyság és kicsiség folyamatosak, amelyek folytonos átmenetet kell, hogy mutassanak. Szükség volna tehát a nagynál kisebb, de a kicsinél nagyobb introverzióra, extroverzióra, és ezek kombinációira is. Ezeket a közbeeső típusokat azonban sokkal egyszerűbben úgy kapjuk meg, hogy vegyes típusoknak fogjuk fel őket, mint ahogyan ezt a tárgyalás során meg is tettük, mindenütt rámutatva az átmenetekre.

Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy a típusok, bár a négy típus a valóságban nem fordul elő tisztán, elszigetelten, hanem minden emberben van hajlam és adottság mind a négyből, csak különböző arányokban: mégsem olvadnak össze, hanem egymás mellett maradnak a lélekben. A mély lélek és a könnyen törekvés pl. nem alkotja együtt a negyedik típust, hanem egymás mellett, egyensúlyozatlanul marad. Az egyes ember rendszerint a benne előforduló, elmélyülő adottságokkal éli mélyebb érzelmi és gondolkodó életét, egyéniségének józan oldalaival fogalmazza meg elhatározásait, és impulzív oldalával cselekszik.

E négy típust a jellemtan végleges eredményeihez, törzsállományához sorolhatjuk, mert — Platon-tól és Aristoteles-től a középkori lélekismerés *vita contemplativa*-ján és *vita activa*-ján át, Shakespeare-a és Cervantes-en stb., keresztül Klages-ig, Adler-ig, Jung-ig, Kretschmer-ig stb., minden idők nagy emberismerői többé-kevésbé ugyanezeket a típusokat látták.

XII. Etikai-jellemtani és más jellemtani típusok. A világnézetek jellemtanához.

i. Egy típus-rendszer sem pótolhatja a többit. Az etikai jellemtan típusai sem tesznek teljesen nélkülözhetővé más karakterológiai típusokat, de jól felhasználhatók az utóbbiak megjellemzéséhez is.

A magyar ember jellemzésénél felhasználható a szangvinikus ember típusa, erényeivel és hibáival együtt. E típusba tartozik a magyar nyíltsága, szabadságszeretete és vitézsége, de könnyen-hevülése, szalmalángolása és oblomovizmusa is. A magyar történelem tele van szabadságharcokkal, viszont aránylag igen kevés benne az összeesküvés. Ami mégis akad, az rendszerint idő előtt pattan ki, mert a magyar nem tud titkot tartani. A fondorkodás, lesbeállítás, orgyilkosság, bérgyilkosság a magyar természetből idegen. Ellenfelét nyíltan, szemtől-szembe támadja meg.

Azonban az impulzív típus értékellenes formái közül is találunk egyeseket magyar típusok vonásai gyanánt. A törtetést bizonyítja a társadalmi életünkben észlelhető kölcsönös lenézés és elzárkózó kaszt-szellem. A krakéler és az úrhatnám politikai szélhámos vagy élősködő is elterjedt típus, mert a magyar a harcban megállja ugyan fényesen a helyét, komázik a halállal, de épp ily könnyen kicsúszik lába alól az erkölcsi talaj a politikában.

2. Felhasználhatók típusaink az életkorok jellemtanához is. Az ifjú szangvinikus vagy lírai, tehát érzékenyebb és egyensúlytalanabb, a férfi gyakorlati tetterős, de megalkuvóbb, nyárspolgáribb, józanabb, az öreg bölcsőbb, átszellemültebb, nem ritkán azonban én-igenlőbb, tudatosabb, életirigy, álszentesködő is.

A nemek jellemtanában a nőiesség vitálisabb, jobban kötve van a vitális réteghez, érzelmibb, nőknél a meg-

nyilatkozás gátoltsága, a tudatosság és akaratlagosság gyengébb, az ösztönösség erősebb szokott lenni.

3. A tömegek lélektanában az impulzivitás jut fontos szerephez. A tömeg impulzívabb, mint az egyén, megnyilatkozásában kevésbé gátolt, naiv; önkritika, elmélyedés, reflexió nélkül való, a nyíltságot és bátorságot szereti, gyermekes és állati, extrovertált, szangvinikus, meggondolatlan, heves, ösztönös, érzékeny a külső dolgok iránt, impresszionista, rapszodikus, mindenbe belekap, nem sokat töpreng, elbizakodott, nincsenek élettapasztalatai, szenvedélyes, de hiú és irigykedő is, sok életirigységgel.

4. A hipnoid állapot lélektana segíthet világosságot deríteni arra a rejtelmes folyamatra, amely által az eszmék valóságalkító hatalommá lesznek, a gondolat történelemformáló erővé, megragadva a tömegek lelkét. A történet tényezői: egyfelől a gondolat, másfelől az anyagi-külső erők, végül azonban e két tényező között egy harmadikat is meg kell látnunk, és ez a lélek képeinek hatalma, amely közvetít a magányos szellem, az eszme és a tömegek között. A gondolatnak a hipnoid képáramláshoz vagy az álomhoz és a látomáshoz hasonló alakban kell megjelennie ahhoz, hogy az emberiség nagy tömegeit magával ragadja, megejtse, hogy a történeti cselekmény megkezdődhessen. A képek adománya adja meg a szónoknak, vezérnek azt a hitet, fanatizmust, erőt és szuggesztivitást, amely őket jellemezni szokta.

5. Minden jellemten, amint említettük, bizonyos fokig mindig társadalomlélektan is. Típusaink közül azonban pl. a nyárspolgár, a fanatikus, a törtető, a felkapaszkodott stb., fokozottabban is érdeklik a lélektan ezt az ágát. Itt említjük meg, hogy téves az a vélemény, minthogyha kétféle extroverzió volna, aszerint, amint a kifelé irányulás az élettelen és személy alatti, külső világ vagy pedig más személyek felé fordul. A más

személyek felé forduló jellemtípus a szociális ember típusa, ha ez az odafordulás szerető, jóakaró, igenlő. Ebben az esetben azonban a gyakorlati idealista típusával van dolgunk, amely nem egyoldalú extroverzió, hanem elmélyedés és kifelé fordulás egyensúlya. A szeretet, mint odaadás, kifelé is fordul ugyan, az embertárs felé, de ez. elmélyült kifelé fordulás, amely mély lelket tételez fel. A tagadó szociális beállítottság, mint a társadalommal szemben ellenséges magatartás, életellenes, tehát üres kifelé fordulás: ide kell sorolnunk pl. az irigy elzárkózást és a törtetést, amelyek aktív formák. A passzív tagadó szociális beállítottság viszont én-igenlés, üres befelé fordulás. A szociális magatartások tehát nem jelentik a kifelé fordulásnak egy második fajtáját azzal szemben, amelyet mi extroverziónak nevezünk. Másféle extroverzió nincs.

7. A külső világ képei által kifejezett hangulatok, pl. az évszakok és napszakok is megjellemezhetők, mert különféle típusokkal rezdülnek együtt. A kora tavasz halvány, gyengéd színei, az őszi aranyló hervadása, múlandósága, valamint a kora reggel, de különösen az alkony, rövidhullámú (barna, szürke, kék, zöld) színeivel, elmélyülő hangulatot keltenek fel. Az alkony a napnak pszichotechnikailag legalkalmasabb időszaka, közvetlenül a lámpagyújtást megelőző időben, a csendes magabaszállásra, elmélkedésre, lélek felé fordulásra, és másoknak éppúgy, mint önmagunknak erkölcsi befolyásolására. A déli nap fénye és a nyár ellenben józan és impulzív hangulatokat fejez ki.

7. Történeti korok és népek jellemtanában, valamint vallások pszichológiájában is felhasználhatók típusaink. A középkor, a buddhizmus és a hindu lélek introverziójával szemben a mohamedánizmus impulzív-akarati jellemű, fanatikus, de ezenfelül a tunyaság irányában elfajult lobbanékonytságot és érzelmi józanságot is

mutat fel. A középkori mongolság a pusztító aggresz-szivitástól megszállt. Az antik görögséget és a *renaissance* korát a vitális élet és ennek nagystílsege jellemzi, az úri ittlétei a földön. A gyakorlati idealista értéktípusát az őskereszténység, *Sokrates* és *Buddha* környezete, a római «jó császárok», egyes szenteknek és misztikusoknak, pl. Assisi Szent Ferencnek, Nagy Szent Teréznek, első köre képviseli a történelemben.

Vannak nyárspolgári korok is, amelyek a józan típusnak kedveznek, ennek megfelelők, ezt előmozdítók, más típusok rovására. Az újkor és a modern kultúra valamint társadalom egyes rétegeinek tagjait nyárspolgári életformák közé kényszeríti, elnyomva és visszaf erjesztve másféle lélektani adottságait. A modern ember gondolkodását, amelyet *Klages* pénzgazdasági, technikai, matematikai és sport-gondolkodásnak nevez, a könnyű fajsúlyú vitalitással keveredett józanság, a haszonérték kultusza jellemzi.

8. A világnézetek jellemтана a világnézeteket jellemtanilag megérteni és a különböző világnézetű emberek jellemrajzát adni törekszik. Alapját *G. Simmel* vetette meg, amidőn a bölcseletekben nem objektivitást, hanem a filozófus eleven embertípusát kereste. Másfelől *Dilthey* és követői, különösen *Jaspers* világnézet-pszichológiája és a modern bölcseleti embertan foglalkozott vele, továbbá *Max Weber*, aki a protestáns, a katolikus, a zsidó stb. típusát, tehát a valláslélektani típusokat kutatta, azt az alapgondolatát tartva mindig szem előtt, hogy egy vallás emberének tényleges típusa szükségkép eltérő attól az eszménytől, amelyet vallásának erkölcsi tanításai követelnek. A bölcseleti embertan (antropológia) a bölcseletet emberi megnyilatkozás gyanánt tekinti, amely az ember arculatát viseli, és amelyben az embert keresi.

Mi világosan megkülönböztetjük egy világnézet vagy filozófiai rendszer tárgyi igazságtartalmát a rendszer

jellemtani feltételezettségétől. Az előbbi logikai, az utóbbi lélektani kérdés. A tárgyi bölcséleti igazság, mint ilyen, nem anyaga sem a jellemtannak, sem a szellemtudományos lélektannak, sem a bölcséleti embertannak. Nem teszi azonban feleslegessé sem az utóbbiakat, amelyeknek szempontjából kérdezhetjük, kereshetjük azt az ember-típust, amely az akár téves, akár maradandó érvényű bölcséleti tanításban, világnézetben stb., tényleg megnyilatkozott, a létezésre visszahatott. A világnézetek e lélek- és embertanába tartozik pl. *Düthey* három híres világnézet-típusa: a naturalista, az objektív idealista és a szabadság idealistája (az utóbbi kettő közül elsőre példa szerinte a kereszténység, másakra *Kant*, *Fichte*, *Hegel*, *Schelling* bölcselete).

9. Típusaink közül az elmélyedő kapcsolatos a *Buddha* által hirdetett világnézettel, a józan *Konfucius-éval*, az impulzív pedig a taoizmussal. Egy kínai allegória a három ecetivőről, fényesen megvilágítja a három tanítás iránykülönbségét. *Buddha*, *Konfucius* és *Laotze* (utóbbi a taoizmus egyik alapítója) egykor egy korsó ecet, az életnek e szimbóluma előtt álltak, és mindegyik belemártotta ujját a folyadékba, hogy megkóstolja. *Konfucius*, a realista savanyúnak találta, *Buddha* keserűnek nevezte, *Laotze* ellenben édesnek nyilvánította.

Az elmélyülő embertípus akarásirányának befelé tevékeny voltából következik élményeinek negatív színezete, kielégületlensége, érzékenysége, sőt túlérzékenysége a szomorú, fájdalmas iránt. Érzelmi világuknak e gyakorta bús színezete hajlamossá teszi a mély lelkűeket a pesszimizmusra, főleg a pesszimizmusnak arra a kevesbbé veszedelmes fajtájára, amely az életet, Petőfivel szólva, a szenvedés óceánjának látja, a gyönyört pedig a mélység egy gyöngyének csupán, amely eltörik, mire felhozzuk. Az igazi, feneketlen pesszimizmus, a rossz végső diadalába vetett hit, már értékellenes megnyilatkozás. A szenvedés

problémája foglalkoztatta a nagy vallásalapítók közül a befelé forduló lélekalkatnak megfelelőleg *Buddhd-t* is, akinek jellemében az elmélyedő típus is nagy arányban megtalálható, más típusok mellett. *Budha* a létezésre vonatkozólag pesszimista: ami keletkezett, annak el is kell szerinté múltnia, és ezért a változásnak alávetett, földi létezés csupa nyomorúság. A benareszi beszéd szerint, a születés szenvedés, a megöregedés szenvedés, a betegség szenvedés, a halál szenvedés; fájdalom, jajszó, bánat, kétségbeesés szenvedések, szenvedés, ha távol vagyok attól, akit szeretek, szenvedés, ha olyannal vagyok együtt, akit nem szeretek, szenvedés a vágy és szenvedés, ha elérem, amire vágyódom.

Amíg *Konjucius* tanítása józan, realisztikus, addig a taoizmus, a kínaiak ez individualizmusa és liberalizmusa a véges, földi létezést igenli, a változást, tökéletlenséget és tovahaladást, és az örökös viszonylagosságban tiszteli az Abszolútumot. A tovasietésben van eszerint a végtelenség, és az elmúlásban a visszatérés. Tao jelenti az átmenetet, az új formákat. A szilárd és változatlan eszerint csak a fejlődés megállásának jelei. A taoizmus megveti az erkölcs konvencióit és a vallás merő kulisszáit, a hagyományos tudatlanságot és álokoskodást, az igazságtól és megvallásától való félelmet, nem nagyon veszi komolyan a világot, de úgy veszi, amint van, szépségei és nem bajai, kínjai után keresgél. Alkalmazkodik a változóhoz, életművész, aki a jelenben él. Mindezek kétségtelenül impulzív jellemvonások.

E három nagy ázsiai világnézet bizonyítéka típusaink egyetemesen emberi voltának, minden korban és népnél való fellelhetőségüknek.

10. Az éntől való menekvés, én-fugalitás típusa jellemző a pogány vallásokra általában. A pogány vallásos érzelem a külön egyéniségtől való megszabadulást kísérelte meg. A sztoikus szenvedélymentesség, felülemelke-

dés az élet bajain, közöny, elvonatkozás, feledés velük szemben, s a buddhisták nirvána-tana a legkifejlettebb formái a pogány vallásos érzületnek, amely a tekintetet az éntől elfordít] embert a természettel egynek érzi.

A keresztény ember viszont énjére figyel, fordít gondot. Lelkemért felelős vagyok, kárát nem szabad vallanom. A kereszténységben szemléli magát az ember először belülről, biográfiailag, a természettől különválva, beleállítva a történetbe. A «keresztény paradoxon» folytán nem lesz ez a vallásos emberi önszemlélés autisztikussá, én-igenlővé, mert épp az én elvesztésében, odaadásában, a lemondásban, önfeláldozásban látja az igazi önállítást, önkifejtés útját, az autizmusban pedig, az én megtartásában, igenlésében annak végleges elvesztését.

XIII. Ösztönösség és tudatosság.

1. A tudatos és az ösztönös (reflexív és naiv) ember ellentétek. A tudatos ember feszült, megerőlteti és kormányozza magát, figyel és ügyel, hová vesse erejét, hol kell önfékezés és hol önserkentés. Az ösztönös ember törekvéseinek öntudatlan célszerűségére bízva magát, vitális, a törekvések vezetnek és irányítják. A főleg *Klages* és *Utitz* által meglátott ösztönös embertípus ösztönszerűleg kikerüli az összeütközéseket, nem hagyja azoktól zavartatni magát. A tudatos ember ellenben az összeütközések embere, aki sokszor egyebet sem lát konfliktusoknál, épp, mert önmagánál és felebarátjánál egyaránt mindent mérlegre tesz. Az ösztönös ember továbbá csökkent tudatossággal kiváló teljesítményeket mutathat fel, a tudatosak viszont épp akkor válnak bizonytalanná, akkor mondanak csüttörtököt, ha gondolkodásuk nyugodt menetét zavarják. A tudatos emberrel megtörténhetik pl., hogy egy fontos beszélgetés alkalmával mindent elfelejt, amit mondani akart, magatartása gyerekes és ügyetlen. Az ösztö-

nös ember viszont ilyenkor nincs pontos tudatában annak, amit tesz vagy mond, cselekedetei önkényt elének, taglejtéseit nem szabályozza, erősíti vagy gyengíti mestersegesen. Mintegy mámorban vagy félálomban, de mégis találóan és céltudatosan beszél és viselkedik.

2. Az impulzív, megnyilatkozási készségében nem gátolt, továbbá az érzelmi ember ösztönös, a tudatosság ellenben az elvont, meditatív és reflexív elmélyedésnek énre-irányulással (autizmus) és a megnyilatkozási készség gátlásával való keveredéseinél fordul elő, vagyis *Kretschmer* szkizotim típusánál. A szkizotim ember hideg értelem- és akaratember, aki képtelen másokkal szemben a teljes felmelegedésre és odaadásra, másoktól mindig többé-kevésbé áttetsző — néha csak alig észrevehetően vékony — üvegfal választja el.

Elemző, megkülönböztető tudatossága folytán, az introvertált-szkizotim ember az elvontságok felé fordul, ellentétben az érzelmi és ösztönös embereknek a konkrét-eleven dolgok, a realitás és a szemléletesség felé való fordulásával. Az utóbbiakat látta meg részben *Jung* az extrovertált, *Kretschmer* pedig a ciklotim embertípusban. *Jung* azonban ezt a típust lelkiileg mindig kifelé, a külső világ felé fordulónak jellemzi, mi ellenben kétféle érzelmi-ösztönös, szemléletes irányú lélekalkatot különböztetünk meg: nem csupán a kifelé, hanem egyfajta befelé, a saját lelke felé forduló típust is. Az első az impulzív és szangvinikus, könnyen-törekvő ember, a második az elmélyedő ember érzelmi-szemlélődő válfaja, a mély lélek tiszta típusa, amelyet érzelmi-konkrét természete élesen megkülönböztet józan ötvözetétől: a szintén befelé forduló, de elvont és intellektuális reflexív embertől, a tudatos típustól.

3. Amint az ösztönösségnek kétféle alakja az impulzivitás és a mélység, úgy a tudatosságnak is kétféle formája fedezhető fel. Az egyik az intellektuális-gondolkodó tuda-

tosság, a másik az akaratlagosság. Mindennemű szándékosság, célzatosság, mesterkélttség, érdek éppúgy ebbe a körbe tartozik, mint a hatalomra törő akarnoknak érvényesülésre, mások megelőzésére való törekvése vagy, mint a nyárspolgár számító biztonságkeresése.

Mélyebb érzelmeink akarati intencióval el nem érhetők. Az ártatlanság, a mélyebb gyönyör, az igaz szeretet, a boldogság nem alapulhat keresettségen, vagy megvan, vagy nincs, de nem lehet mesterségesen, erőszakosan előidézni, sem indokolással és parancsszóval kikényszeríteni. Ugyanígy vagyunk az ú. n. szellemi érzelmekkel: esztétikai, logikai vagy etikai kielégüléssel is. Az erkölcsi érték megvalósításával járó gyönyör intencionálása pl. önmagát teszi lehetetlenné. Hasonlóképpen beszennyezi mindennemű célzatosság, irányzatosság a tudományos munkát és a művészi alkotást is, lehetetlenné teszi mind az intellektuális, mind az esztétikai kielégülést. A moralizáló és prédikáló költészet pl. lehet jószándékú, de szépnek semmiesetre sem mondható, mert száraz, kenetes és unalmas.

Tárgyaltuk, hogy az akarás önmagában véve mindig önállítást, hatalomra törést, nemlegességet, sőt romboló irányt is jelent. Egy, az akarral szembenálló akadály nélkül, amelynek legyőzésére irányul, nem tudunk akarni. Az akarás továbbá mindig feltételezi az ösztönt, érzelmet és törekvést, ezektől egyoldalúan függ, mert ezeken alapul. Ösztönösség lehetséges tudatosság és akarat nélkül (pl. az állatok lelki élete), de tudatosság és akarat mindig ösztönösséget tesz fel.

4. A lélekben két alaptényezőt találunk: egyik a változatlan, önmagával mindig azonosnak maradó én, a másik a lelki élmények folyton változó folyama, amelynek egyik szakasza sem marad meg, sem nem tér vissza. Az én nem azonos élményeivel: ezek történnek, meggesznek az énnel, ez mintegy találkozik velük. Az érzelmeket,

ösztönöket, hangulatokat és szenvedélyeket az átélések váltják ki a lélekből, a lélek ekkor passzív, odaadó, önfeledt. Az élményekkel és a lélek oldaláról ezeknek megfelelő önfeledtséggel, ösztönösséggel, érzelmiséggel szemben azonban csakhamar jelentkezik az én tudatossága és akaratlagossága, amely a hangulatokban, ösztönökben és szenvedélyekben csak elcsábíthatóságot, ingatagságot, az ellenállás hiányát látja. Az utóbbiak önfeledtségével szemben, amint *Klages* rámutat, az akarat és tudatosság célja az én biztosítása. *Klages* helyesen különbséget tesz az ösztönösség, szenvedély és az akarat rugói, érdekei között. A lélek szenvedélyei, ösztönei és hangulatai ezek szerint az élményeknek való lelkes odaadást, kiszolgáltatottságot jelentik, az akarat rugói ellenben az önfenntartást és önérvényesítést. Ezek a rugók lehetnek önzők, mint haszonhajhászás, nyereségvágy, a szerzés törekvése, becsvágy, uralomratörekvés. Ha tevékenységüket zavarja valami, akkor visszaható formákat öltenek: ilyen az irigység, hiúság, kegyetlenség. Az akarat rugói irányulhatnak önmagunk felett való uralomra és önalakításra is, mint mértékletesség, tartózkodás, önmegtagadás, önlegyőzés, a tökéletesedésre való vágy.

5. A személyiség tehát lélektanilag bizonyos kettőséget mutat, amely számos esetben a meg hasonlottságig fokozódhat a jellem ösztönös, érzelmi, élményszerű oldala és az önállító oldal: a szenvedély és az akarat között. A régiek fatalizmusa fejezte ki az élmény és szenvedély magávalragadó hatalmát, az életnek ama hatalmait, amelyek a tudatossággal többé-kevésbé viaskodnak. A romantikus kor költészete szinte kivétel nélkül titkos, mágikus lelki hatalmak labdáját látta az emberben. A romantikus életérzés képviselői: egy *Jean Paul*, *Hölderlin*, *Tieck*, *Novális* stb., a szenvedély áramaitól való elragadottságnak, hordozottságnak a legsötétebb borzalomtól a legfénylőbb ittasságig minden árnyalatát kifejezték.

Azonban egy Dosztojevszkij alakjai is kivétel nélkül szenvedélytől mozgatott lények. Ibsen legnagyobb drámai költeményének főalakja: *Peer Gynt* is ilyen jellem, egész életén keresztül. A szenvedélynek ezek a személyiségei, amelyeket ezek a költők megláttak, de pl. egy *Kleist* a saját életében valóságosan meg is testesített, kivétel nélkül és szabályszerűleg összetörnek. Ez az összetörés foglalkoztatja ma előszeretettel a lelki betegségek kórtanát is: a menekvés a feledés éjszakájába, a magatartás mindenféle tudatalatti taktikája, a kény szer cselek vések, a cselekvő akarata ellenére, a szomnambulizmusok, egészen az öntudathasadásig.

6. ösztönösségnek és tudatosságnak erőviszonya az élet folyamán megváltozik, az egyes életkorok főkülönbsége, amint *Klages* rámutat, jellemteni szempontból azon a tényen alapul, hogy a kezdetben naiv, ösztönös fiatalból az élet folyamán egyre tudatosabb, reflexivebb lény lesz. Egy lélek annál naivabb, minél erősebb élményáramra van szükség, hogy tudatra ébredjen, és annál reflexivebb, minél kisebb lüktetés elegendő élményei részéről ahhoz, hogy megfontoló, elemző elmélkedését ráirányítsa. A tudatosság mindig ilyen elemző, önmagát és a tárgyat széttagoló, megfontoló reflexivitást jelent.

7. Az ösztönösség vitalitásával szemben, az egyoldalú tudatosság életgyengeség. Az erős élet gazdagítja az életet, mert ajándékozó, a gyenge ellenben elszegényíti, mert élőködik rajta. Ugyanez mondható azonban el a tudatosságról és akaratlagosságról. Az ösztönösség önfeledtsége, odaadása ugyanis nyilvánvalólag ajándékozó, önmagával nem takarékoskodó, pazar. A tudatosság viszont számító, az én biztosítására törekvő, a célszerűt vagyis a hasznosat igenli. Az ember az ész, a tudatosság hordozója, de épp ezért ösztöneit az állathoz viszonyítva elszegényítette, elvesztette, válságos pillanatokban nem bízhatja rá magát többé. Ezen a ponton, már nem kerülhető

el többé, hogy az eddig tiszta jellemlélektani vizsgálódás mögött meg ne lássuk a metafizikai problémákat, akár *Nietzsche-vél*, mint az antiintellektualizmus kérdését, akár *Klages-sel*, mint szellem és vitalitás antagonizmusának problémáját formulázuk is meg. A megismerés uralkodjon-e az életen vagy az élet a megismerésen? — kérdi *Nietzsche*. Melyik a két hatalom közül a magasabb és döntőbb? *Nietzsche* nem kételkedik benne, hogy az élet a magasabb, az uralkodó hatalom, mert egy oly megismerés, amely az életet semmisítené meg, saját magát semmisítené meg. A logista és racionalista ellenkezőleg gondolkodik: szerinte az időfeletti igazság, az önmagával azonosnak maradó logikum az önérték, amely a változó valóságnak, a konkrét-elevennek is előfeltevése: csak az létezhet, ami igaz, ami nem ütközik össze a logika elveivel, nem fából-vaskarika. Az antiintellektualista szerint viszont az eszmék csak a valóságos életnek lecsapódásai, teremtményei, tehetetlenek az élettel szemben. Nem az élet igazodik eszmék szerint, hanem az eszmék az élet szerint. Az eszmék és eszmények a történelemben csak az életnek, érzelemnek lecsapódásai, az élet az elsődleges, az eszmék csupán utánasántikálnak. Ugyanígy sántikál sok szellemtudomány és bölcséleti tudományág is az antiintellektualizmus szerint az élet után: a logika tételeit a tényleges gondolkodásból és megismerésből, az esztétika megállapításait a már meglévő művészi alkotásokból vonja le, de utóbbi nem írhat elő emezeknek szabályokat, az esztétika nem nyithat meg a művészetben új korszakokat, nem teremt stílusperiódusokat stb. Az etika is a nagy moralisták értékfelfedezéseiből él, a lélekbúvár pedig nem éri utói a művészek és cselekvő emberek lélekismerő bölcsességét.

8. Az antiintellektualizmus továbbá észreveszi, hogy az egyoldalú tudatosság tehetetlenséget jelent, és minden képesség többé-kevésbbé öntudatlan, ösztönös. Valamely

képességet megszerezni annyi, mint gyakorlás útján a tudatalatti lelki életre bízni azt, amit előzőleg csak tudatosan akartunk elvégezni. A vívó észrevesz ellenfele szemében egy villanást, és a következő pillanatban már védett, támadást hárított el, sőt sikerrel viszonzott, ami teljesen lehetetlen lett volna számára, ha mozdulatait tudatosan és logikus megfontolások útján végezte volna. Tudatosság alapján, az ú. n. automatikus vagyis tudatalan mozgások nélkül nem volnánk képesek járni az utcán, és már régen fulladás vetett volna véget életünknek, ha lélekzésünk tudatos és akaratlagos cselekvéseinkre volna bízva. A legmegbízhatóbb tudás sem adhatja meg egymagában az erőt és ügyességet a tethhez. Az öntudat nélkül átélt és teljesített dolgok továbbá tökéletesebbek, mint a tudatosan átéltek és teljesítettek. Ami úgy növekedett, az tökéletesebb, mint amit csináltak. Egy majom koponyája mérnöki és művészi szempontból különb, mint a Szent Péter-templom kupolája. A gólyák ősszel ösztönük által a legegyszerűbb úton jutnak el Afrikába. Az antiintellektualista tehát tagadja, hogy valamit tökéletesen végezhesünk addig, amíg tudatosan végezzük. Minden cselekvésünkhöz feledés szükséges, aminthogy minden szerves élethez nemcsak világosság, hanem sötétség is kell.

9. A tudatosság és tudás az antiintellektualista szerint az élettől és a valóságtól mindig bizonyos elszakadást, elidegenedést jelent. Az öntudatlan átélés, élmény a valóságot és életet belülről tekinti, benne van, maga az élet. A tudat bizonyos távolságot és külsőlegességet jelent a valósággal szemben, a diszkurzív gondolkodást, amely körüljárja és feldarabolja a valóság folyékony egységét, az ösztönösség ellenben *Bergson* intuícióját, amely behatol a valóságba, és azt áthatja. E ponton az antiintellektualista a művész inspirációjára is hivatkozhatik, amely valóban pusztá médiumává teszi a művészt a tudattól és akaratától független hatalmának. A művész épp

ezekben a pillanatokban érzi magát szabadnak, teljes hatalmúnak, noha semmit sem csinál ekkor akaratlagosan.

10. *Goethe*-vel kezdődött az a fordulat a nyugati gondolkodásban, amelynek következtében az azelőtt kizárólagosan dicsért tudatosságot a valóság tökéletlenségeinek lényeges oka gyanánt kezdték nézni. *Goethe* szerint minden kellemes és jó állapotban elveszti a lélek az önmagáról való tudatot, és csak kellemetlen ingerek emlékeztetik újra önmagára. Az ember azonban nem képes szerinte sokáig megmaradni tudatos állapotban, ismét az öntudatlanba kell rohannia, mert ott vannak gyökerei.

Goethe-től egyenes út vezet a romantikus gondolkodáshoz és *Nietzsche*-n keresztül a modern életbölcselethez, pl. *Klages*-ig, sőt az antiintellektualista eszmék által befolyásolt tömegekig, a hitlerista *Rosenberg* jelszaváig: «Nicht Wissen, sondern Können!»

II. Az emberiség szellemi fejlődése analógiákat mutat az egyéniség szellemi fejlődésével. Az egyéni életkorok főkülönbsége, amint említettük, azon a tényen alapul, hogy az öregedés folyamán a kezdetben naív, ösztönös fiatalból egyre nagyobb mértékben reflexív, tudatos lény lesz. Az emberiség szellemtörténetében is bizonyos tudatosodást, és ezzel kapcsolatban növekvő utilitarizmust vehetünk észre. Főleg az újkori ember tudatosabb, mint régebbi korok embere, amíg végül a pénzgazdasági, matematikai, technikai és sport-gondolkodású modern ember, épp fokozott tudatossága folytán ráébredt az ösztönösségnek és vitalitásnak megkopásában rejlő veszedelemre. Az emberi ráeszmélés egyik sajátossága, hogy legmélyebb élet javairól csak akkor szokott tudomást venni, amikor már elvesztette őket. Az egészséget, ifjúságot, boldogságot sokkal inkább átérezzük akkor, amikor már meg kell tőlük válnunk, mint amikor még teljes virágukban birtokoljuk azokat. A modern amint ellektualizmus és vitaizmus, az ösztönösségnek és erős életnek tudatos, elméleti

igenlése ennyiben inkább a vitalitás veszedelmét, mint újjászületését látszik jelezni.

Ugyanez a körülmény mutatja meg azonban az anti-intellektualizmusnak önellenmondásig fokozódó egyoldalúságát is. A modern antiintellektualizmus nem más, mint tudatossága annak, hogy az ösztönösség a tudatossággal szemben többreértékelendő. Ebben talán az antiintellektualizmusnak igazat adhatunk addig a pontig, ameddig csupán az intellektualizmus túlhajtásait akarjuk ellensúlyozni. Épp ezért eddig a logizmus és racionalizmus álláspontjával szemben inkább az antiintellektualizmus érveit domborítottuk ki. Az antiintellektualizmus túlhajtásai azonban semmivel sem jobbak az ellenkező egyoldalúságnál, és önellenmondásra vezetnek, mert épp annak az észnek, szellemnek, azoknak a fogalmaknak segítségével érvelnek, amelyet érveikkel meg akarnak tagadni. Az antiintellektualizmus az az irány, amely tudatosan ösztönös akar lenni, amely logikus érvekkel óhajtja bizonyítani, hogy a logika életellenes, amely arra a megismerésre jutott el, hogy a megismerés élősködik a vitalitáson, amely azt tartja önmagában megálló igazságnak, hogy az igazság az élet függvénye. Így az antiintellektualizmus önmaga alatt vágja a fát, és ez a körülmény mutatja, hogy nem csupán a tudás függvénye az életnek, rajta épül, hanem az életnek is szüksége van tudásra. A kettő oly ellentét, amely egymást kiegészíti.

Ha már az antiintellektualista pl. a technika haladását, amely az emberi tudás teljesítménye, nem is tartja okvetlenül az életre előnyös valaminek, azt mégis el kell ismernie, hogy pl. az orvostudomány, az élettan stb. — megannyi műve az emberi tudatosságnak — a vitalitás szempontjából igen hasznavehető dolgok. Az sem tagadható, hogy az emberi testet a szellem, az ész, amelynek hordozója, az állati testtel szemben nem épp csak elsorvasztotta, hanem meg is nemesítette. Minden képes-

séghez ösztönösség is szükséges ugyan továbbá, de épp ilyen bizonyos viszont az is, hogy maga a tudat, intelligencia, ész és akarat szintén képességek és képességfokozók. Ha pl. az ösztönösség szükségét hangsúlyozhatjuk is a társas érintkezésben, és utalhatunk az egyoldalú tudatosság merevségére, úgy viszont arra a nyilvánvaló tényre is figyelünk kell, hogy valamennyi tudatosság és önellenőrzés szintén feltétlenül szükséges társaságban a kellő magatartáshoz. A «Nicht Wissen, sondern Können!» jelszava mögött pedig sokszor nem a vitális megújodás folyamata, hanem egyszerűen a szakemberek ellen irányuló félműveltség és az előretörő kispolgárság érvénysülési igénye húzódik meg.

12. Az akaratlagosság is megkülönböztetendő a valóban erős akarattól, az akarat túlsúlyától a lelki életben vagyis az akarat-ember típusától. Az egyoldalú anti-intellektualizmus és emocionalizmus álláspontján ezt a különbséget nem venni észre. Az akarat nagyjainak akarása nem mesterkéltséget és szinte nem is tudatos: ők maguk passzív eszközöknek érzik magukat sorshatalmak kezében. Csak akkor kezdjük érezni, hogy akarunk, akkor ébredünk akaró erőfeszítéseinknek tudatára, ha akarásunk gyengül, fáradt, megkopott. Csak a gyenge akarat az, amely erőszakolja önmagát, amely mesterséges, célzatos: csak a gyenge akarat akaratlagos.

13. A kulturális munka és alkotás terén sem állhatja meg helyét az egyoldalú ösztönösség és emocionalizmus. A költő ösztönös emberismerete pl. még nem teszi feleslegessé a pszichológus tudatos lélekmegértését. Lehet, hogy a tudományos lélektani megismerés józanabb, szürkébb, néha laposabb, de pontosabb és bizonyított, szemben a költővel, aki mintegy képzeleti térben, álomtérben látja alakjait, és akinek intuíciója a képzelet szerkesztményeivel elegyedik. Ugyanígy a bölcslethez is értékebb a logikailag, fogalmilag megalapozott rendszer a

szétfolyó intuíciók, egyéni ötletek és élmények bizonytalanságainál.

14. Az erkölcsiség sem nélkülözheti a tudatosság és akaratiság bármelyikét is. Az élet, az ösztönök elementáris őseje, ha a szellemnek és akaratnak felelőssége eltűnik belőle, vak és tehetetlen: visszasüllyed előbb egy ujpoganyságba, majd az állatiságba, hogy végül alvilági erők gonosz rombolása, elposványosodás, elszegényedés váljon belőle.

Nem áll az erkölcsi antiintellektualizmusnak az az elgondolása sem, hogy csak a tudatosság és akaratlagosság lehet önző és én-igenlő, az ösztön, élmény és szenvedély ellenben mindig odaadást, önfeledtséget jelent. Az én-igenlés, önzés gyakran épp a szenvedélyek által való elcsábíthatóságban, hajlamainkkal szemben való gyengeségünkben, engedékenységekben, a fegyelem és felelősségtudat hiányosságában áll. A nagy és mély szenvedély lehet nemes, amelynek önfeledtsége önmagunk fölé emel, de lehet önző vágy és gerj edelem is, amely az ént egészen önmagába zárja be.

15. Az erkölcsileg kiváló emberek, amint láttuk, lélektanilag szintetikus egyéniségek, akik éleateszmény gyanánt ösztönösség és tudatosság szintézisére tanítanak. Ha ebből az erkölcsilektani tényből ismét a bölcelet szempontjaira akarunk áttérni, akkor figyelembe kell vennünk, hogy ösztönösség és tudatosság harca az ész és az akarat harca a szívvel, az érzelmekkel. E két tábor azonban csak a felületen lehet ellenséges, de mélyebben tekintve, egymáshoz tartoznak elválaszthatatlan egységben. Nincs lélektanilag akarás és gondolkodás érzelmi kísérő nélkül, és nincs oly érzelem vagy hangulat sem, amelyet egyazon tudatmozzanatban, a tudat ugyanazon aktusában legalább lappangó intellektuális és akaró folyamatok ne egészítenének ki. Ámde ugyanezt az egymással egyfelől feszültségben, de másfelől bizonyos fokig egységben álló

polaritást találhatjuk meg nemcsak a lélekben, hanem az egész konkrét-eleven valóságban. A tudatosság és akaratlagosság, ész és akarat képviselik a lélekben a valóságnak azt az oldalát, amely sztatika, szilárdság, változatlanosság, megmaradás, biztosítás, rend, tagoltság, világosság, forma, mérték, szabály, általánosság, felhasználás, logikum, tervszerűség, uralom, gát, kiválasztás, fegyelem, ismétlődés, szemben az érzelem és ösztönösség által képviselt valóságoldallal, amely dinamika, folyás, változás, elmúlás, tovasodródás, újszerűség, vissza-nem-térés, bizonytalanság, eredetiség, homály, művészi szabálytalanság, termékenység, egyedi egyszerűség, tűnemény, hangulat, impresszió, mozgékonyosság, végesség, minőség, vitalitás. Egyik a *Logos-nak*, másik az Eros-nak szférája.

16. Az ösztönösségnek a *taoizmus*, *herakleitizmus* és *bergzonizmus* metafizikája felel meg, amely szerint a valóság hullámozó tengerhez vagy pedig villámoktól körüllobogott és záporosó közepette újra szétfoszló viharfelhőhöz hasonló, és amely szerint ebben a valóságban egy nap sem ismétli meg az előző nap eseményeit. A tudatosság bölcselete viszont az eleatizmusnak és a platói ideáknak a hegyek tornyosuló, boltozatos megépítettségéhez, nyugalmához hasonló sztatikája.

17. Amint azonban a teljes ember, az erkölcsi kiválóság szintetikus lény, aki ösztönösség és tudatosság közül egyiket sem nélkülözheti, éppúgy az egyoldalúságtól mentes bölcsletnek is logikum és elevenesség, időfeletti érvényesség és változó, konkrét valóság egyetemes szintézisének kell lennie. Tarthatatlan és felületes ugyanis egyfelől az az antiintellektualisztikus felfogás, amely szerint az értelem és ész nem magának a valóságnak határozmányait ragadják meg, nem megismerésre, hanem a valóságnak leigázására, a természet felett való uralkodásra irányulnak csupán, oly fogalmak segítségével, amelyek fikciók: nincsenek meg a valóságban. E felfogással szem-

ben könnyű rámutatni arra a tényállásra, hogy ha az értelem fogalmai: azonosság, mérték, szám, ok, dolog, szubsztancia, létezés, ismétlődés, egyenlőség stb. nem volnának érvényesek a valóságra, nem lehetne segítségükkel azt uralom alá sem hajtani. Viszont azonban egyoldalú és tarthatatlan az a filozófiai panlogizmus is, amely Hegel~el merő időfeletti fogalmi rendet és maradék nélkül való racionalitást lát a valóságban, vagy pedig, újabb formájában, csak az érvényességnek és nem a valóságnak bölcselate akar lenni. Talán nem tévedünk, ha a modern bölcsélet legközelebbi és legfontosabb feladatát a logikai érvény bölcseletének és a valóság bölcseletének oly egyesítésében látjuk, amely nem rosszul sikerült kompromisszum, nem problémák elmosása, melléjük-beszélés, hanem valódi szintézis lesz.

XIV. Az «én» lélektanához és bölcseletéhez.

1. Külön fejezetet foglal el mindaz, amit eredményeinkből az emberi énnel kapcsolatos jellemzési megállapítások gyanánt összefoglalhatunk.

Mind általánosabban felismert igazság a lélektanban a lelki folyamatok és élmények énhez-kötöttsége, habár ezt egyes kutatók különböző értelemben fogják is fel. Mindent összevéve, az énhez-kötöttség négyféle értelméről, megjelenéséről beszélhetünk az élményeknél: *a)* A tiszta leíró állásponton adott énhez-kötöttség az a tény, hogy nincsen élmény átélő alany nélkül, nincsen oly érzelem, gondolat, akarás, amelyet valaki, valamely én ne érezne, gondolna, akarna stb. *b)* Énhez-kötöttséget jelent a lelki élet egyéni (magányos, áthatlan), továbbá bensőséges, végül pedig egységes mivolta is. A lelki élet egyéni természete, amint tárgyaltuk, azt jelenti, hogy csak közvetlen átélés útján tapasztalható, és hogy erre az átélésre csak egy-egy én képes, minden egyes élmény esetében.

Az átélő én kivételével a lelki élmény mindenki más számára áthatlan, nincs adva: az én magányos.

A lelki élet bensőségét is tárgyaltuk már: ez lelki egymásbanlétel, amely megfelel az én pontszerűségének. A lelki élet egységét különbözőkép szokták megfogalmazni. Végeredményben azonban ez az egység is csak énre-vonatkoztatottságot jelenthet, még abban az esetben is, ha csupán személyes és szellemtudományos egységről beszélünk a lelki életben. A személy szellemi vagyis értelem-, jelentésegysége is csak a személyes én feltételezésén alapul.

c) *kz* énhez-kötöttség dinamikus felfogása szerint a lélek nem elshuánó élmények sorozata és nem is érzetköteg, hanem nagyszabású erőrendszer, egy központi én tevékenysége.

2. d) Végül vannak lélektani irányok, amelyek a lélek vitális rétegeit az énnel bár dualisztikusan szembeállítva, de mégis hozzákötve gondolják el. így áll szemben a lélekelemzés szerint az énnel a sötét, személytelen ösztön, az «az» (es). Az ideges tünetek *Freud* szerint egy konfliktus élményén alapulnak, amely a személyiség különböző törekvései között keletkezik. A lélekelemzés eredeti felfogása szerint a betegségokozó konfliktus az én és a *libidó* között támad, az én dualisztikus értelemben állást foglal a nemi ösztönrel szemben, én és ösztön harcolnak egymással.²⁰ Ujabban *Freud* az ént az «az»-zal állítja szembe. Az utóbbi az elnyomott ösztön, az én az elnyomó.

Hasonló szembeállítást végez *Klages* az én és a lélek között. Az előbbi őszerte úgy viszonylik az utóbbihoz, mint a változatlan és merev a változóhoz, folyóhoz. *Klages-nél* válik igazán problémává az én viszonya élményeihez. Hogy felfogását előadhassuk, néhány szóval vázolunk kell azt a nagyszabású és pesszimiztikus metafizikát, amely e felfogás háttere. Ez a metafizika szokatlan és érdekes; bár világnézetnek önmagával meghasonlott,

felfedezésekben tagadhatatlanul gazdag. Még érdekesebb, hogy *Klages* egyúttal kitűnő karakterológus is, nagy lélekismerő. *Klages* szerint a szellem valamely elvont, általános, nemleges, romboló elv, amelyből a változatlan, önmagával azonosnak maradó lét származik, és amely ellensége a változónak vagyis a valóságnak, amely lélek és élet. A szellem két funkciója az értelem (ész, *Logos*) és az akarat.

A szellem tudatosság és akaratlagosság, amelynek célzatossága ellentétben áll az élet ösztönösségével, vérmes sóvárgásával és öntudatlanságával. A *Logos* ellentétben áll az *Eros*-szd. Az első szabály, ismétlődés, azonosság, a második művészi szabálytalanság és változatosság.²¹

3. Az ember *Klages* szerint kettős lény: lélek és szellem, más szóval lélek és én. A tőle hordozott szellem, az én idegen a történés világában, a valóságban, amely időben folyik, szüntelenül változik, nem marad meg és nem tér vissza, amelyet a lélek él át, a szellem ellenben az átélés alapján, mint merev létezést, csupán gondol. Az énnel rokon, mondhatnók, azonos *Klages* szerint az emberi tudat, az értelem és az akarat. Az én az élmények változatosságával és ezek mélyén lényegükkel, a lélekkel szemben önmagával azonos marad: ámde ugyancsak az azonosság az elve az értelemnek is, amely az élményeket tudatosítja, a széttaglaló tudatba emeli. Az akaratnak is az azonosság az elve, mert működéséhez szüksége van arra, hogy a változást lefogja, szabályok, ismétlődés közé szorítsa a valóságot, amely eredetileg minden törvénytől mentes, a visszatérés nélkül való történések valósága.²²

4. Nem szükséges *Klages* fentebb már imitt-amott meg is cáfolt metafizikájával egyetértünk ahhoz, hogy mi is alapvető problémának fogadjuk el az énre vonatkozólag az általa megpillantott tényállást: az én változatlan, önmagával azonosnak maradó és pontszerű hor-

dozója a lelki élmények színes, szüntelenül változó és újat hozó áramának. Hogyan változhat azonban az, ami változatlan, hogyan lehet a változások hordozó alanya? Eképpen az ént egyszerre változónak és változatlannak kell tartanunk, ami ellenmondás, vagy pedig idegennek kell felfognunk *Klages* nézetének megfelelőleg a változó lelki élményektől? Hogyan származhat az egyszerű énből az élmények sokfélesége, a tudat egyszerűségéből annak gazdagsága?

Az én bölcséletének és lélektanának alapkérdése nyilvánvalólag az én viszonya élményeihez. Amennyiben ez a kérdés maradék nélkül valaha is megoldható lesz, csak a legaprólékosabb vizsgálat alapján képzelhető el a megoldás. A következőkben mi is ilyen vizsgálódás útján iparkodunk a megoldás munkáját előbbrevinni, anélkül, hogy a lélektani kutatás mai állása többet tenne lehetővé számunkra, mint a megoldásnak a messze jövőben integető célja felé egy lépést.

5. Az én, amint említettük, nem azonos élményeivel. Ezek változnak, keletkeznek és elmúlnak, követik egymást, történnek, megesnek az énnel, amely minden élményében ugyanaz marad. Ámde hogyan adatik benső tapasztalásunk számára énünk? Milyen úton-módon vesszük észre? Miképpen éljük meg? Az én érzelme, hogy *Klages* formulájával fejezzük ki magunkat, a saját létünk érzelme. Ennek érzem magamat, ez annyit jelent, mint: érzem, hogy vagyok. Énünk érzelme egyszerűen, szüntelenül létünket érzi, ezért nincs érzelmi ellentéte sem. Ebben különbözik a többi érzelemtől. Minden más érzelemnek van ellentétes érzelme: a vidámság ellentéte a szomorúság, az emelkedett kedélyállapotnak a nyomott, a tiszteletnek a megvetés, a szeretetnek a gyűlölet, az együttérzésnek az ellenszenv. Csak a saját létem érzelmének nincs poláris megfelelője. *Aristoteles* csak objektív, személytelen alakban fejezte ki ezt aényt, amikor a

szubsztanciáról — amely szerinte alany — azt tanította, hogy nincs ellentéte.²³

6. Hogyan viszonylik mármost az én a saját élményeihez? Az élmény az énhez kapcsolódhat szorosabban vagy lazábban, eshet attól közel vagy távol. Háromféle én-közelség van: központiség, intenzitás és mélység.²⁴ Fokozataik egyúttal az énhez-kötöttségnek is fokozatai. Egyfajta én-közelség tehát a központiség. Ez elsősorban tudatosságot és akaratlagosságot jelent. Nem minden lelki folyamat kapcsolódik egyforma tudatossággal az énhez. A tudat sokat vitatott egysége nem terjed ki egyformán a lelki élet egészére. Középponti vagyis énünket eléggé «érintő» általában minden akaratú aktus, mert az én legszűkebb, legközvetlenebb, hozzá legközelebb álló megnyilatkozása. Az akarat dönti el, mivel azonosítja magát tudatosan énünk, és mit tagad meg. Akarás által énünk igenel valamit, nem-akarás által pedig elutasít. A leghevesebb vágy sincs a központiség értelmében oly közel énünkhöz, mint akár a leggyengébb akarat (a heves vágy ellenben, amint tárgyaltuk, más értelemben: az intenzitás szerint jelent nagyobb én-közelséget az akaraténál).

Vannak azonban esetek, amikor az akarat sokat veszít központiségéből. Vannak pl. emberek, akik akaratú tevékenységüket a saját énjüktől való menekvés, elfeledkezés eszközéül használják. Ismét mások viszont épp az akarás kényszerében erőszakot látnak a saját énjükkel szemben, akkor érzik azt egészen az ő énjüknek, akkor találják meg önmagukat, ha hajlamaikat követhetik, tartózkodva minden akarástól.

Képzeteink vagyis észrevezéseinknek és szemléleteinknek emlékképei is általánosságban központibbak, mint maguk az észrevezések és szemlélések. Az utóbbiak által a tárgyi világban merülünk el, énünkről mintegy megfeledkezve, vagyis úgy éljük meg őket, mint a tárgyi

világtól, tehát az énnel szemben valami gyökeresen idegentől függőket. Az élmény súlypontja itt az éntől a tárgyi világ felé tolódik át. A képzeteket ellenben a saját lelkünkötől közvetlenül függők gyanánt éljük meg.

7. Abból a szempontból, hogy a lelki folyamatok mennyire középpontiak, mennyire összpontosulnak az énnre, vagy pedig mennyire menekülnek attól, kétféle embertípust különböztethetünk meg. Az egyik az eredetileg az elmekórtannal határos pszichológiai területeken felbukkant, de ma már általánosan emlegetett autista, énnre-irányuló, a másik az *Utitz* által felfedezett, éntől menekvő, énn-fugális típus.

A nem-középponti lelki folyamatok tudatossága is csökkent, mert nem éljük át őket énnünkötől kiindulóknak és énnünkkel élményszerűen összefüggőeknek. Az élmények tudatosságának és központiságának fokozatai vannak. Ha egy érzetünkre, pl. egy zörejre, fokozottan figyelünk, megállapítjuk minőségét, elemezzük, akkor tudatosabb lelki élményünkké válik, mintha, figyelmet nem fordítva rá, épp csak elmosódottan, a tudat fénykörének határán vesszük tudomásul. E szempontból kétféle típus a tudatos, logikus és az összefüggéseket megérező, ösztönös ember.

8. A tudatosság és akaratlagosság azonban nem egyetlen faja a lelki élmények központiságának. Lehetséges érzelmi központiság is, amidőn bizonyos élményeket és a velük kapcsolatos külső tárgyakat is énnünkhöz közel, ezzel mintegy összenőve, énnünkhöz tartozónak érezzük. Az érzelmi központiság tehát énn-kiterjesztés. Ilyen a nárcizmus, vagyis valamiféle testi énn-kultusz. Az énn ekkor nem azt éli meg, hogy teste van, hanem, hogy ő testével azonos. E «szép test»-nek minden változását a saját énnjén esett változásnak érzi, amely zavarja a saját test-énnjének, szeretett énn-ideáljának élvezésében. Bizonyos fokig minden ember énnje kiterjeszkedik testére, belülről áthatja azt. Vitális érzelmeket átélve pl., mond-

hatom, hogy én vagyok fáradt, pihent, magamat érzem egészségesnek vagy betegnek, öregnek vagy fiatalnak stb. Ez az én azonban a testi én, az énnel felületesebb megélése és megjelenése, mint a lelki én: lelki érzelmeimnek, boldogságomnak, vagy boldogtalanságomnak, örömömnek, vagy szomorúságomnak, gyászomnak alanya. További kiterjesztése az énnak, ha a ruhát, az otthont, a házat stb., énünkbe belefoglalva érezzük. A jellemtan számára mindezek valóban kifejezik az ént, mert az egyéniség tünetei (szimptomái).

9. Az én-kiterjesztésnek további fajai az én-összenövések, természetesen megint nem metafizikai, hanem lélektani értelemben. Némely üzletember úgy érzi, hogy ő egymagában semmi, a gyára, — az ő. Ugyanígy érezheti a katona az egyenruhát (nemcsak mint külsőséget, hanem pl. az egyenruha becsületét stb.) énjének lényeges alkotórésze gyanánt, azzal elválaszthatatlanul összeforrottnak. Az arisztokrata esetleg arisztokrata-voltát éli meg tulajdonképeni énjének, és minden erejével az arisztokratikusát ápolja, ellenkező hajlamait elnyomja, nehogy «mélyebb valója» ellen vétsen. A sikerek embere is épp ebben a körülményben éli meg önmagát, az eredménytelenség ezt az embert mintegy lefejezi. (*Utitz* példái.)

10. Másodikfajta én-közelség a lelki élmények intenzitása, vagyis ereje, színessége, szenvedélyessége, heve stb. Ez ismét megkülönböztetendő az én-közelség harmadik fajtától, a mélységtől.

Nyilvánvaló a megegyezés a mélyebb réteg elgondolására vonatkozólag a jelenségtan és a pszichoanalízis között: mind a két irány azt hirdeti, hogy az aktuális és tudatos törekvések, élmények, benyomások nem múlnak el nyomtalanul, hanem egy mélyebb rétegben továbbra is fennállanak, és meghatározzák a későbbi élményeket és törekvéseket. Nyilvánvaló azonban az eltérés is: első irány szerint a mélység egyfajta metafizikai én-közelséget:

az alapot, állandóságot jelenti, másik szerint csak elnyomottságot.

II. Meglepő, hogy a jelenségtan, korunk egyik legfinomabb és legtermékenyebb tudományos lélekismerője, a szellemi réteg mivoltára vonatkozólag épp ellenkező eredményre jut, mint *Klages*, korunknak szintén egyik legkitűnőbb lelkeken-keresztüllátója. Az egyik szerint a legmélyebb, szellemi réteg az akarás számára a legkevésbé hozzáférhető, a célok dialektikája fölött álló; a másik is elismeri és hangoztatja ugyan, hogy az ént vivő törekvésekkel szemben az akarat céljai felületesek és mellékesek, de a szellem mivoltát épp az akaratban és tudatosságban jelöli meg. A szellem maga is mutat ilyen Janus-arcot, és a két ellentétes álláspont magyarázata az a körülmény, hogy az egyik az akarat-tudat szellemarcát, a másik pedig az érzületben és mélységben rajzolódó szellemarcot látja. Egyik a lélek központisága, másik mélysége. Ha majd az akár tapasztalati, akár bölcséleti lélekkutatás a szellem kétarcúsága mögött az egységes lényegyet fel tudja fedezni, akkor új világosság fog derülni az énnak az élményekhez való viszonyára is.

XV. Az ember kettős világa.

1. A karakterológiának egyik ága a karakterológiai antropológia, amely hivatott az egyéni jellegekből emberismeretet és az embernek a lelki élet akaratából kibontakozó arculatát szolgáltatni. A következőkben a lélektannak és jellemtnak kettős: szellemtudományos és természettudományos szempontja nyomán, továbbá a hasznérték és önérték kettőssége nyomán adódó emberképet rajzoljuk meg: az ember etikai és jellemtni helyzetét a mindenségben.

2. Az emberi lélek — *Goethe* szavaival — bensőleg határtalan és kívülről korlátozott, Minden megismeré-

sünkben és cselekvésünkben kettősség feszül, szakadék tátong: az *ellentét* öntudatunk benső világa és a. külvilág, a végtelen és a véges között. Az életnek ez az ős-szakadéka a kultúra minden területén megtalálható, így először is a megismerés, a tudományos gondolkodás birodalmában.

3. A tapasztalati megismerés kétféle: benső és külső. Ha a tudományos gondolkodás egyoldalúan a benső tapasztalás álláspontjára helyezkedik, akkor a külső valóság a lélek, a tudat tartalmaiban oldódik fel. Az egész külső világot tudatunk tartalmazza. Ami nincs tudatunkban, az nem is létezik. A világuirt betöltő anyag, fizikai és kémiai energia nem egyéb tudattartalmaink egy csoportjánál.

De ha a külső valóságot tudatunktól független világnak tekintjük is, a benső aspektus szerint ebben az esetben is csak porszemnyi, számba nem jövő csekélység lehetne az öntudat világához képest. A külső világ ugyanis véges. Érzékszervi tapasztalás által csak végeset ismerhetünk meg. A végtelen nem érzékelhető, csak elgondolható. Nem képszerű, hanem szemlélhetetlen. A benső világ ellenben a végtelenbe nyílik, már csak azért is, mert időfeletti érvényességeket, örökváltozatlan igazságokat ismer meg. Ez a megismerés nem a külső világból, tapasztalásból, hanem csak az észből származhat. A tapasztalás nem ad általános és szükségképi megismerést. A benső világ időfeletti érvényességeivel, pl. a számtan, mértan, logika minden távolságokon túl érvényes tételeivel szemben azonban a világűr, a csillag tengerek óriási távolságai porszemmé zsugorodnak össze.

Viszont ellenkező aspektus is lehetséges: az érzékszervi tapasztalás egyoldalú álláspontja. A lelki élet szerint, a megismeréssel és időfelettiné tudott igazságaival együtt, az agykéreg élettani folyamataihoz kötött, tehát csak gyenge, ezer anyagi feltételtől függő pont a csillag tengerek mérhetetlenségéhez viszonyítva. Az ember

az anyag kozmikus történetében térben és időben parányi helyet foglal el, semmi hatalommal nem rendelkezik, elhanyagolható tényező. A végtelenség «csak» fogalom, gondolat, amely szürke, árnyyszerű a vaskos anyagi valóság erőteljességével, zajával szemben. A spekulatív gondolkodás csak előítéletekhez, a tapasztalás ellenben elfogulatlan megismeréshez vezet. Az anyag erősebb a leiek-nél, ha ugyan utóbbi is nem csupán az anyagnak egy tüneténye.

Külső és benső valóság a tudományos gondolkodás számára feloldhatatlan ellentét. Átmenet nincs a két világ között. Egyik aspektusból sem lehet elérni a másikat, hanem mind a kettőt őseredeti módon fel kell vennünk, mert a két ellentét mégis csak együtt, egymásra vissza nem vezethetően alkotja teljes tudományos világképünket.

4. A kultúra másik területe a művészet. Itt is ugyanez a kettősség található meg. A lélek szépsége és a tárgyak szépsége két, merőben különböző valami. A művész számára az elsőleges szépség mindig érzelmi, tiszta lelki természetű. Ezt a nem képszerű, szemlélettelen szépet azonban a művésznak a képzelet képeiben kell kifejeznie, tárgyas formába öntenie.

5. Ezt az Őseredeti kettősséget végül az erkölcsiség területén is megtaláljuk. Etikai megismeréshez kétféle úton juthatunk el. Egy cselekedetet értékelhetek a sajátom vagy idegen cselekedet gyanánt. Minden saját cselekvést bensőleg tekintek, önmagamban. A motívumokra, az érzületre, a benső világ értékeire figyelek ilyenkor.

Fordított a helyzet, ha idegen cselekvést értékelek. Itt az interpszichikai, külső valóság az, ami számomra közvetlenül adott. Az idegen cselekvés értékelése a külső világ értékeinek, céloknak, normáknak és eszményeknek körébe vezet.

Az etikai értékelés szempontja is kétféle tehát: benső

és külső. Első a motívumok értékét, a cselekvő lélek tisztaságát, nemességét, erejét, odaadását, erényességét kutatja. Utóbbi a célok számára tűz ki eszményeket és tárgyakat, amilyenek: a társadalom, a kultúra, a nemzet, a jog. Az egyoldalúlag benső értékelés alanyi: csak a lelki ismeret tisztasága és nyugalma fontos számára. Az egyoldalúlag külső értékelés tárgyas: célja az emberiség haladása.

Az utóbbira példa a szocializmus morálja. A jó eszerint merő társadalomgazdasági cél. Az egyén viszonya e célhoz külsőleges, magatartásának törvényei anyagiak természetűek. A cselekvést itt kívülről kell tekintenünk, és nem marad mód a benső élet felfedezésére, önálló irányainak és konfliktusainak vizsgálatára.

Az az erő, amelyet a külsőleges morál ismer, a külső kényszer és hatalom. Az éhség, a gépek munkája, az ágyú torka e külső erő jelképei. Vele szemben áll a lélek ereje: a bátorság, állhatatosság. Az érzéki szenvedés is kétféle módon győzhető le: külsőleg és bensőleg. Elsőre példa az orvos gyógyító és fájdalomcsillapító eljárása, másodikra a vértanú hősi önfeláldozása.

A személyérték etikája erényekről beszél, a tárgyértéké normákról. Az erkölcsiség benső területe lélek-gondozást, a külső törvényalkotást, szociális igazságosságot kíván. A lélek érzékfeletti, metafizikai problémája áll itt szemben társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális kérdésekkel. Mögöttük antropológiai kettősség lappang: az ember kettős világa.

7. Bensőleg tekintve, az ember személy, tehát szellem. Külsőleg viszont a faj egy példánya, amely csak tömegben jelentős. A személy pótolhatatlan, végtelenül becses önérték. Nem szabad eszköznek tekintenünk. Viszont az embertömegek csak eszközök a természeti és történeti hatalmak kezében. Minden emberi lét e kettősség feszültségét hordozza. A külső világban naturalisz-

tikus és utilisztikus természetű: a létfenntartás és létküzdelem értékeire támaszkodik, Bensőleg viszont az érzékefeletti, szellemi világban gyökerezik. Az öntudat világa a végtelenbe nyílik. A gazdasági, társadalmi, állami, még inkább pedig a természet életében az egyes ember por-szem, semmiség. Alapja ott az önérték, itt a haszonérték. Az ember külső és benső világa ugyanaz az ellentét, mint eszközérték és önérték, mulandóság és örökkévalóság, immanencia és transzcendencia, anyag és szellem, test és lélek, tér és tudat, *a -posteriori* és *a priori* megismerés stb. A valóság azonban a külső és benső életformát mindig egymás mellett mutatja: egyfelől ugyan egymással feszültségben, de másfelől bizonyos fokig egymásban.

XVI. Jellemalakítás.

1. Az értékek megismerése lélektanilag intellektuális és emocionális elemek szövedéke. Merőben intellektuális úton az értékek meg nem ismerhetők. Amennyiben az értéknek formális mozzanatai is vannak: érvényességi köre, egyetemes kötelező jellege, logikai szükségképisége, annyiban a gondolkodás ragadhatja meg. A gondolkodás tehát az értékek világában a rend, következetesség, törvényszerűség, egyetemesség feltárója. Viszont az érzelem ad ezeknek a formáknak gazdag és színes értéktartalmakban alapot. Az emberi lélek és az értékek között megfelelés, rokontermészetűség áll fenn, ezért a léleknek tesszik az érték, sóvárog utána és boldogan birtokolja.

Minden tárgy megismerése függ az illető ismerettárgy iránt érzett szeretettől: amit szeretünk, azt értjük, mert benne élünk, szükségkép közli velünk alkatát és mivoltát. Az értéket felfedező és kultúrateremtő lángelméket mindig tárgyszerelem jellemzi, teljes odaadás a tárgy iránt, megigézettség azzal szemben. A szeretet az a szellemi aktus, amely értékeket fedez fel, amint ezt újabban

Scheler hangsúlyozta. Elsőnek azonban középkori bölcselelők látták meg a szeretet nagy befolyását a megismerésre.

2. Az etika így, ugyancsak önkénytelenül, lélekíránnyítás és lélekalakítás is lesz. A felfedezett és plasztikusan leírt érték tetszik a léleknek, megigézi azt, vágyat, törekvést kelt fel. Az értékfelfedezés egyúttal mindig lélekbefolyásolás is. Az etika és az etikai jellemtan egyaránt egy pszichotechnikába torkollik, nem az üzemi munka és a pályaválasztás pszichotechnikájába, hanem egy, a magasabbrendű lelki étellel foglalkozó pszichotechnikába. A pszichotechnika itt az erkölcsi tökéletesítésről, a léleknek az érték által való megigézéséről és magávalragadásáról szóló tant jelent.

3. Az erkölcsi befolyásolás lélektana viszont a maga részéről szintén belenyílik az etikai jellemtanba. Minden lélekalakításnak iránya, határozott célkitűzésre van szüksége. E célkitűzést, amely kell, hogy elég tágkörű és mégis konkrét-eleven legyen, csak az etikai jellemtan adhatja meg, oly jellemtípusban, amely a tapasztalati valóságból vett és egyúttal etikai értékeket kiváló fokban hordoz.

Erkölcselelet, jellemtan és pszichotechnika közös és széles határterülete alkotja tárgykörét a lélegondozásról vagy jellemalakításról szóló tannak. Ezt az, önálló művelését tekintve, meglehetősen elhanyagolt tudományágat eddig az «alkalmazott karakterológia» egyik részegyanánt szokták emlegetni. Az «alkalmazott jellemtan» köre jóval tágabb. A jellemalakítás kérdésein kívül pl. a jellemtan eredményeinek a nevelésben, az elmegyógyászatban, az üzemi munka és pályaválasztás kérdéseinél való alkalmazása is körébe tartozik.

Az «alkalmazott» szó jelentése határozatlan és szétfolyó. Egy tételes jogi törvény «alkalmazása» valamely esetre, egészen más értelemben vett «alkalmazás», mint

pl. a színszűrő «alkalmazása» a fényképezésnél, és ismét egészen más, mint a jellemtan eredményeinek «alkalmazása» jellembefolyásolásra. Az értékes jellemhatározmányt továbbá nem lehet mintegy kívülről odahozni és ((alkalmazni* a jellemre, bár ezek a határozmányok mutatják az erkölcsi tökéletesedés számára a konkrét, megvalósítható célt és irányt. Az «alkalmazott» szót tehát kiküszöböljük és helyette tudományágunkat a jellemalakítás, vagy lélekgyógyászat, lélekbefolyásolás stb. tanának nevezzük el. Néha tudatosan használjuk a «befolyásolás» szót is, mert noha német fordításból eredő átvétel, jelentése szempontjából a legmegfelelőbb.

4. A jellemalakítás tana jórészt pszichotechnikai természetű tudományág, de már csak ez a körülmény is szükségessé teszi alapvetésül a jellemtani részt. Minden pszichotechnikának ugyanis két problémakört kell tárgyalnia: a diagnosztikát, vagyis az emberismeretet és a befolyásolást. A villamosközlkedés alkalmazottjaira vonatkozó pszichotechnikai vizsgálatok egyik kérdése pl. ama tulajdonságok felismerése, amelyek valakit erre a pályára alkalmassá, illetőleg alkalmatlanná tehetnek, másik pedig azokra a tényezőkre kíváncsi, amelyek segítségével az alkalmazott munkáját előnyösen befolyásolhatjuk.

5. A lélekgyógyászat nem pedagógia, bár sok közös kérdése van az erkölcsi neveléssel. Céljaik és szempontjaik azonban különböznek. A nevelés kultúrjavak átadása, célját tehát a kultúrbölcseletből veszi. A kultúra az egyes egyéntől független életet és alakulást mutató, objektív szellem értékes tartalma és alkotása. Az erkölcsi nevelés ezeket a — *Nic. Harimann* szavaival élve — objektív (eleven, valóságos és aktív), vagy objektívált (irreális, passzív, alkotásokban kifejezett) szellemi tartalmakat származtatja át az ifjúságra, amennyiben ezek erkölcsileg értékesek. A lélekgyógyászat jobban tekintettel van a lelki

élet egyéni eltéréseire, inkább tud alkalmazkodni az egyéni jellem adottságokhoz.

6. A jellemalakítás célkitűzése nem lehet más, mint a gyakorlati idealista típusa, az erkölcsi kiválóság: ennek a típusnak olyfokú kifejlesztése az egyéni jellemekben, amilyen fokban az egyén képességei, akarata és adottságai ezt egyáltalában lehetővé teszik. A jellemalakítás továbbá irányulhat önmagunk vagy mások erkölcsi tökéletesítésére. Mind a két irány törekedhet inkább értékerősségre vagy inkább értékmagasságra. Az előbbi esetben a cél az erkölcsi megóvás, az erkölcsi rossztól való tartózkodás, menekülés a bűn elkövetésétől. A második esetben viszont nem a rosszat kerüljük, hanem a jóra, az értékre törekszünk, az igenlő utat választjuk. Az első a fékező erkölcsi erőfeszítéseknek, az önuralomnak, önmegtagadásnak, önkritikának útja, tehát tudatos és akaratlagos, a másodikat az érték igézi meg, ösztönösen, öntudatlan odaadással az érték szeretetétől vezettetni magát. Az utóbbi a valódibb, aktívabb és sikeresebb útja az erkölcsi fejlődésnek. A tudatos és önmegóvásra irányuló törekvés etikai tökéletesedésre vagy tökéletesítésre gyakran esik erkölcsi aggályoskodásba (skrupulozításba), az értéksalódásnak abba a formájába, amely az erényes cselekvés egyik lényeges határmányának véli, hogy az hajlamaink *ellenére* történjen. Az aggályoskodó ember, hogy megbizonyosodhasson cselekvésének erkölcsi értéke felől, szívesebben cselekszik hajlamai ellenére, mint azok szerint, még abban az esetben is, amikor hajlamának és a kötelességnek tárgya tényleg egybeesik. Ebből az aggályoskodásból könnyen lehet kegyetlenség a hajlamokkal és önmagunkkal szemben, amelyet azonban, sajátos értéksalódással, valami különösen erényesnek és nemesnek érzünk.

7. Az erkölcsi tökéletesítés helyes útja ösztönösség és tudatosság, passzív megóvás és pozitív értékre-törek-

vés szintézise. Nem tanácsos a jellemeket vakmerően minden kísértésnek kitenni, mert elbukhatnak, és minden bukás növeli az erkölcsi gyengeséget. Bizonyos erkölcsi vigyázat nélkülözhetetlen. Másfelől azonban a túlzott megóvás, kísértésektől való, túl mesterséges elzárás is csak az erkölcsi megerősödés akadálya. Bizonyos edzés, az élet erkölcsi veszedelmeivel való, tapasztaló megismertetés nélkül minden erkölcsi nevelés elhibázott, mert felvértezetlenül, úgyszólván a biztos bukás elébe küldi, akit nevelt. Hogy hol végződjön a megóvás, és kezdődjön az edzés, erre vonatkozólag szabályt felállítani lehetetlen, ezt megtanítani nem lehet, mert ez az önzetlen szeretet művészete. Erkölcsi megóvás és értékre-törekvés nagy fokban egybe is esik. A rossztól nem negatív módon, a rossz hajlam közvetlen megtagadásával, hanem pozitívumokkal, jó hajlamok működtetésével, értékes törekvések felkeltésével, ilyenekre való alkalmak nyújtásával lehet valakit a leg-sikeresebben megóvni.

önmagunk és mások erkölcsi tökéletesítése is nagy fokban egybeesik. Az erkölcsi értékesség lényege a szeretet, és mindenki annyi szeretetet tud felkelteni másokban, amennyi saját magában van. Csak annyiban tudunk másokat jobbra tenni, amennyiben magunk jók vagyunk. A példa a leghathatósabb eszköze az erkölcsi tökéletesedésnek, valamint az emberszeretetet is csak az emberszeretet keltheti fel a szívekben. Az emberek között erkölcsi szolidaritás uralkodik: a rosszak azért rosszak, mert a jók nem elég jók.

8. A jellemtan szükségkép az erkölcsi befolyásolás, jellemalakítás elveit is magában foglalja, így most csak röviden összefoglaljuk mindazt, amit erre vonatkozólag jellemteni vizsgálódásaink közben már megállapítottunk.

Az erkölcsiséget az erős, nemes élet hordozza, ami

életellenes, azon nem épülhet fel valódi erkölcs, csak farizeuskodás. Ugyanígy az életrevalóság, a létküzdelemben való helytállás is egyik határozománya minden igazi erénynek. Az erkölcsi tökéletesítésnek tehát először is a vitalitást és az életrevalóságot, realizmust kell kifejlesztenie, és tartózkodnia kell minden életirigységtől, életellenességtől, tehetetlenségre való neveléstől. E ponton a nevelésnek már a születés előtt kell kezdődnie, fel kell használnia az örökléstan és az eugénika eredményeit a vitalitás ápolására.

Minden gyenge élet, minden betegség és előregedettség önző, én-igenlő. Az erkölcsi fejlesztés az odaadás, önfeledtség fejlesztése, tehát irtania kell a jellemben minden én-igenlést. Aki azért törekszik erkölcsi tökéletesedésre, hogy ő legyen tiszteletreméltó, hogy jónak mondhassa önmagát, aki továbbá azért akar másokat fejleszteni, hogy ő legyen az, aki fejleszt: az képmutató, tehát törekvése önmagát ítéli sikertelenségre.

A lélek vitalitásának és egészségének mondható, ha a kedély meleg, ha érzelmi oldalon nincs semmi tompaság, bénaság és hiányosság. A beteges lélek egyoldalúan értelmi és akarati jellegű. Nem az a tébolyodott, a szkizofréniás vagy paranoiás ember, aki elvesztette az eszét, hanem, ellenkezőleg, az, aki mindent elvesztett, kivéve az eszét. A jellemalakításnak tehát az érzelmi életet kell ápolnia, mélyítenie, finomítania. Érzelmi fogékonyság nélkül nincs erkölcsi állhatatosság, csak megalkuvás, nyárspolgáriság. Esztétikai nevelés, a művészet és a szép iránt az érzékenység élnkítésére szükséges, de nem a merő esztéticizmus kedvéért, hanem érzelmeknek, mégpedig erkölcsi értékeket megismertető érzelmeknek felkeltése céljából. Az erkölcsi értékeket az érzelem fedezi fel, a szeretet látja meg. Ámde a szeretet egyúttal központi erény is, tehát az érték igazi

megismerése vezet el az érték hordozásához, jelenti egyúttal az erkölcsileg értékes jellem kialakulását. Az erkölcsi fejlesztés lényege az erkölcsi értékek felfedeztetése, az érzelmi belátás finomítása és élesítése. Ha ez sikerült, úgy a jellemalakítás elérte célját, mert az erkölcsös cselekvésben és a szeretet szellemi aktusában magában csilannak fel az értékek. Az erkölcsi kiválóság példája az érzelmeken keresztül alakít, ígéz, ragadja meg és serkenti a lélekben szunnyadó erőket. A hipnoid állapot felhasználásával is érzelmi alakítást végezhetünk. Ugyancsak az etikai érték érzelmi mutatóit kell felébreszteniünk az esztétikai szép útján. Minden igazi szépség mélyén etikai érzelmek is vannak, anélkül, hogy moralizáló célzatú, erkölcsprédikáló *szándékú* volna: egy magányos fa a vándornak azért szép, mert az állhatatosság, a komoly hév, a csendes bátorság kifejezője.

9. Az erkölcsi befolyásolás minden válfajánál a lényeges a jellemnek az erkölcsi érték által való megigézése.²⁵ Ha ez sikerül, ha sikerül a léleknek az értéket megpillantani, akkor a jellemalakítás elérte célját, az erkölcsi átalakulás és újjászületés megtörtént. Az erkölcsi érték felfedezése a szellemi szerelem vagy ígézet, amely épp oly mágikus, varázsos, mint a vitális szerelem. Az érték a maga bűvkörébe zárja a jellemet, amely elfelejtkezik önmagáról, és semmi másra nem tud gondolni az értéken kívül. *Platón* látta meg először a megfelelést és párhuzamot vitális és szellemi szerelem között. Az *erős* a fejlődésre, emelkedésre való sóvárgás *Platón* szerint. Jelenti a halhatatlanságnak, énünk kiterjesztésének vágyát is. *Erős* a szépre vágyakozik: legalacsonyabb formájában szép testekre, magasabb minőségében szép lelkekre, majd szép ismeretekre. Végül megpillantja az önmagában-való szépséget, ez megigézi, és ekkor válik az élet érdemessé arra, hogy leéljük.

Az állhatatlanság, erkölcsi hűtlenség nem más, mint elfelejtése az értéknek, a megtérés pedig a visszaemlékezés reá. Ezt a visszaemlékezést, az érték ígérsének áttörését a sekély lelki rétegek homályán, szolgálja minden erkölcsi befolyásolás, legyen az gyakorlás és szokás, példa, érzelmi és művészi reáhatás, a vitalitás ápolása vagy végül az értéklátáshoz vezető hit.

10. Az erkölcsi tökéletesedés hatalmas tényezője a vallásos hit, ha fanatizmustól mentes, vagyis, ha az igazság őszinte szeretetével és keresésével párosul, és ugyanazt a más meggyőződésen levőknél is tiszteli. Az az erkölcsi erő, amelyet a hit ad, vetekszik a szeretetből származó erkölcsi erővel. Hit nélkül viszont még a karomat sem tudom felemelni. Bizonyos hit minden élet és cselekvés feltétele.

II. Utoljára hagytuk a jellemalakítás erkölcsi jogosultságának kérdését. Jogom van-e másnak erkölcsi alakulásába beleavatkozni, másokat az érték szépségével megigézni? összefér-e az erkölcsi befolyásolás, az erkölcsi tökéletesedés eszközeinek szándékos és tudatos használata egyfelől az etikai értéknek, másfelől a személyiségnek méltóságával?

A jogot az a körülmény adja meg, hogy kötelességünk a segítségre szoruló felebaráton segítenünk.

A jellemalakítás az etikai érték következményes értéke: erkölcsi haszon, amely az erkölcsiség megvalósulását, érvényesülési igényét szolgálja. Az erkölcsi érték azonban nem azonos a saját következményes értékével, a jellemalakítással.

12. A személy az eszközökön felülálló önérték. Az erkölcsiség pedig nem tévesztendő össze a hasznossággal, a cél- és eszközszerűséggel. Az erkölcsi kötelek semmiféle célnak alá nem rendelhetők. A középponti erény a szeretet, ennek pedig lényege, hogy tárgyát nem bizonyos célból, hanem önmagáért, feltétlenül akarja bírni. A sze-

retet és jóság igézete épp ott kezdődik, ahol acélok dialektikája, a hasznosság végződik.

Téves minden oly tanítás, amely az erkölcsi értékeséget vagy értékellenességet bizonyos célokban, vagy legalább is a cselekvésnek és személynek bizonyos célokhoz való viszonyában látja. Az erkölcsös magatartás nem mindig hasznos sem az egyes ember, sem a társadalom szempontjából. Gyakran csak érzékeny áldozatok, néha csak az élet, vagy a boldogság árán valósítható meg.

13. Bizonyos feszültség, konfliktus erkölcsiség és erkölcsi haszonérték között sem tagadható. Az erkölcsiség nem mindig szolgálja a saját fennmaradását, nagy áldozatokat, tragikus pusztulást, erővesztéseket is követel és mindez az értékellenes energiák malmára hajtja a vizet. Az erkölcsös ember az érvényesülés szempontjából bizonyos megterhelést is hordoz, és ez sokszor lehetővé teszi kevésbé értékes erők felülkezedését, amelyek azután, uralomra jutva, demoralizálnak. Az erkölcs oltalma alatt nyugalmas biztonságban tenyészhet a nyárspolgáriság, amely vadabb, kegyetlenebb, keményebb, veszedelmesebb környezetben nem lett volna talajra. A nyárspolgár viszont, a maga langyosságával, félénkségével és megalkuvásával rontani fogja az erkölcsöket. Derekas, munkás apák esetleg egész életükön át a nélkülözéssel küzdenek, mert nem ragadták meg azt az egy-két alkalmat életükben, amikor tisztességtelen úton, vagy pedig kíméletlen önzés árán, nagy vagyonhoz juthattak volna. Ők maguk helyesen cselekedtek, de utódaik talán a nyomorban fognak elzülleni, nem tudva ellentállani a szegénység kísértéseinek. Ellenben a büntetőjog §-ai között tojástanácsot járó felkapaszkodottak gyermekei, kitanítatva nevelőkkel és kulturális lehetőségekkel körülvéve, gyakran sokkal kedvezőbb erkölcsi pályafutást mutatnak fel,

14. E tragikus konfliktusok erkölcs és erkölcsi haszon között, amelyekben az erkölcsiség önmaga alatt kell, hogy a fát vágja, szükségessé teszi ellensúlyozásként az erkölcsiség fennmaradásának és terjedésének előmozdítását, pl. erkölcsi befolyásolás által. Az erkölcsi befolyásolás tehát nem csupán jogosult, nemcsak, hogy nem alacsonyítja le a személyiséget, hanem szükséges is és erkölcsi kötelesség.

BEFEJEZÉS.

Erkölcsbölcselet és jellemtan.

i. A tudomány elsősorban «tiszt» elmélet. Az antik műveltség kezdeményezte az igazság öncélú, gyakorlati érdektől mentes kutatását. E tekintetben a modern tudomány is antik nyomokon jár.

A tudomány létfeltétele: gyakorlati célkitűzésektől mentes elméletisége azonban veszedelmet is jelent mind az egyetemes szellemi életre, mind pedig magára az elméletre, ha korlátlan, vagyis, ha a gyakorlattól és élettől elszakad. A tudományos megismerés tárgya vég-eredményben a valóság, ez pedig lényegileg gyakorlati valami. Ezért a tiszta elmélet helyességének egyik próbaköve, sőt értékének egyik zsinórmértéke, ha eredményeit az életben, a gyakorlatban megvalósíthatjuk. A valódi elmélet — amint a modern gondolkodás atyja, *Kierkegaard* is hirdeti — hatékony elmélet, és korunk feladata a tudomány eredményeinek személyes elsajátításában, az életre való átvitelében, az embernek a megismert igazság által való megigézésében: új elhatározásokra és döntésekre való indításában áll. Csak az az igaz, ami termékeny, mondotta *Goethe* is, aki pedig nem esett a modern pragmatisták egyoldalúságának hibájába.

A valóságtól messzire eltávolodó tudomány elveszti tekintélyét a valósággal, élettal szemben. Ez közömbösen hömpölyög el mellette. Erre a sorsra jutott sok etikai rendszer is, amely, az élettal szemben való gyámoltalansága és tehetetlensége folytán, csupán rossz lírának és

száraz közhelyeknek valamiféle, egyetemes szempontok szerint rendezett gyűjteménye. E rendszerek alkotóit bizonyosan az az okoskodás vezette, hogy, valamint a logika nem tanít meg helyesen gondolkodni, hanem előbb van helyes gondolkodás és azután sántikál a logika, hogy utólag levonja a szabályt, hogy továbbá, amint az esztétika nem tanítja meg a művészt alkotni, nem írhat elő annak szabályokat, és nem nyit a művészetben új utakat, nem teremti stíluskorszakokat, éppúgy viszonylik az etika is a helyes cselekvéshez. Már vizsgáltuk, mennyiben helyes ez az okoskodás a logika és az esztétika területén. A termékeny etikai gondolkodásra vonatkozólag kimutathatólag téves.

2. A rátermett etikai gondolkodót már alanyi igénye és hiányérzelme is túlviszi ezeken a szobatudós spekulációk által kitalált korlátokon. Minden kiváló etikai gondolkodó vágya, hogy azokat az értékeszméket, amelyeket felfedezett, az életben érvényesítse, a lelkeket velük erkölcsileg megigézza, alakítsa, tökéletesítse. *Platón* eszményi államot szervezett *Syracusae-ban*, *Aristoteles* egy Nagy Sándor lelki fejlődését irányítja, Szent Ágoston nemcsak maga éli intenzív erővel, amit gondol, hanem a keresztény világot áthatja vele, *Kant* a hitnek akar új területet nyitni kritikáival, amelyekkel az emberi ész «határait» véli megállapítani, *Fichte* hazája nemzeti, *Hegel* állami életére hat, újabb etikai gondolkodók a nevelés, a társadalom-bölcsélet vagy a lélektan felé fordulnak, hogy ezeken keresztül vigyék át erkölcsbölcseletüket a gyakorlatba. Azt sem mondhatjuk, hogy ezek a törekvések sikertelenek maradtak volna. Egy *Platón*, Szent Ágoston vagy *Nietzsche* eszméinek hatása, mégpedig jórészt szerzőik elgondolása szerint való hatása a valóságos erkölcsi életre: elvitathatatlan. Mélyebb történelem-szemlélő nem kételkedhet az eszmék életigéző, valóságalakító hatalmában.

Tárgyi megfontolások az erkölcsbölcseletnek ezeket az alanyi igényeit a legszélesebb alapon igazolják. Ez az igazolás az erkölcsi érték bensőséges mivoltából folyik.

3. Az erkölcsi bensőség mivoltából következik, hogy az etika az erkölcsi értéktartalmakat, értékminőségeket az erkölcsi valóságban, a lelki életben fedezheti fel, a cselekvő célkitűzések, motívumok, az érzületek és az egész jellem vizsgálata által: az etika a jellemtanba torkollik. Minden etikai kutatás egyúttal az emberi lélek kutatása, erkölcspszichológia is. A jelenségtani (fenomenológiai) értéketika: *Scheler* és *Nic. Hartmann* etikai vizsgálódásai is annak a körülménynek köszönik gazdagságukat, életteljességüket, szemben régebbi etikák szegényességével, hogy finom értékpszichológiai vizsgálódásokat folytatnak, anélkül, hogy pszichologizmusba: tárgyi és abszolút érvényű értékek fennállásának és megismerhetőségének tagadásába esnének.

Másfelől azonban a jellemtan is az etikába torkollik. E tekintetben párhuzamot vonhatunk a jellemtan és a történelem között. A történelem elfogulatlan és nem részrehajló, de épp tárgyilagossága, előfeltevésmentessége következtében — és nem ennek ellenére — megbízható ítélőszék is, amely felment vagy elmarasztal. A történelmi igazságszolgáltatás, az értékelő állásfoglalás a tárgyilagossági ténymegállapításból utólag, de szükségszerűen pattan elő, mert már eredetileg benne lappangott, és nem jelent célzatosságot, a jó történelemírásnak nem akadálya, hanem kelléke. Ugyanez a helyzet a karakterológiánál is. Elfogadhatjuk szabálynak, hogy a jellemtani kutatásnál először ki kell kapcsolnunk minden érték-szempon- tot: ekkor nem ismerünk erkölcsöst vagy erkölcs- telent, csak jellegzetesét. A jellemnek különböző irány- vonalai és típusai azonban már eleve nem értékközöm- bösek, hanem különböző értékminőségeket vagy érték- ellenességeket jelentenek. Mihelyt felfedeztünk egy jel-

lem vonást, vagy típust, a benne lappangó értékminőség értékítélettel rögtön «fölébe helyezhető». A jó jellemtan önkénytelenül egyúttal ítélőszék és lélekirányítás, lélekigézés is.

Etika és jellemtan határkérdései oly széles területen közösek, hogy szükség van egy etikai jellemtanra, amely a valóság tapasztalati alapján áll, de épp ezért eligazít az erkölcsi valóság világában is, a lelki életnek mind természettudományi, ideg-élettani, mind pedig szellemi alapjai szempontjából. Ilyen jellemtan kialakítására törekedtünk az előzőkben.

JEGYZETEK.

¹ *K. Jaspers*: Psychologie der Weltanschauungen. Berlin, 1922.

C. G. Jung: Psychologische Typen. Zürich, 1930.

L. Klages: Grundlagen der Charakterkunde. Leipzig, 1928.

E. Kretschmer: Körperbau und Charakter. Berlin, 1926.

E. Utitz: Charakterologie. Charlottenburg, 1925.

Br. Brandenstein Béla: A cselekvés elméletéről. Bpest, 1929.

Dékány István: Az emberi jellem alapformái. Bpest, 1932.

Dékány István: Politikai lélektan. Bpest, 1932.

Dékány István: Az értékelt én karakterológiája. Bpest, 1932

Kornis Gyula: Az államférfi. Bpest, 1933.

Ranschburg Pál: Az emberi elme. Bpest, 1923.

Schütz Antal: Karakterológia és aristotelesi metafizika.

Bpest, 1927.

Schütz Antal: Szent Ágoston karakterológiai jelentősége. Bpest, 1931.

² *W. Stern*: System des kritischen Personalismus. I. Person und Sache. 1906.

³ *R. H. Thouless*: An Introduction to the Psychologie of Religion. Cambridge, 1923. 20, 165, 167 l.

⁴ Polit. 409a—e.

⁶ Sprüche in Prosa. 332 l.

⁶ *Max Scheler*: Formalismus in der Ethik und die Matéri-áié Wertethik. 3. kiad. Halle a. S., 1927.

⁷ A szentségértéket nem tartjuk negyedik értékfajnak az esztétikai, logikai és etikai értékek mellett vagy ezek felett, hanem ugyanezen értékek világfeletti, ősi fokoza-tának.

⁸ *Sören Aaby Kierkegaard*: Kritik der Gegenwart. Jena, 1916.

⁹ *Kierkegaard*: Enten-Eller (Vagy-vagy). Német ford.: Entweder-Oder. Ges. W. Jena, 1911.

¹⁰ *Torsten Bohlin*: Kierkegaard. München, 1923. 72 1.

¹¹ E fejezetünkkel v. ö. hasonló című tanulmányunkat: Társadalomtudomány, 1934.

¹² *W. Sombart*: Luxus und Kapitalismus. 1913. L. különösen a nagyvárosok keletkezéséről szóló fejezetet.

¹³ *Scheler*: i. m. 278 1.

¹⁴ A köv. v. ö. *Tsuneyoshi Tsudzumi*: Die Kunst Japans. Leipzig, 1929. — *Kakuzo Okakura*: Das Buch vom Tee. Insel-Bücherei, 274. sz.

¹⁵ Ilyen kísérleteket Ujhely Bálint végzett.

¹⁶ *Kierkegaard*: Leben und Walten der Liebe. Leipzig, 1890.

¹⁷ *H. Rickert*: Philosophie des Lebens. 169 1.

¹⁸ E fejezet néhány részletét v. ö. «A farizeizmus» c. tanulmányunkkal. Magyar Kultúra, 1933.

¹⁹ *Romano Guardini*: Der Gegensatz. Versuche zu einer Philosophie des Lebendig-Konkreten. Mainz, 1925.

²⁰ *S. Freud*: Vorles. zur Einführung in die Psychoanalyse. Wien, 1920.

²¹ *Klages*: Der Geist als Widersacher der Seele. 1—3. köt. Leipzig, 1929—1933-

²² *Klages*: Vom Wesen des Bewusstseins. 1933.

²³ Met. VII. 3. — Cat. 5.

²⁴ A központiságot a mélységtől először Dietrich von Hildebrand különböztette meg: Die Idee der sittl. Handlung. 1930. 184 1.

²⁴ A «jellemigezés» szó, amely a könyv címében is előfordul, egy baráti beszélgetésnek köszöni eredetét, és Trócsányi György ötlete.

NÉVMUTATÓ.

- Adler 26, 35, 175, 197, 203,
208.
Szent Ágoston 186, 188, 249.
Aquinói Szent Tamás 174.
Arany J. 145.
Aristoteles 11, 73, 81, 108,
145, 176, 208, 230, 249.
Assisi Szent Ferenc 130, 181,
218.
Bach, Seb. 89.
Balsac 11, 90.
Beethoven 32, 116.
Bentham 157,
Bergson 15, 221.
Bohlin, Torsten 253.
Brandenstein 12.
Buddha 181, 186, 212, 213,
214.
Calasanti Szent József 185.
Clairvauxi Szent Bernát 181.
Cervantes 198, 208.
Claudel 151.
Darwin 50.
Dékány 12.
Dickens 103, 151.
Dilthey 212, 213.
Dosztojevszkij 11, 26, 150.
Fichte 186, 213, 249.
Foerster 11.
Francé 62.
Freud 35, 228.
Guardini 125, 199.
Goethe 11, 41, 47, 70, 186,
222, 234, 248.
Grácián 11.
Hartmann, Nic. 6, 10, 64,
75, 240, 250.
Hauptmann, Gerh. 32.
Hegel 213, 227, 249.
Heidegger 167.
Herakleitos 144.
Hildebrand, D. von 142, 190.
Hofmann, E. T. A. 51.
Homeros 11.
Hölderlin 145, 218.
Horatius 99.
Ibsen 96, 151, 219.
Jacobson 39.
Jaspers 6, n, 197, 212.
Jean Paul 218.
Jung ii, 197—207, 208, 216.
Kant 20, 62, 112, 113, 213,
249.
Kerschensteiner 20.
Kierkegaard 11, 80, 95—97,
100—101, 152—154, 163,
205, 248.
Klages 9, 11, 18, 28, 29,
77, 88, 92, 94, 103—106,
in, 113, 117, 145—146,
174, 191, 197, 198, 203,
206, 208, 212, 215, 218,
219, 220, 222, 228—230,
234-
Kleist 219.
Konfucius 41, 213.
Kretschmer 11, 24, 37, 38,
48, 72, 91, 107, 115, 121,
141, 149, 197—206, 208,
216.

- Kornis Gy. 12.
 Kronfeld 49.
 Künkéi 26, 35,
 Lagerlöf, S. 150.
 Laotze 213.
 La Rochefoucauld 11.
 Lask 39.
 Lindworsky 20.
 Lombroso 263.
 Loyolai Szent Ignác 12.
 Madách 145.
 Marcus Aurelius 186.
 Maupassant 90, 151.
 Mauriac 90, 151.
 Mária Antoinette 93.
 Meinong 160.
 Mill 157.
 Molière 68.
 Munkácsi 32.
 Mussolini 80.
 Müller-Freienhels 6.
 Nagy Szent Teréz 12, 186,
 212.
 Nietzsche 11, 23, 80, 88, 93,
 113, 151, 155, 220, 222,
 249.
 Novalis 218.
 Okakura 253.
 Petőfi 213.
 Platón 4, 11, 32, 43, 96,
 108, 140, 207, 208, 244,
 249.
 Plotinos 182, 187.
 Ranschburg 8, 12.
 Rickert 52, 155.
 Rilke 33.
 Rousseau 23, 92, 113, 155.
 Roux 63.
 Scheler 11, 34, 49, 53—61,
 63» 70> 91, 103, 105, 115,
 117, 142, 151, 156—159,
 167, 170, 239, 250.
 Schelling 213.
 Schiller 198.
 Schütz A. 12, 13.
 Shakespeare 11, 121, 198,
 202.
 Simmel 70, 212.
 Sokrates 181, 184, 186, 212.
 Sombart 108.
 Spengler 167.
 Spinoza 145.
 Spranger 6, 74, 178.
 Stern, W. 16.
 Széchenyi I. 188.
 Thackeray 151.
 Theophrastus 11.
 Tieck 218.
 Tolsztoj 150.
 Trócsányi 253.
 Tsudzumi 253.
 Uhland 202.
 Ujhely B. 12, 253.
 Undset 11, 151.
 Utitz 11, 19, 24, 25, 68,
 215, 232, 233.
 Vajda J. 145.
 Vergilius 145.
 Voltaire 147.
 Wagner R. 32.
 Wassermann, J. 11.
 Weber, Max 212.
 Wundt, W. 14, 29.
 Ziehen 39.
 Zweig, St. 93.

TARTALOM.

Előszó	3
--------------	---

BEVEZETÉS.

A lélektan három faja.

i. Korunk szellemi válsága és a lélektan ellentétes irányai	5
2. A szellemi létezés	6
3. Természettudományos és orvosi lélektan	7
4. A különlegesen lelki létezés	7
5. Szellemtudományos, lelki és orvosi lélektan	8
6. A szintézis szükségessége	9
7. Lélektan és metafizika. Lélektan és etika	10
8. Régi és új lelkeken-keresztülátók és tudományos lélektan	10
9. Költők és művészek lélekismerete	11
10. Neveléstani és bölcséleti írók	11
11. Magyar és külföldi jellemkutatók	11
12. Keresztény vallásos írók	12

ELSŐ RÉSZ.

Alapfogalmak.

1. Az etikai jellemtan feladata.

1. A karakterológia fogalma és feladata	13
2. A jellem. Indítás és érzület	14
3. Világnézet és érzület. Érzület és jellem	14
4. Valódi és álérzület. Az érzület tartóssága	15
5. Motívum, érzület és jellem	15
6. Személyelmélet	16
7. Tudatosság és akaratlagosság	16
8. Jellem és egyéniség	17
9. Képességek és tulajdonságok	18
10. A temperamentum, intelligencia és jellem karakterológiája	19

ii. Jellemtan és differenciális lélektan	19
12. Akarat és jellem. Az akarat jellemzése	19
13. A jellemtan ágai	21
14. Az etikai jellemtan	21
15. Erkölcsi jellemek és erkölcsi gondolkodók	22

II. A karakterologiax megismerés természete és módszere.

1. Egyetlen módszer elégtelen	23
2. A lelki folyamatok többértelműsége	24
3. A lélek maszkjai	25
4. Istenhez-hasonlóvá-lenni-törekvés.....	26
5. Az érzelmi jellem-megismerés	27
6. Lélek és kép	28
7. A jellem megérezéklődése	29
8. Képzelti képáramlás, hipnoid állapot	29
9. A hipnoid állapot előidézése	30
10. Rokon tudatállapotok	30
11. Jellemmegismerés hipnoid állapot segítségével...	31
12. Jellemalakítás ugyanezen módszerrel	32
13. Jellemmegismerés a cselekvések és magatartások alapján	33
14. Empirikus és intuitív jellemismerés	33
15. A lélekelemzés	34
16. Testalkat és jellem	36
17. Test és lélek jellemtani viszonya	38
18. A test jellemtani vizsgálata	38
19. Kísérleti jellemkutatás	39
20. A kérdőív módszere	39
21. Önmegismerés és mások megismerése	39
22. Az idegen lélek megismerésének kérdése	40
23. Az idegen lélek megismerése önmagam analógiájára	40
24. Mások megismerése a lelki tartalmakat kifejező, külső valóság nyomán.....	40
25. Mások megismerése a szellemi tartalmak közöl- hetősége alapján	41
26. Karakterológiai szimptomatika	41
27. Emberismeret és emberszeretet	41
28. Az embermegismerés erkölcsi feltételei	42
29. Emberismeret és nyelv	43
30. A jellemtani megismerés exaktságának feltételei. Jellemtan és jelenségtan (fenomenológia)	44
31. A lelki élet rétegezettsége	44
32. Tapasztalati és a priori jellem-megismerés.....	46

33. A jellemtan, mint társadalomlélektan. Jellem és környezet	47
34. Jellemtani intellektualizmus	48
35. A jellem megismerése kulturális alkotásokból	48
36. A jellem magányos tartalma	49
37. Jellemtan és fejlődéstörténet	49

III. Az etikai jellemtan értékboldseleti alapjai.

1. Az emberi jellem titkos rugói és hierarchiájuk.....	50
2. Érzelmi értékmegismerés	52
3. Az irányuló érzelem	53
4. Az érzelmi élet rétegezettisége	53
5. A mélyebb rétegek állandósága	54
6. A mélyebb rétegek kielégületlenségének pótlása sekélyesebb gyönyörökkel.....	55
7. Az érzéki érzelmek és intencionálhatóságuk	56
8. Az életérzelmek	57
9. A lelki érzelmek	58
10. A szellemi érzelmek	58
11. Érzelmek és értékek	59
12. Érzéki gyönyör-, haszon-, vitális és szellemi értékek.....	59
13. Az érzelmi értéklátás bírálata	60
14. Valóságboldseleti alátámasztása	61
15. A létrétegek: anyag, élet, lélek, szellem	63
16. Az erkölcsi bensőség	65
17. Philosophia perennis	66

MÁSODIK RÉSZ.

Jellemtípusok.

IV. Értéktípusok.

1. Jellemalkat és jellemirányok. Egyirányú jellemek.....	68
2. A lelki élet egyéni eltérései. Egyéniség és típus.....	69
3. Bevezetés a lélekalkat mivoltának vizsgálatába. A másodlagos jellemvonások levezetése.....	70
4. Típusok és típusrendszerek	71
5. A rendszer dilemmája	73
6. Típusalkotásunk szempontja	74
7. Értéktípusok	74
8. Szélsőséges típusok, tapasztalati és lelki típusok.....	76
9. Törekvés és akarás.....	77
10. Jellemtípusaink	77

V. A józan ember vagy nyárspolgár.

i. Romantika és nyárspolgariság	79
2. A modern áramlatok és a nyárspolgár	80
3. A józanság... ..	80
4. A közepes ember	81
5. Lelki elmosódottság, keverék-lelkek	82
6. A nyárspolgár élethangulata'	82
7. Erkölciség és nyárspolgár	83
8. A gyönyör^ és haszonértékek típusa	84
9. A józanság, mint kisméretű lelki tevékenység egyensúlya	84
10. A nyárspolgár nemi élete	85
11. Testalkata	85
12. A biztonságra irányuló ember	85
13. A józan típus elterjedtsége és válfajai	86
14. A-moralizáló altípus	86
15. A filiszter	87
16. Egyéb altípusok és átmeneti formák.....	88
17. A passzív gúnyolódó válfaj	89
18. A nemi élet jellemтана.....	89
19. Nyárspolgár és közösség.....	90
20. Nyárspolgár-és vitalitás	91
21. Nyárspolgariság és kulturális előregedettség	92
22. A polgári társadalom	93
23. A nyárspolgariság uralkodó helyen	94
24. A nyárspolgar erkölcsi megalkuvása. Kierkegaard kultúra-kritikája.....	95
25. A liberális-individualista társadalom emberének arculata.....	96
26. A nyárspolgar életirígysége.....	97
27. A szellemi eredetiség hiánya. Pótlék-kultúra	98
28. Nyárspolgariság és újkor. Nyárspolgariság és ke- reszténység.....	99
29. Nyárspolgariság és házasság	101
30. Összefoglalás	102

VI. A könnyen törekvő (impulzív) ember.

1. Mi az élet?.....	103
2. Élet és lélek	104
3. Élet és kép	104
4. Az életértékek felé forduló ember	105

5. Az impulzivitás.....	106
6. A nemes vitalitású ember	108
7. Izgalmi tevékenység.....	108
8. Gyakorlatias tettemberek	110
9. A tevékenység életellenessége	110
10. Tudatosság és ösztönösség	113
11. A hatalomra törekvő ember.....	114
12. A diplomata	115
13. A lobbanékony (szangvinikus) ember.....	115
14. Vitális odaadás, vonzalom, erős	117
15. Vitalitás és önzés	118
16. A szangvinikus ember további jellemzése.....	119
17. A fantasztá	120
18. A parlagias ember.....	121
19. Szangvinikusan tevékeny emberek	122
20. Az értékellenesség	122
21. Az életellenesség	123
22. A támadó (agresszív) ember	123
23. A társadalom ellensége	123
24. A vakbuzgóság (fanatizmus)	124
25. Az életirígység (ressentiment)	127
26. Az irigy ember.....	127
27. A hiúság.....	128
28. A becsvágy	128
29. A törtető vagy akarnok (stréber).....	129
30. Az akarnok válfajai	130
31. Törtetés és szolgálalkúság	131
32. Az élőlőködő	132
33. A sérelmező (queruláns).....	132
34. A felkapaszkodott	133
35. Az üres impulzivitás	134

VII. A mély lélek.

1. Általános jellemzése és elterjedtsége	134
2. Az érzelmi-szemlélődő válfaj	135
3. Az elmélkedő-intellektuális válfaj.....	136
4. A mély lélek élethangulata. A japán tea-szertartás.....	137
5. A keveset törekvő ember	139
6. Finomlelkűség és nyárspolgáriság.....	141
7. Lelki mélység és lelki rétegezetheztség	142
8. Lelki mélység és szeretet	143
9. Álmodók és felébredtek	144
10. A mélylelkűség kísérleti észlelése	144

11. Mélylelkű személyiségek a kultúrtörténelemből.	
Kierkegaard.....	145
12. Telt és üres lélek	146
13. Az önmagára irányuló (autista) és az önmagától menekülő ember.....	148

VIII. Az álerkölc (farizeuskodás).

1. Álalakúság	150
2. Az álerkölc problémája a modern irodalomban.....	150
3. Az értékcsalódás kérdése a modern erkölcsi vagy vallásos gondolkodónál. Kierkegaard	151
4. A lélekelemzés.....	153
5. A Jugendbewegung.....	154
6. A modern bölcsélet és az álérték kérdése. Scheler. A képmutatás	155
7. A gyakorlati utilizmus	157
8. Az életirigység.....	158
9. A gyakorlati eudaimonizmus.....	159
10. Az erkölcsi tehetetlenség	160
11. Az erkölcsi tételtévesztés	161
12. Hipokrizis a nevelésben, a politikai, világnézeti stb. táborokban	162
13. A hipokrizis további válfajai.....	166
14. összefoglalás. Apokaliptikus álerkölc	167
15. A farizeuskodás előidéző oka. A saját jószágunk bizonyossága	168
16. Elméleti és gyakorlati idealizmus	168
17. Erkölcsiség és hasznosság	169
18. A valódi idealista	170

IX. Az erkölcsi rossz lélektana.

1. Az értékek rangsorának felforgatása	171
2. Élet és szellem.....	171
3. Alanyi és viszonylagos célok igenlése. Góg ...	175
4. Álerkölc és nyílt értékellenesség	176
5. Az erkölcsi rossz, mint lelki üresség és a semmi intencionálása	176
6. Lelki létgyengesség	176
7. összefoglalás. Kriminálisztikai jellemtan	177

X. A gyakorlati idealista.

1. A szellem egyes oldalainak típusai	178
2. A művész.....	179

3. A?: elméleti ember. A kultúrértékek típusai	180
4. A teljes szellemi.értéktípus	180
5. Tulajdonságok ,és képességek az értékszintézis Szempontjából	182
6. Antik-renaissance. és újkori kultúrideal	182
7. A szintetikus ember.....	183
8. Valódi idealizmus és élettől idegenkedő idealizmus.....	184
9. Gyakorlati idealizmus	185
10. Tevékenység sub specie aeternitatis. A szeretet tevékenysége.....	185
11. Az emberi jóság metafizikája	187
12. Elmélyült tevékenység és hatalmi tevékenység.....	188
13. Az igazi, teljes .ember	188
14. Az állhatatosság	189
15. Értelme és intuíció	190
16. Tudatosság és ösztönösség	191
17. A szeretet	192
18. Erkölcsi kiválóság és jellemtípus.....	193

HARMADIK RÉSZ.

Kritikai, elméleti és gyakorlati következmények.

XI. Az értéktípusok, mint a lelki tevékenység típusai.

1. A lelki élet tevékenység. Központiség, mélység, intenzitás és extenzitás	195
2. Kezdeményező, visszaható és befogadó lelki élet.....	196
3. Könnyű fajsúlyú és súlyos lelkek. Könnyedség, felületesség, nehézkesség	196
4. Introverzió és extroverzió	197
5. Kretschmer ciklotim és szkizotim típusai.....	197
6. Ellentétpártok a konkrét-eleven valóságban	199
7. Kretschmer típusainak általános kritikája.....	199
8. Jung típusai	200
9. Jung és Kretschmer típusainak kritikája. Az intro- verzió helyes fogalma Jung felfogásával szemben.....	201
10. A hisztéria.....	205
11. Szkizotim típus és valódi idealizmus.....	205
12. Impulzivitás és nyárszolgáriság ...	206
13. Bíráló megjegyzéseink összefoglalása-. Tanulságok	207
14. Platón	297
15. Típusaink	208

XII. Etikai-jellemtani és más jellemtani típusok. A világnézetek jellemtanához.

1. A magyar ember	209
2. Életkorok és nemek jellemtanához	209
3. A tömegek lélektana. A tömeg impulzivitása	210
4. Hipnoid állapot és az eszmék történeti érvényesülése	210
5. Társadalomlélektan. Szociális ember és extroverzió.....	210
6. Külső hangulatok jellemzése	211
7. Korok, népek és vallások jellemtanához	211
8. A világnézetek jellemtana	212
9. Buddhizmus, konfucianizmus, taoizmus	213
10. Pogányság és kereszténység	214

XIII. ösztönösség és tudatosság.

1. A naiv és a reflexív ember	215
2. Reflexi vitás, autizmus, szkizotim ember	216
3. Akaratlagosság, intenció, akarat	216
4. Élmény és én, odaadás és önállítás, szenvedély és akarat, érzelem és érdek, rúgó stb.....	217
5. Szenvédélytől mozgatótt lények	218
6. Az életkorok	219
7. Élet és tudás	219
8. Ösztönösség és képesség, ösztönösség és tökéletes-ség	220
9. A tudatosság eltávolodása a valóságtól	221
10. Goethe és az ösztönösség	222
11. Az antiintellektualizmus önellenmondásai	222
12. Akaratlagosság és erős akarat	224
13. A költő és a pszichológus	224
14. Tudatosság, ösztönösség és erkölcsiség	225
15. Ösztönösség és tudatosság, mint a valóság két oldalának képviselői	225
16. Ösztönösségnek és tudatosságnak megfelelő irányok a bölcséletben	226
17. A szintézis feladata	226

XIV. Az é «ér» lélektanához és bölcséletéhez.

1. Az énhez-kötöttség és fajai	227
2. Az én és az «az»	228
3. Klages... ..	229
4. Az «én» problémája: viszonya élményeihez	229

5. Az «én» megélése	230
6. Az én-közelség és fajtái. Az élmények központisége.....	231
7. Központiség és éne-irányulás, központiség és tudatosság	232
8. Az én-kiterjesztés	232
9. Én-összenövések	233
10. Intenzitás és mélység	233
11. A szellem kétarcúsága	234

XV. Az ember kettős világa.

1. Jellemtani antropológia.....	234
2. A kétarcú lélek	234
3. Külső és benső valóság	235
4. Látható szépség és lelki szépség	236
5. Benső és külső morál, érzület és cél	236
6. Az ember benső és külső világa.....	237

XVI. Jellemalakítás.

1. Szeretet és megismerés	238
2. Értékfelfedezés és lélekirányítás	239
3. A lélekalakítás tudománya	239
4. Jellemészlelés és jellembefolyásolás	240
5. Lélekalakítás és nevelés.....	240
6. A jellembefolyásolás célkitűzése	241
7. Erkölcsi megóvás és erkölcsi edzés	241
8. Az előzőekben tárgyalt jellembefolyásoló módok.....	242
9. Lélekigézés	244
10. A hit	245
11. A jellemalakítás erkölcsi jogosultsága.....	245
12. A személy és az erkölcsiség önértéke	245
13. Erkölcsiség és erkölcsi haszon feszültsége.....	246
14. Az erkölcsi befolyásolás szükségessége	247

BEFEJEZÉS.

Erkölcshölcsület és jellemtan.

1. Elmélet és gyakorlat.....	248
2. Etikai elméletek hatékonysága	249
3. Etika és jellemtan.....	250
Jegyzetek	252
Névmutató.....	254